לחיות בצל השואה
אברהם ורד

לחיות בצל השואה

אברהם ורד

הוצאת קיבוץ רמות מנשה, 1988

עיצוב גרפי — ״אמן״ — רמות מנשה
הודפס בדפוס בר־חיים, חיפה, 1988

הספר הזה מוקדש
לרעייתי הניה
ולבתי גילה
אשר הן לי מקור
לאהבה ולתקוה

"אם אני יכול לעמוד כאן לפניכם היום ולספר את הקורות מתוך הפלנטה הזאת; אם אני, הנפיל של הפלנטה הזאת, יכול להיות כאן עכשיו, הרי אני מאמין באמונה שלמה שזה הודות לשבועה שנשבעתי להם שם..."

יחיאל דינור (ק. צטניק) בעדותו במשפט אייכמן, ירושלים תשכ"א־ב

פתח דבר

אני נושא עמי משא כבד – זכרונותיי. עם השנים נעשה המשא יותר ויותר כבד. כאשר "הייתי שם", נשבענו להטיל על מי שישרוד את החובה לספר מה "היה שם" – לא לתת לשכוח לעולמים.

הייתי שם. ראיתי הכל. הגורל הוביל אותי דרך כל שבעת מדורי הגיהנום, ואולי תשעת מדורי הגיהנום כמספר מחנות המוות.

סיפרתי, סיפרתי בכל הזדמנות, לחברי קיבוצי, לילדים בקיבוצי ובסביבה, במוסד החינוכי ולחיילים בצה"ל. האם נשאר עוד משהו שלא סיפרתי?

הרצון, הדחף להעלות את זכרונותיי על הכתוב אוחז בי ואינו נותן מנוח, דחף שלא ניתן להתגבר עליו, אך דא עקא – אין כוח לתאר בכתב את אשר קרה שם. לא נברא גאון התיאור, אשר ישכיל לתאר במילים את אשר אירע שם, לכן הפחד פן אחמיץ את האמת. זה בוודאי יקרה, כי הרי איך אוכל לתאר הוצאתו להורג של הנידון למוות, את פרפוריו האחרונים על עמוד התליה, איך אוכל לתת תיאור נאמן של קרונות הרכבת. האם ניתן לתאר את האוויר הדחוס עד חנק בתוך הקרון, את גניחת הגוססים, את אנקת הצמאים למים. איך אוכל לתאר את מגיפת הטיפוס במחנה בליז'ין, כאשר שכנך מצד ימין על הדרגש הקשה לא קם בבוקר וחברך מצד שמאל גוסס ואתה בעצמך, האם תחזיק מעמד עד שיבואו אוספי הגוויות ויעמוד לך הכוח לשכנע אותם ששעתך עוד לא הגיעה עדיין. האם אוכל באמת ובתמים לתאר את ההרגשות של רעב ופחד, את ייסורי העייפות עד מוות, את ההשפלה עד עפר של האדם שבך? האם אצליח בכל אלה או שמא אחטיא?

בכל זאת ואף על פי כן עליי החובה, למען הדורות, למען הדור הצעיר הזה עמנו אני חייב, אין אני כותב ספרות, גם לא היסטוריה, כותב אני את זכרונותיי, את אשר חוויתי בהיותי שם בגיהנום אשר נוצר בידי אנשים רעים מאוד, אנשים אשר חקקו על ליבם רק דבר אחד ויחיד: מוות.

הגורל הוביל אותי בדרכים נפתלות ולא אדע לעולם את פשרן. איך נשארתי בחיים? למה ואיך?

דרך הייסורים הייתה ארוכה, ארוכה מאד, המוות ארב בכל פינה, בכל יום, בכל רגע, וכאשר השחרור הגיע בצורה לא צפויה קמתי מהעפר כמו עוף החול, כמו הפניקס האגדתי, והתעוררתי וקמתי לחיים חדשים.

יושב אני וכותב מילים אלה ובלבי תפילה חרישית: מי יתן ואצליח ולו מעט שבמעט לספר אמת, לתאר נאמנה את שעבר עליי בשעות הקשות ביותר בהיותי שם, ויהיו מילים אלה למצבת זכרון להורי, אמי רחל ואבי דוד מאיר ורט, לזכרה היקר של אחותי ליבה עם בעלה אליהו ביאלוסטוצקי ובתם בת השנתיים, היפה והמתוקה מכל, רעיה, ולזכרון נצח לאחותי הקטנה ממני גולדה אשר נספתה בדמי ימיה והיא בת שש עשרה ולא ידעה נעורים מה הם. אותם אנצור בליבי עד נשמתי האחרונה יחד עם כל שישה המיליון.

אברהם (אברשקה) ורד

רמות מנשה, מאי 1985
40 שנה לשחרור ממחנות הריכוז
40 שנה לסיום מלחמת העולם השנייה

העיר ביאליסטוק

נולדתי בביאליסטוק, בה עברו עליי ילדותי ונעוריי. ביאליסטוק עיר ואם בישראל, עיר תוססת ומלאת חיים, פעלתנית, שהיהודים הם רוב האוכלוסיה.

החיים היהודיים מאורגנים להפליא, הקהילה היא הוועד המנהל של כל החיים היהודיים. הקהילה מוכרת רישמית על־ידי החוק ומטפלת בבעיות היהודים נוסף לעיריה הפולנית, "המגיסטראט".

בראש הקהילה עומד איש נבחר ע"י כל האוכלוסיה היהודית, אחת לארבע שנים כל המפלגות רצות לבחירות, הנציגים הנבחרים עומדים בראש המחלקות.

הקהילה מקיימת מחלקות בכל השטחים של חיי התרבות, החברה והעזרה הסוציאלית והבריאות.

המוסדות הפועלים או המופעלים על־ידי הקהילה הם מושב זקנים, בית חולים גדול ומודרני, לינת הצדק, עזרה מהירה ושרות אמבולאנסים בהתנדבות; אפילו מכבי אש מתנדבים היו, גם מטבח כשר ולחיילים היהודים בצבא הפולני אשר שרתו ביחידות השונות בעיר ובסביבתה, כמו הפולק (החטיבה) הרגלים ה–51, הפולק אולאנים (פרשים) ה–10, הגארניזון של הז'נדרמריה וה־ד.א.ק. (הדיביזיה של התותחנים הפרשים) ה–14. מדי שבת ובכל חג באו החיילים היהודים לבניין הקהילה ושם ערכו להם ארוחות חגיגיות וכשרות. עשו הכל כדי להקל, ולו במעט, על חייהם הקשים של החיילים.

רשת בתי ספר מפוארת פעלה בעיר: חדרים מתוקנים, ישיבות עם זיקה לאדמו"ר זה או אחר, שני בתי ספר "תחכמוני", בית ספר לבנות דתיות "בנות יעקב", תלמוד תורה, בית ספר דתי מודרני "שלומי אמוני ישראל" שירתו את החינוך הדתי.

היידישיסטים היו מיוצגים על־ידי רשת בתי ספר שלהם על רמה גבוהה מאוד: רשת בתי ספר ארצית "ייש'א (יידישע שול ארגאניזאציע), שם שלט ה"בונד"; הייתה להם גם גימנסיה מפוארת אשר העניקה תעודות גמר ("מטורה") לבוגריה.

הציונים על כל הזרמים קיימו חינוך ציוני מפותח מאוד: שני בתי ספר מרשת "תרבות" הכל ארצית וגימנסיה עיברית מפורסמת לא רק בביאליסטוק והסביבה, אלא שמעה יצא בכל פולין ומחוצה לה, היא הכשירה את תלמידיה לתעודת בגרות ממשלתית ואכן עם בוגריה נמנים אנשים מפורסמים אפילו בציבוריות הישראלית העכשוית. בין המייסדים היה הפרופסור סוקניק, אביהם של פרופ' יגאל ידין ז"ל והשחקן הדגול יוסי ידין ייבדל לחיים. בית הספר המקצועי "אורט" היה גאוות העיר; ה"האנדווערקער שולע", אשר הכשירה תלמידים למקצועות כגון מכונאות רכב, מסגרות, נגרות וחשמלאות וכו'.

הרחבתי ומניתי כמעט את כל בתי הספר בעיר, ולא ציינתי את עשרות החדרים הפרטיים, את בתי הספר העממיים הפרטיים והגימנסיות הפרטיות, וכל זה של היהודים. אבל גם בתי ספר ממשלתיים בכל הרמות היו פתוחים לפני האוכלוסיה היהודית, ברם היהודים העדיפו חינוך יהודי, למרות שהוא עלה להם בשכר לימוד יקר.

ההורים והמוסדות עשו כל מאמץ לא רק בתחום ההשכלה העממית, אלא גם מעל לזה, כלומר השכלה תיכונית.

מפליא אותי, איך יכלה העיר הזאת המצטיירת בעיניי ובזכרוני כעיר ענייה, עיר פרולטארית, עיר עובדת – לקיים חינוך על רמה כזאת באמצעיה הדלים; הדבר ממש מעורר כבוד להורים ולפרנסי העיר.

פעלה להקה של שחקנים אשר פרנסתם הייתה על המשחק, היה אולם תיאטרון אשר הציג הצגות מהקלאסיקה העולמית והיהודית, לעתים קרובות או אפילו בצורה קבועה באו שחקנים מוורשה הבירה או מארצות הברית ויחד עם הלהקה העלו הצגות מפורסמות של הזמן ההוא בשנות השלושים (אלה הם הימים אשר אני סוקר).

זכורה לטוב הספרייה על שם שלום עליכם העשירה בספרים והשרות הנפלא של העובדים שם, ספרייה אשר נתנה כה הרבה למנוייה, זכורים הספרים בכריכה השחורה, אני יכול עוד להריח את הריח המיוחד.

שלושה עיתונים יומיים מקומיים יצאו בביאליסטוק, שניים עיתוני בוקר ואחד צהרון; הגיעו לעיר גם כל העיתונים הארציים מוורשה – ביידיש, בפולנית ובעברית, כמו כן כל הפריודיקה באותן השפות.

גם בתי קולנוע תרמו את שלהם לחיי התרבות העשירים מאוד של עיר זו, אשר הייתה צרכנית תרבות רצינית ביותר.

בין מוסדותיה המפוארים של העיר לא ניתן לשכוח את בית הכנסת הגדול והיפה בצורה שלא ניתן לתאר, בית הכנסת עם מקהלת הזמרים ("הכאר שול") ועוד שורה של בתי כנסת מפוזרים בכל העיר.

מעמד הפועלים בעיר היה ציבור בעל הכרה פוליטית מגובשת מאוד, ציונית או בונדיסטית. הפעולות בקיני התנועות הציוניות היו עשירות ביותר בכל תחומי הלימוד והחינוך שמטרתם ארץ ישראל, ואילו היידישיסטים עם השקפת עולמם האינטגראטיבית, האנטי־ציונית, הוסיפו חן וגם עוצמה לחיי העיר.

ההשפעה הקומוניסטית על ציבור העובדים הצעירים הייתה ניכרת, לפחות באיגודים המקצועיים, אשר שם היא הייתה מכרעת.

ההפגנה באחד במאי בעיר הייתה הפגנת כוח אדירה מול כוחות הממשלה הפאשיסטיים, במאבק אמיתי על זכויות ולא רק על משכורת או על תנאי עבודה.

שנות השלושים היו שנים סוערות ביותר, כלל לא שנים עליזות כפי שרגילים לכנותן.

בהתחלת העשור חל המשבר הכלכלי הגדול בארצות הברית, ובהמשכו עלה היטלר לשלטון, התגברה האנטישמיות בפולין, נערך פוגרום בעיירה הקטנה פשיטיק, נאסרה השחיטה הכשרה, הונהגו ספסלי הגטו של הסטודנטים היהודים באוניברסיטאות, והשיא: תוכנית הגירוש למאדאגאסקאר של הקולונל האנטישמי קוץ', גבר זרם הפליטים של יהודי צ'כיה, והיהודים הראשונים אשר גורשו מגרמניה מבשרים את אשר יבוא.

ועל כל אלה מלחמת האזרחים בספרד, מלחמה קשה ראשונה שבה הכינו הקלגסים הפאשיסטים את מלחמת העולם השנייה.

משפטי מוסקווה נפלו כרעם ביום בהיר, לא עצם המשפט, אלא בגידת

המנהיגות הקומוניסטית, אבל מה? סטאלין הרי תמיד צדק, משפט אחרי משפט, טיהור אחרי טיהור, והשאלות הנוקבות אשר אין עליהן מענה או אסור לשאול אותן כלל, המלחמה הפנימית, סערת הרוחות של נער בן 14, השומע שמות של אנשים נערצים כל כך, והנה הם סתם בוגדים, שמכרו את המולדת לגרמניה ההיטלריסטית.

באותה תקופה היה קיים מועדון נוער, לכאורה לא פוליטי, בניהולו של המורה והמנהל של בית הספר מציש"א ע"ש כמורנר, המורה טאשביצקי. המועדון הזה השאיר עליי, הנער הצעיר, רושם חזק ביותר. שם הגעתי לגיבוש השקפתי הפוליטית; לכאורה היה המועדון לא פוליטי, אבל במציאות ניכרה מגמת החינוך של המורה הדגול באופן ברור ביותר. היום אני יכול להעריך נכונה את גישתו הפדאגוגית.

רוצה לומר שהשקפת עולמו של מאשביצקי הייתה מארקסיסטית־לניניסטית מובהקת. ויש להוסיף שזה הלך יחד עם אנגלס וכמובן סטאלין הוביל בראש.

שמענו הרצאות על הנעשה בברית המועצות; עלינו לזכור ולהבין שהתנועה הקומוניסטית היתה מחוץ לחוק בפולין והוקם מחנה ריכוז מיוחד לקליטת החברים והפעילים הקומוניסטיים בקרטוז־ברזה בסביבות סלונים.

על־כן, המורה נהג בזהירות מרבית בקבלת נערים ונערות חדשים למועדון. קדמה לקבלתם תקופת בחינה מדוקדקת של מגמת פני הנער, אם הוא בשל פוליטית או שזה עבורו סתם בילוי והיכרות עם נוער אחר.

כך או כך הצטרפתי למועדון, עברתי את כל השלבים והתקבלתי. בשום שלב לא הוזכר ולו פעם אחת, שהמועדון שייך פוליטית לנוער הקומוניסטי, המועדון נשאר א־פוליטי. כמדומני, עד כמה שאני יכול לזכור, הכיסוי היה "צענטאס", אירגון אמריקאי לעזרה ולחינוך נוער יהודי מטעם ה"ג'וינט". בחסותם ובמימונם פעל המועדון, מובן שלאפוטרופסים האמריקאים לא היה מושג על הפעילות הזו כלל. שיא הפעילות היתה בחופש הגדול בקיץ, עת היינו יוצאים לכפר ועורכים קייטנה אשר בה שמענו הרצאות מרוכזות מאוד על ברית המועצות, תולדות המפלגה והזרמים בה, כלומר הבולשביקים והמנשביקים, וכאן ההסבר לאפשרות של בגידה ומכאן המשפטים במוסקווה, שהם למעשה טיהור מהאלמנטים הלא־רצויים במפלגה.

היינו חוזרים מחוזקים מאוד, מגובשים יותר ומאמינים יותר בהנהגתו של סטאלין. בשנת 1939 המשבר בין גרמניה ופולין מגיע לשיא עליון, המחלוקת היא על מעבר (פרוזדור) בין גרמניה לבין השטחים המזרחיים המנותקים שלהם בפרוסיה דרך דאנציג שהייתה באותה תקופה עיר חופשית, בעלת אוכלוסייה פולנית תחת השפעה מכרעת של הנאצים. אך למעשה, מגמת הגרמנים הייתה הרבה יותר רחבה: אחרי סיפוח אוסטריה ולמעשה כיבוש צ'כוסלובאקיה הם ניגשו בתנופה לכיבוש שטחים במזרח לצורך התיישבות לאוכלוסיה ההולכת ומתרבה, מה שהוגדר הרחבת מרחב המחיה (LEBENSRAUM). המתח גבר, השתררה בפולין אווירת מלחמה וציחצוח חרבות, הופרחו סיסמאות אנטי־גרמניות, "לא נוותר על שטחים, אפילו כפתור אחד ממדי הצבא שלנו לא ניתן" – הידהד ברחוב וברדיו בלי הרף.

אנגליה וצרפת עמדו לצד פולין והזהירו את גרמניה, שתוקפנותה תגרור את העולם למלחמה. והנה היטלר שולח את שר החוץ שלו ריבנטרופ למוסקווה ושם הוא חותם יחד עם מולוטוב, שר החוץ הסובייטי, בנוכחות של סטאלין, על הסכם אי־התקפה בין גרמניה ורוסיה הסובייטית.

כמו רעם זה ירד עלינו. איך זה? ברית עם הפאשיזם בהתגלמותו השטנית? תמונות בעיתונות: ריבנטרופ עם סטאלין ועם מולוטוב, ואחר כך היטלר וריבנטרופ עם מולוטוב; אין הסבר, ההגיון הישר לא מוצא שום תשובה, התירוץ המתקבל בקושי היה, שברית המועצות עוד לא מוכנה למלחמה עם גרמניה ולכן זו היא דחייה לצורך הכנות ובניית צבא חזק שיוכל למכונה הנאצית החזקה בבוא הזמן, והזמן בוא יבוא.

בית הוריי

אבי, דוד מאיר ווארשט, נולד בעיירה קטנה, למעשה כפר, נארעווע־נארבה על גדות הנהר נארב, השופך את מימיו לבוג, הפלג המזרחי של הוויסלה.

העיירה היית יהודית כולה, מהלך לילה מביאליסטוק, כך נסענו אנו הילדים, בחופשי הקיץ הגדול לסבים; לפנות ערב יוצאת עגלה רתומה לסוס מהשוק (שם הצטייד העגלון בכל הסחורות הנחוצות לחנותו) ולדרך, מהלך כ־30 ק"מ בכיוון זבלודוב שאליה הגענו בחצות עוד על כביש סלול. מעבר לזבלודוב נכנסה העגלה לקולי, כלומר, שני חריצים באדמה והסוס נהיה עצמאי. על כולנו נפלה תרדמה עמוקה והעגלה התגלגלה בצורה מונוטונית, עד שבבוקר, עם שחר ראשון, הגענו לביתו של סבי.

אבי היה הבן הראשון לאחר ארבע אחיות מבוגרות ממנו, והיו לו עוד שני אחים צעירים.

הוא היה חייט במקצועו, חייט טוב, תפר מדים לאנשי צבא, למשטרה ולכל שלבש מדים, וכאלה היו בפולין למכביר, חוץ מיהודים כמובן. כל עובדי המוסדות הממשלתיים לבשו מדים; גם לאזרחים תפר אבי ואפילו חליפות לגברות, בתקופה שזאת הייתה האופנה. אהבתי מכל את סיפוריו על הקורות אותו במלחמת העולם הראשונה בצבאו של הצאר ניקולאי ובשבי הגרמני.

מסיפוריו מתברר, ששביו היה נסבל ביותר, המחנה שכן בעיר גרודנו על הנהר נימן, לשם הוא בא בבוקר ועבד את יומו כחייט, ותפר לקצונה הגרמנית והרוויח את לחמו מעבודת חייטות מחוץ לשבי.

באותו זמן כנראה הוא הביא לשם את אימי, אשר אותה הוא נשא כשנה לפני נופלו בשבי. בגרודנו נולד אחי אליהו.

אמי נולדה בביאליסטוק, התייתמה מהוריה בגיל צעיר מאוד (כמדומני הייתה בת שבע), הוריה נרצחו בפוגרום הנורא של שנת 1905 בשבת נחמו, פוגרום אשר הוכן ונתמך על ידי המשטרה החשאית הרוסית, ה"אוכראנה".

היא התחנכה וגדלה בבית יתומים עד אשר הכירה את אבי ונישאו כאשר אבי עוד שירת בצבא. הם חזרו מגרודנו לביאליסטוק והתיישבו במוישה־רובעס, זה שם הרחוב: כל הרחובות בעיר נשאו שמות יהודיים נוסף לשמות הפולניים, או לפני זה השמות הרוסיים. השמות הלועזיים היו מתחלפים לפי הבעלי־בתים של העיר, השמות היהודיים נשארו לתמיד. כך שכל רחוב נשא שניים־שלושה שמות שונים והאנשים קראו לרחובות בשמות לפי גילם ולפי הרגלם: הזקנים ברוסית, הצעירים ביידיש והילדים בפולנית.

ברחוב הזה (אשר שמו הפולני היה קיובסקה) נולדה אחותי ליבה. אחרי לידתה עברו ההורים לגרונדוואלדסקה 14, שם נולדתי אני ואחריי אחותי גולדה.

בבית הזה עברה עליי ילדות מאושרת, שמחה ומלאת שמש, למרות שלא היינו עשירים אלא סתם אנשים, בעל־מלאכה אשר נאבק קשה על קיומו הכלכלי, היה הבית חם ואוהב, וקיבלנו בו חינוך טוב. הבית הזה חרוט בליבי באהבה ובזכרונות נעימים עד היום הזה.

הרחוב היה שקט מאוד ואפילו יפה, בתים קטנים בני שתי קומות עם גג משופע ורעפים אדומים, חצר קטנה על־יד כל בית שיוותה לרחוב אווירה כפרית קמעה. שמו הרוסי של הרחוב קאפלנאיה־אריכים ניתן לפי בית החרושת לאריכים של קוכארסקי, וגרונדוואלדסקה נקרא על שם הקרב הגדול בין הפולנים והטבטונים בטננברג.

הבית שלנו היו לו כאמור שתי קומות, אנחנו גרנו למעלה בקומה, בדירה קטנה מאוד בעלת חדר אחד עם קירות משופעים, כי זאת הייתה דירה בעליית הַגג, ברחוב זה בשנות השלושים של המאה הזו עוד לא זרמו מים בברזים בבית, את מי השתיה שאבנו מבאר חפורה בחצר כמו בתמונות, השירותים היו בחצר, והתרחצנו במין אמבטיה ניידת, לא זכור לי עד היום אם זה גרם לנו לקשיים מיוחדים, כך חיינו ותו לא.

אני ואחותי גולדה נולדנו בקליניקה כמקובל, אך גדלנו בבית הזה עד למלחמה. לימים כאשר אבא קנה את הבית מבעל הבית, האופה מלמד, ירדנו למטה ודירתנו כבר הייתה בעלת שני חדרים גדולים.

הרחוב יפה, שקט משהו, לא במרכז, בתווך בין שתי שכונות יהודיות: מצד אחד השכונה הענייה שגרו בה בעיקר העניים מאוד ואנשים מהעולם התחתון, השכונה המכונה "כאנאיקעס"; ומצד שני השכונה המכונה "פיאסקעס" (בפולנית חול), שם היה השוק באותו שם; שכונה זו הייתה מאוכלסת באנשי המעמד הבינוני, בעיקר חנוונים וסוחרים. הרחוב שלנו היה מעורב־אוכלוסין: בהתחלה יהודים ופולנים ולאחר מכן רק פולנים עד הסוף. הרחוב נגמר איפה שהוא על הכביש המוביל לווארשה הבירה, בית הסוהר שכן לא רחוק משם, ביציאת הרחוב לכביש. מול הבית שלנו האחוזה של משפחת קנישינסקי מעשירי העיר, בעלי בית חרושת לטקסטיל. ממש לפני המלחמה בנו שם בית חרושת ענק והספיקו להפעיל אותו סמוך לפרוץ המלחמה. כאשר הסובייטים לקחו את העיר לפי ההסכם עם הגרמנים, בית החרושת הזה הולאם מייד והבעלים הוגלו לסיביר, אולי בזכות זו הם ניצלו מהשמדה ע"י הגרמנים.

מעבר לאחוזת קנישינסקי שכן בית הכנסת של אבא בשם "אלי מיילעכ'ס". בבית הזה היה גם בית ספר לבנות שנקרא "גן ילדים" (כך, בעברית), כי זה היה גן הילדים הראשון בעיר. הכניסה לשם הייתה דרך רחוב מינסקה וז'ולטה ע"י הקנישינער, הסוחר בחציר ובשבולת שועל בשביל סוסי הכרכרות, מעין מוניות.

העיר עצמה הייתה עיר פעלתנית מאוד ולדעתי יפה, אולי לא כמו ערים במרכז אירופה אבל מיוחדת במינה, המרכז עם המגדל, השעון הגבוה, שעון בכל ארבעת הכיוונים שהשמיעו צלצול מיוחד בכל שעה, הגזוזטרה במרומי המגדל – מקום תצפית של מכבי האש לגילוי שריפות בעיר.

מסביב למגדל הזה, המכונה "שעון העיר", השתרעה הכיכר הענקית על שם קושצ'ושקו, המנהיג הדגול של המרד הפולני משנת 1794 שפרץ בגלל חלוקתה של פולין שנה קודם, הוא גם כונן את הסיים (הפארלאמנט) הפולני וקיבל את החוקה של ה–3 במאי. מן הכיכר יצאו הרחובות המרכזיים של העיר, כמו פילסודסקי, ומהעבר השני פיראצקי והרחוב היפה אשר נשא את שמו של הסופר הידוע סינקביץ'.

העיר חצויה על ידי נהר שנקרא בילה (בפולנית לבן), אבל הוא היה שחור משחור בגלל ניקוז הביבים של בתי החרושת לתוכו. הנהר זרם לו עד הסופרסל, המשתפך לנארב אשר כבר הוזכר.

למדתי בבית הספר "תרבות" ב' מגן הילדים, זכורה לטוב הגננת רייזל, בית הספר והגן שכנו באותה תקופה ברחוב קופיצקה, ממש על־יד קן השומר הצעיר בעיר. אחרי כמה שנים עבר בית הספר רחוב, גם השומר הצעיר עבר לאולם גדול ויפה יותר. בית הספר השתכן ברחוב פולנה (שדה), והדבר שינה לחלוטין את מסלול הצעידה היומית שלי. לפני־כן הלכתי לאורך כל הרחוב סוסנובה (אורן) ועל־יד הכנסיה הפראבוסלאבית־הרוסית, חציתי את הרחוב הראשי פילסודסקי ונכנסתי לקופיצקה ושם לאורך הרחוב הגעתי עד לבית הספר. עם מעבר בית הספר לרחוב פולנה הלכתי בסוסנובה לאורך הגדר של בית הקברות היהודי הישן, פניתי לציונסקה (כן, רחוב הציונית), למעשה סימטה ללא מוצא. בקצה הסימטה, דרך פשפש, נכנסתי לחצר ענקית ששני בניינים גדולים מאוד עמדו בה, כל אחד שלוש קומות. הבניין הראשון, ממש ליד הכניסה, היה בית הספר "תרבות" א', בית־ספר אשר שפת הוראתו עברית, בית ספר גדול, שכל הבית שייך אליו בלעדית. מבחינת אופיו ואווירתו שונה מבית הספר "תרבות" ב' שבו אנילמדתי, פרט לשנה אחת בבית הספר הזה.

הבית השני בחצר גדול מאוד במימדיו: בית הספר המקצועי "אורט", "האנדווערקער שולע" ביידיש, בית ספר רחב ידיים ומקיף הרבה מקצועות, סיפרתי עליו בפרק הקודם. אהבתי לעבור שם כל בוקר בדרכי לבית ספרי, שם גם פגשתי חברים ושיחקתי אתם אחרי השיעורים בדרכי הביתה.

פולנה – רחוב יהודי טיפוסי בורגני, בתים בני שתיים־שלוש קומות בסגנון הקלאסי עם כרכוב מעל לחלונות, טיח חלק ואפור. רחוב שקט היה, מתאים לבית־ספר יותר מרחוב קופיצקה הסואן.

סיפרתי קצת באריכות על דרכי לבית הספר, יסלח לי הקורא, אבל הייתי עוד ממשיך ללא סוף, כי הדרך לבית הספר השאירה עליי רושם בל יימחה עד עצם היום הזה. הלכתי יום יום כילד והתבוננתי מסביב, זה נחרת עמוק בזכרוני. אני זוכר אפילו את הריחות, בעיקר של התבשילים בכל יום ויום. ובעיקר בימי שישי, הריחות של ימי שישי היו מיוחדים במינם. זכורים לי בגעגועים החגים; עוד היום, כאשר אני חוגג חג כלשהו, אני נזכר בימים ההם, לכל חג הצביון המיוחד שלו, התבשיל המיוחד שלו. אציין את פסח. כבר בחנוכה היו מתחילים עם ההכנות, בחנוכה בישלו את שומן האווזים, בפורים בישלו את התמד (יין ממי דבש) וזיקקו אותו עד סמוך לפסח, את המצות אשר הביאו בסדין צחור ארוז בסל נצרים גדול עשוי לצורך זה שהמתין עד לסדר, את מערכות הכלים המיוחדים השמורים למעלה בארון, החרסינה והזכוכית.

והעיקר: הבגד החדש, הנעליים החדשות היו גולת הכותרת. האם הבגד יהיה באמת חדש או עשוי מבגד ישן מהופך? היה מתח, לפעמים בכי, אך תמיד היה משהו חדש.

ראש השנה, הימים הנוראים, אפילו אצלנו בבית שלא היה דתי אדוק, אלא בית די חופשי ובכל זאת השתררה אווירה דתית מיוחדת. הרחצה, ההכנות; והנה

מתלבשים בבגדי חג והולכים לבית הכנסת, האווירה של הוד נוראי, תפילת החג, בקולו של החזן התחינה החרישית, הסילסול הבכייני משהו שביום כיפור יגיע לבכי ממש, אחרי התפילה ברכת "שנה טובה" לכל הסובבים ובדרך הביתה למכירים ולשכנים והארוחה החגיגית, מסובין כמו בפסח מסביב לשולחן החגיגי אל ה"געפילטה" ויתר התבשילים. היין והוודקה הוסיפו נופך שלא ניתן להסבר. אני נסחף על גלי הנוסטלגיה בניגוד לרצוני, אבל לא אוכל לעצור בעדי ושוב יסלח לי הקורא על כך, אדרבא - אולי זו הדרך להנציח את אשר נכרת ככה ונגדע מהשורש, אולי בכותבי שורות אלו אני מעלה ולו במעט ולא ביד אומן את אשר בליבי ובזכרוני, זכרון מעט..

לו הייתי יכול והשכינה הייתה שורה עלי והייתי מספר, מרחיב ומספר על אותם הימים, הייתי יוצא בכך ידי חובתי הקדושה ומהדר את זכרון העיר הזו לנצח, אך אינני מתיימר ולא עולה ולו לרגע המחשבה בליבי על כך שאני מסוגל לזה. קטונתי, ברם אם בכל זאת הבאתי בכתיבתי את המילים הפשוטות האלה אנשים להרהור כלשהו על עיר, ובאתי על שכרי.

מלחמת העולם — 1939

המלחמה פרצה באחד בספטמבר 1939. בבוקר מוקדם עטו ה"שטוקות" וה"מסרשמיטים" של הגרמנים כמו עופות טורפים על העיר ושילחו בה את פצצותיהם. נפגעו כמה שכונות, היו הרוגים, פצועים, מלחמת העולם השנייה החלה.

אך מלחמת העולם השנייה לא התחילה ביום שהלוח קובע, דהיינו 1 ספטמבר 1939, אלא עם עלייתו של היטלר לשילטון בשנת 1933, לפחות בשבילנו היהודים. די להזכיר את הנגישות ואת המסע האנטישמי הכבד נגד יהדות גרמניה מיד עם עליית הנאצים לשלטון וזה הלך וגבר כל שנה ושנה, מסע הצל̒ב הגיע לשיא בליל הבדולח בשנת 1938, כאשר נשרפו כמעט כל בתי הכנסת בגרמניה וגורשו היהודים ממוצא פולני, יהודים אזרחי פולין ובעלי אזרחות אחרת. באותה שנה הגיעו לביאליסטוק הפליטים הראשונים מגרמניה. הקהילה טיפלה בהם, חילקו אותם לבתי יהודים, פינו בשבילם מקומות ציבוריים. מצב הפליטים היה קשה ביותר, והזרם הלך וגבר כאשר הצטרפו אליו היהודים שגורשו מאוסטריה אחרי ה"אנשלוס" ויותר מאוחר מגורשי הסודטים מצ'כוסלובאקיה בעקבות הסכם מינכן.

באותו זמן התחוללה המלחמה בספרד בכל עוזה. אנגליה וצרפת, בחולשתן המוחלטת, נתנו להיטלר את החוצפה והעוז לצאת נגדם כבר בספרד, שם הוא ניסה את נשקו, שם הוא צבר נסיון.

באפריל 1939 מודיעה גרמניה לפולניה על ביטול הסכם אי־ההתקפה ביניהן משנת 1934, דורשת החזרת דאנציג לריבונות גרמנית ופתיחת פרוזדור לשטחיה בפרוסיה המזרחית. פולניה דוחה את הדרישות של גרמניה, המתח גובר ביחסים בין שתי המדינות, התעמולה משני צידי הגבול יוצאת מגדרה. במוסקווה חותם ריבנטרופ באוגוסט 1939 על חוזה אי־התקפה בין גרמניה לברית המועצות – המלחמה היא בלתי נמנעת, היא ודאית. ואכן, באחד לספטמבר 1939, ביום שישי, במזג־אויר נאה מאד אשר הבטיח שבת נוחה לטיול ביער בשלהי קיץ, יום שאמורים היינו להתחיל בו ללמוד אחרי החופש הגדול – ביום זה עטו האווירונים של הפשיסטים על עירנו וגרמו לקורבנות הראשונים של מלחמה ארורה זו.

פאניקה מוחלטת משתררת בעיר. כל המוסדות סגורים, הצבא נוסע לחזית, האוכלוסייה חופרת מקלטים נגד הפצצות או תעלות מגן נגד טנקים מחוץ לעיר. אצלנו בבית חרדה ודאגה לגורלו של אליהו אחי, הוא חייל בצבא הפולני, היה אמור להשתחרר באותו חודש. מובן שלא השתחרר, איפה הוא אנחנו לא יודעים, חרדים מאוד. קשה להשיג מצרכי מזון ראשוניים: אין לחם, אין אורז ואין סוכר, למעשה אי־אפשר להשיג שום דבר, הכל סגור. נוצר שוק שחור, בהתחלה עוד ניסו השלטונות להילחם בספקולאנטים, כפי שכונו, אך לשווא. בתי הספר לא נפתחו מחדש. ההרעשות מהאוויר הולכות וגוברות, אנו עוברים למרתף של בית החרושת החדש של קנישינסקי, אמא לא מפסיקה לבכות, דאגתה לבנה ממש קורעת לב.

החיים נעשים קשים מיום ליום, אין מי שיתן הוראות איך להתנהג בהפצצה, שמועה רודפת שמועה; אומרים שהאיזור שלנו שייך לברית המועצות לפי ההסכם.

זה נותן איזו שהיא נחמה, אולי גם שמחה, להרבה אנשים.

אבל כעבור שבועיים, ביום שישי אחד באמצע ספטמבר, הגרמנים מופיעים במרכז העיר. אנחנו הנערים רצנו לראותם, ואומנם על פני הכיכר רחבת הידיים, מסביב למגדל השעון, מלא גרמנים על האפסנייה שלהם: מכוניות משונות, מכוניות משא ענקיות, אפילו עגלות רתומות לסוסים, ומעל לכל – המוני חיילים גרמנים, שלא רואים עליהם את תלאות הקרב, צעירים חסונים במדים הירוקים, עוד לא הפחידו, זה יבוא אחר־כך. מטבחי השדה בישלו להם, היו כאלה שהתגלחו והתרחצו בדיוק כמו כל צבא בשדה. זה מתחיל? לא, כי כעבור שעות מספר נפוצו שמועות שהצבא האדום הסובייטי מתקרב לעיר, ביאליסטוק כלולה בהסכם מולוטוב־ריבנטרופ והעיר תעבור לשליטת הסובייטים.

הגרמנים נסוגים בסדר צבאי ומשאירים בעיר חיל־מצב קטן. ביום הקובע, כמדומני ב־17 לספטמבר 1939, התארגנה בעיר הפגנה אדירה של האיגודים המקצועיים והקומוניסטים ורבים אחרים, ים של סיסמאות על בד אדום, דגלים אדומים עד שהעין יכולה לראות.

הגרמנים עודם בעיר והם רואים את כל זאת, אך לא מתערבים בנעשה. ניכר על פניהם הזעם, מספרים ששמעו את הגרמנים אומרים "עוד נחזור במהרה ונשלם לכם", והמחיר שנדרש בשובם היה כבד ביותר. בערך בצהריים של אותו יום נכנס חיל החלוץ הסובייטי, על־יד העיריה נערך טכס קצר, קצינים הצדיעו זה לזה, לחצו ידיים, אלה מתיישבים במכונית ונוסעים ואלה נשארים ומודיעים בקשר, והצבא האדום זורם העירה.

טור ארוך של טנקים נכנס ממזרח. החיילים על הצריח מקבלים מטר של פרחים, אנו הצעירים מטפסים על הטנקים, החיילים מחבקים אותנו באהבה, אנחנו מאושרים.

אחרי הטנקים חיל הרגלים, רובשקה, חולצה עם צוארון זקוף וצר, מכופתר בצד, מכנסי רוכבים ומגפיים, המדים בצבע ירוק־זית כהה, ללא כתפיות: הדרגות על הצווארון ועל הכובע. כשנה אחרי בואם אלינו עבר הצבא רה־אירגון מוחלט בדרגות ובכינויי הדרגות, או אז הופיעו הכתפיות הרחבות על הכתף עם פסים מזהב ומכסף לפי הדרגה.

המשטר הסובייטי — 2.6.41–17.9.39

החיים בעיר נכנסים למסלול רגיל. לאט, אבל בהתמדה ולפי תוכנית, העיר מתארגנת לאורח־החיים הסובייטי, קמה עירייה, והנהלת העיר מוציאה מיד הוראות לפתוח בתי ספר וחנויות, בתי החרושת עוברים מיד הלאמה, כביכול הפועלים מפעילים את בתי החרושת ע"י ועדים נבחרים שהם הם ההנהלה, קמים ארטלים־קואופרטיבים של בעלי מלאכה, כל המפלגות הפולניות והיהודיות מתפזרות בצו השלטונות ונאסרת פעילותם.

המשטרה הפולנית מפסיקה את קיומה ובמקומה קמה מיליציה של הפועלים, שרובה או לפחות הפיקוד היה יהודי. צריך לזכור, שהמשטרה הפולנית הייתה על טהרת הפולנים: אף יהודי אחד לא שירת במשטרה.

העיר מחולקת לרבעים. בכל רובע נבחר וועד האחראי כלפי הנהלת העיר. בכל בית (בבתים שעברו לבעלות הממשלה) נבחר ועד בית האחראי כלפי ועד הרובע, כל הבתים הריקים נתפסים על־ידי הרוסים, בדירות הגדולות הדיירים מצווים להצטופף ולמסור חדרים לקליטת הדיירים החדשים אשר באו מרוסיה, כמו קציני צבא בראש וראשונה ואחריהם פקידים, הרבה פקידים בכל שטחי החיים, כמו משרדי העירייה, משרדי הממשל, בתי משפט ועוד ועוד. כל בתי הספר עוברים מייד סובייטיזאציה מהירה ביותר, השפה העיקרית רוסית, שפת ההוראה בילורוסית, בתי ספר יהודיים מלמדים ביידיש (אולי גם פולנית, אני לא יודע), כי האיזור עבר רישמית לרפובליקה הסובייטית הבילורוסית ותרבותה הייתה התרבות המקובלת. כל העיתונים העירוניים היהודיים נסגרו והמערכות פוזרו, ומכיוון שהיה ניתוק מוחלט מוורשה הבירה שנכבשה בינתיים על ידי הגרמנים בקרבות קשים ביותר - מובן שהעיתונים משם כבר לא הגיעו, שאלה אם בכלל הופיעו? כך התחיל עידן חדש לגמרי, הגיעו ממינסק הבירה הבילורוסית כל העתונים ובראש וראשונה העיתון הסובייטי ביידיש ה"עמעס" - "אמת". היידיש ברוסיה הסובייטית עברה מהפך מוחלט גם בדיבור, אבל בעיקר בכתיב שונה הכל, יצאו מהשימוש הרבה מילים עבריות ואלה שנשארו נכתבו בכתיב מלא ביידיש, כמו למשל: אפשר נכתב עפשער וכו', עוד דוגמה: הסופר הדגול שלום עליכם נקרא "שאלעמ־אלייכעמ" כי האותיות הסופיות ך,ם,ן,ף,ץ הוצאו מהאלף־בית פשוטו כמשמעו. לכן סטאלין נכתב סטאלינ. היה קשה להתרגל, אבל במהרה למדנו את זה, ואני חושב שזה קיים עד עצם היום הזה.

עשירי העיר נאסרים ואיתם גם המנהיגות הציונית, אך בראש וראשונה נעצרים מנהיגי ה"בונד" של ביאליסטוק וגם הבונדיסטים שבאו מכל חלקי פולין ובעיקר מוורשה, מהמרכז שלהם. העיר התמלאה פליטים, אנשים שהצליחו לברוח מהחיה הנאצית לשטחים שבשלטון סובייטי. יש לקבוע למען ההיסטוריה, שכל המוסדות היהודיים המאורגנים פוזרו על־ידי השלטון וכל היהודים פעלו כאנשים פרטיים. העזרה שאדם פרטי יכול להושיט מוגבלת, וזה הכניס מתח מסויים בין הפליטים לבין התושבים המקומיים, כפי שאמור הייתי להרגיש בצורה משמעותית כעבור שנתיים במחנה הריכוז בליז'ין, אבל על כך עוד ידובר בבוא

הזמן. העיר, כבירת השטח המשוחרר, תבקש מהסובייט העליון להתקבל או להיכלל כחלק בלתי נפרד מהטריטוריה הכלל סובייטית, אבל יש "דמוקרטיה": קודם כל צריך להיבחר נציגות מוסמכת של כלל האוכלוסיה. נערכות בחירות למה שנקרא "האסיפה הזמנית", והיא תגיש את הבקשה לסובייט העליון; בין המועמדים לאסיפה נמצא גם המורה שלנו מהמועדון "יוגענד קלוב" החבר הדגול מאשביציקי, רק אז התברר לנו שהוא היה שנים רבות בין מנהיגי הקומוניסטים בעיר, אולי המנהיג עצמו.

אנחנו הנערים שמחים ונרתמים במלוא מרץ הנעורים למערכת הבחירות. ביקורי בית, תעמולה, חלוקת עלונים ברחוב, וכאשר הוא נבחר ברוב של 99.94%, שמחתנו לא ידעה גבול. האסיפה נבחרה ועמה המורה מאשביציקי, הם החליטו פה אחד לבקש מן הסובייט העליון ומן הוועד המרכזי של המפלגה הכלל־סובייטית את הרשות להתקבל למשפחת העמים במסגרת הרפובליקה הבילורוסית.

מוסקווה נאותה לבקשת האיזור המשוחרר להיכלל כחלק שווה־זכויות וכך היינו לאזרחים מלאים של ס.ס.ס.ר. - ברית הרפובליקות הסובייטיות הסוציאליסטיות ולנתיניו של מנהיגנו האהוב סטאלין. היום זה נשמע בקורטוב של אירוניה וקצת בלעג, אבל באותם הימים הייתי חדור אמונה שלמה ומשוכנע כולי שנפל בחלקנו מזל היסטורי חד־פעמי ושוחררנו מהמשטר הפולני האנטישמי, הפשיסטי, של האנדקים המושחתים (נ.ד. - הלאומנים הדמוקרטיים: מפלגה פולנית אנטישמית), הם, הם אשר דרשו בסוף לסלק את היהדות הפולנית למאדאגאסקאר, כתוכניתו השטנית של הקולונץ קוץ. והנערים חברי החוג של מאשביציקי המשכנו להיפגש, אבל כבר לא במסגרת מאורגנת כמו בעבר, גם לא השתייכנו לשום מסגרת פוליטית. פשוט שמחנו, בילינו טוב, הלכנו לקולנוע, הסרטים הסובייטיים היו חדשים בשבילנו, כי בפולין לא הציגו סרטים סובייטיים, בכלל לא היו שום יחסים דיפלומאטיים בין שתי המדינות האלה.

בבית מלאכה של אבא היה לחץ כביר של האזרחים אשר באו מברית המועצות, כולם רצו דבר אחד: מעילי עור. אבא תפר יום ולילה, פשוט לא היו מסוגלים לספק את הדרישות. בין הלקוחות היה רוסי אחד שהתמנה זה עתה למנהל המוסך המרכזי של האוטובוסים אשר קיימו קשר תחבורתי עם היישובים שהרכבת לא הגיעה אליהם. המוסך הזה היה שייך להנהלת הרכבות; האיש הציע לי להצטרף למוסך כמתלמד במקצוע חשמלאות רכב, וזה נראה לי. הוא הזמין אותי למוסך, שם הוא בעצמו הציג אותי לפני מי שבעתיד אמור היה להיות הבוס שלי, פאן (אדון) קוצ'יס, אצלו עבדתי ולמדתי כל הזמן עד לפרוץ המלחמה בין גרמניה לבריה"מ. גם אחי אליהו עבד ברכבת. הוא עבר קורס של נהגי קטרים והתקבל לצוות קטר, שהיה מורכב משלושה: הנהג, סגנו והמסיק. מובן שאליהו התחיל את הקריירה שלו בתור מסיק ובמהרה הגיע לדרגת עוזר נהג קטר, הוא נסע זמן ממושך לגרמניה.

כאשר גרמניה התקיפה את פולין, הוא היה בצבא הפולני ועמד להשתחרר באותו חודש. הוא שירת בעיר וילנה; בהתחלת הקרבות נפל בשבי הרוסי וכעבור זמן קצר שוחרר וחזר הביתה לשמחתנו הרבה. אין לי מושג עד עצם היום הזה, אם היתה פעילות של השומר הצעיר. כל פעילות מפלגתית ציונית או כל פעילות של

הנוער שלא במסגרת הפיוניר או הקומסומול נאסרו באיומי עונשים כבדים ביותר עד להגליה לסיביר ולבתי סוהר במזרח הרחוק.

אחותי ליבה נישאה לאליהו ביאלוסטוצקי ונולדה להם באותה שנה בתם החמודה רעיה עם שיער בלונדי מתולתל ועיני תכלת יפות. הם גרו יחד עמנו בדירתנו, כי אי־אפשר היה להשיג דירה, היה תור עצום שנמשך שנים של זוגות צעירים, פשוט לא היה להם שום סיכוי, לכן גרנו יחד והשמחה היתה גדולה, היה צפוף אך שמח.

אחותי גולדה המשיכה ללמוד בגימנסיה ועמדה לקבל בגרות בשנה שלאחר מכן. היא והיתה תלמידה טובה מאוד כתמיד, יפה מאוד: גבוהה, תמירה וחכמה מאוד, עם חיוך מבויש כלשהו, שיערה שחור וגולש. אהבתי אותה מאוד, גם ליבה היתה מאוד יפה, אמנם נמוכה מגולדה, אבל גזרתה הייתה יפה מאוד ועיניה יפות להפליא.

אמא הייתה עקרת בית מאוד מסודרת, בתנאים של דירה קטנה ומאוכלסת בצפיפות החזיקה בית למופת, ניקיון, מטבח טעים מאוד. היא היתה טבחית מעולה, את טעם האוכל שלה אני זוכר בגעגועים עד היום.

התקבלתי כאמור לעבודה במוסך האוטובוסים המרכזי של הנהלת הרכבת, התחלתי בתור מתלמד, צירפו אותי למחלקתו של פאן קוצ'יס, פולני מבוגר מאוד, גבוה ורזה מאוד, כל הזמן לקח תרופה נגד כאבי ראש חזקים שסבל מהם, זה גרם לו לצרבת ונגד צרבת לקח סודה לשתייה וחוזר חלילה, כמעט כל היום.

הוא היה בעל מקצוע בחסד, מראשוני המכונאים בעיר, הוא היה ממוצא ליטאי־פולני ובא לביאליסטוק מווילנה, שם הוא קיבל רשיון נהיגה מספר שש בשנת 1900. במוסך זה, אשר לפני המלחמה תיחזק את צי האוטובוסים של הרכבת הפולנית, עבדו מעל למאה עובדים אשר היו מחולקים לפי מחלקות מקצועיות כמו למשל מנוע, ציר אחורי, חריטה, פחחות, חשמל, נגרות וריפוד. בין העובדים היו הרבה נהגי אוטובוסים אשר עבדו כמכונאים.

עבודתי הייתה מעניינת, לא שיגרתית לנער יהודי אשר החליט ללמוד מקצוע לא מקובל באותם הימים. המקצועות הרגילים היו בראש וראשונה בבית חרושת לטקסטיל ובעיקר אריגה על נול ולאחר מכן חייטות, נגרות, מסגרות וכו', אני בטוח שהמקצוע המיועד לי היה חייטות, אך לא נמשכתי כלל למקצוע זה. כך, כאשר הוצע לי ללכת למוסך, שמחתי מאוד למרות שידעתי שהם מאוד רחוקים מאהבת יהודים, ההיפך הוא הנכון: היו ביניהם אנטישמים מוצהרים שרק המשטר הסובייטי החדש עצר בעדם. אבל, בכל הכנות, אני, הנער היהודי היחיד, זכיתי ליחס טוב, קורקטי ובהרבה מקרים יחס של אהדה, ונוצרו גם קשרי ידידות עם אחדים ואפילו הוזמנתי אליהם הביתה בעיקר בחג המולד. ואומנם הייתי פעם בביתו של פאן גאצקו, צעיר אחראי למחלקת המצברים, והתיידדנו.

הרגשתי טוב מאוד בעבודה, התקדמתי יפה מאוד במקצוע, אפילו מסרו לי עבודות ועשיתי אותן באופן עצמאי לגמרי וקיבלתי שבחים, בשבילי זה היה חשוב מאוד וזה עודד אותי להמשיך. הייתי מעורב עם הבריות, בהפסקות הייתי בחברתם, דיברתי את שפתם לגמרי לא רע למרות המבטא היהודי המיוחד, אבל גם הם (הפולנים המקומיים) דיברו דומה, כך שזה אף פעם לא גרם לי בעיות.

ההנהלה הייתה על טהרת הרוסים אשר באו מברית המועצות. המנהל הכללי היה חבר המפלגה הקומוניסטית בשם סמיונוב, הייתה לו חולשה לאופנועים ובזה אפשר היה לקנות אותו, הוא באמת נכשל במשהו, אינני יודע במה, לכן הועבר לתפקיד אחר בהנהלת הרכבות. במקומו בא צעיר נחמד, קוצ'ין שמו, כמובן גם הוא חבר המפלגה. הוא ניהל את המוסך בנועם אך ביד חזקה, אחריו היה מנהל אולם העבודה ועל־ידו מנהל העבודה הקודם שלפוברונסקי אשר במיוחד התייחס אלי טוב וגם מבנו, שהיה מנהל מחלקה, זכיתי למלוא האהדה. את הרוסים הם שנאו – כמו היום – ולא הסתירו זאת לפניי, אולי הם קיוו שגם אני אגלה סולידאריות איתם. אך לא הייתי מסוגל, כך שהבלגתי. לא פעם עצרתי את עצמי, כדי לא להיכנס בוויכוח שאת סופו לא ניתן לצפות מראש. עובדה: הם בטחו בי, והערכתי זאת מאוד.

הגיע למוסך אקראיני צעיר, אשר זה עתה סיים את שירותו הצבאי והוצב עם אשתו הצעירה מאוד בביאליסטוק, מעין התיישבות או "התנחלות" בשטחים המשוחררים. הוא בא למוסך בתור מכונאי, אם כי חסר לו נסיון מקצועי, אבל היה כתוב 'מכונאי', ובהתאם לכך הוא קיבל משכורת. הוא היה משוחרר נקו"ד הצבאי במדים, להבדיל מהפונקציונרים החשאיים.

אך יתכן מאוד, כמעט בטוח, שהאיש הוצב במוסך כפונקציונר בבגדים אזרחיים של הנקו"ד. שמו ולדימיר סרגייביץ', אני קראתי לו ואניה. הוא היה בחור לבבי מאוד, חבר טוב ונאמן, מהר מאוד התידדנו והיינו לחברים טובים. הוא הזמין אותי אליו הביתה להכיר את אשתו הנחמדה, בלונדינית כמו בתמונות התעמולה, בהריון מתקדם. הם קיבלו אותי יפה, זה היה ביום ראשון (יום המנוחה). נשארתי לצהריים, לארוחה טעימה עם וודקה (הרבה וודקה), הלבבות והפה נפתחים; אני מספר על ילדותי, על בית הוריי וכמובן על המועדון שלנו בהנהגתו של המורה מאשביצקי. הוא מקשיב בעניין ומפליט כאילו בדרך אגב: אם כך, למה שלא תְבַקש להתקבל לקומסומול? אני אומר לו שאינני בטוח אם יקבלו אותי, הרי רק עכשיו נעשינו אזרחים, וחוץ מזה אבי בעל בית מלאכה עצמאי, שהעסיק פועלים בשכר, אבל הוא בשלו: "תגיש בקשה – אני אמליץ, קוצ'ין המנהל ימליץ, ונראה איך יפול דבר. הוא הסביר בפרוטרוט את תהליך הקבלה, הזהיר שיש גם אפשרות לדחייה, אבל גם אז זה לא הסוף ואפשר לפנות שוב כעבור זמן־מה. ביקרתי אצלו עוד הרבה פעמים; הוא סיפר על ילדותו, על תקופת בית הספר, הפיוניר, הקומסומול, הצבא, על פעילותו בקרב הנוער מטעם הקומסומול ועוד ועוד. הקשבתי בצמאון לכל מלה שיצאה מפיו.

הוא הכין אותי להגשת הבקשה, נתן לי את הקורס הקצר של תולדות המפלגה הקומוניסטית הכלל־סובייטית, הדריך אותי איך לכתוב את קורות חיי שהן חלק אינטגראלי של הבקשה. הוא היה תועמלן מקצועי, הוא דיבר עם כל הלב, הוא היה חדור אמונה עמוקה, כמעט עיוורת, מבחינה אידיאולוגית; הוא הדביק גם אותי.

גם זויה אשתו תרמה את חלקה, היא הייתה פעילה במפלגה כעובדת, כפונקציונרית רשמית. כך או כך – ביום בהיר אחד באתי אליו עם הבקשה, מצויד באוטוביוגרפיה ובתמונות, ואמרתי: בוא, ניגש למאריה ספירידונובה (מזכירת סניף הקומסומול ברכבת). הלכנו והוא הציג אותי. המזכירה ככל הנראה ידעה

עליי, כי השיחה היתה קצרה מאוד ופורמאלית, היא אמרה שהיא סומכת על וואניה במאת האחוזים ושהיא תעביר את בקשתי במהרה לפורום המתאים. נשארנו אצלה עוד זמן, דיברנו על דא ועל הא, הרגשתי ככה חשוב מאוד, כל זה היה במשרדה בבניין ההנהלה, חדר קטן מקושט בסיסמאות, בתמונות של הרביעיה מארקס, אנגלס, לנין וסטאלין, ובתמונות מחיי הסובייטים המאושרים.

לאחר מכן התחילו התחקירים, לראשונה בתא הקומסומול ברכבת ע"י המזכירה עצמה. היו גם פגישות עם ועד התא, שאלו הרבה שאלות על הכל: בית ספר, חברים, בילויים, ספרים שקראתי, דעות פוליטיות קודמות אם היו, שאלות בלי סוף, לאחר מכן הוזמנתי גם לוועד העיר, כלומר ההנהגה העירונית, גם שם חזרו על מרבית השאלות שכבר נשאלתי בתא הרכבת. התהליך היה ארוך ומורט עצבים; עוד שיחה, עוד חזרה על שאלה זו או אחרת, בקשת הבהרה לנקודה מסויימת מהשיחה הקודמת, וכל הזמן ההרגשה של בחינה.

היו לי הרבה פגישות עם מאניה או מאריה ספירידונובה המזכירה, היא הרגיעה אותי בחיוכה הלבבי. היא היתה בחורה לעניין, צעירה מאוד ביחס לתפקיד שמילאה, בשנות העשרים הראשונות שלה, עיני תכלת צוחקות, לא גבוהה, דיברה בשטף והיה לי נורא קשה להבין אותה גם בגלל המבטא המוסקוואי העמוק והמתנגן, תמיד היא דיברה בשקט, אבל באורח משכנע.

היא סיגלה לעצמה הרגלי דיבור דוגמת לנין כפי שראינו בסרטי בעיקר תנועת יד ימין - תנועה של החלטה שאין עליה עוררין, כך אני זוכר אותה.

הייתה לי בעיה עם הפרק הרביעי של הקורס הקצר, הדן בגישה האמפירית של המאטריאליזם הדיאלקטי, דנתי בהרבחה עם ואניה בסוגיה זו, וכנראה גם לו הייתה אותה בעיה, כי הוא אמר לי: "תעשה כמוני וכמו הרבה יותר טובים ממני, תלמד את הפרק בעל פה ותצטט אותו בשלמותו". עשיתי כדבריו וזה הצליח בבחינה העיקרית סמוך לאסיפת התא אשר דנה בבקשתי להתקבל. הערב הגדול הגיע, האולם מלא קומסומולאים, בקדמת האולם הנשיאות - יושבים רציניים על־יד שולחן ארוך עם כיסוי ירוק כהה הגולש עד לריצפה, בצד השולחן הפונה לקהל סיסמה של לנין על בד אדום באותיות לבנות, על הקיר תמונת צדודית גדולה של לנין וסטאלין, סמל הקומסומול ובאמצע סמל ברית המועצות. המעמד חגיגי, על סדר היום קבלת חברים חדשים ועוד כמה סעיפים, מבקשים אישור סדר היום, מצבִיעים, יש אישור פה אחד.

אני מאוד נרגש, כמעט ולא זוכר את ההתרחשות; אני נזכר ששמעתי את שמי, מוכנית אני עולה על הבמה בפיק ברכיים, כנראה אני חיוור, כאשר אני עובר על יד מאניה, היא לוחצת לי את היד ואומרת כמה מילות עידוד, ואני מתחיל: "אני אברם דוידוביץ' ווארט מבקש את אישורכם להתקבל כמועמד לאירגון הנוער הסובייטי הקומוניסטי על שם לנין" וכו' וכו'. אני מקריא את סיפור חיי וגומר ב"יחי סטאילין, יחי הקומסומול" ועוד כמה סיסמאות ויורד מהבמה לקול מחיאות כפיים, עד היום אינני יודע אם לדברים שאמרתי או לסיסמאות, אני חושב שהאפשרות השניה היא הנכונה.

עלו חברים זה אחר זה והביעו את דעתם, לרוב בעד וכמה נגד, בהצבעה היה לי רוב גדול והתקבלתי, איחולים ולחיצות ידיים, אני מועמד.

כעבור זמן קצר, נדמה לי חודש, נקראתי למרכז הקומסומול בעיר, הופעתי לפני ועד העיר, הודיעו לי חגיגית על קבלתי והושיטו לי את פינקס החבר, פינקס בצבע אפור עם צלליתו של לנין. כמו־כן קיבלתי את סמל הקומסומול לדש המעיל, דגלון אדום עם האותיות קו"ם (האינטרנציונל הקומוניסטי של הנוער).

הייתי קומסומולץ פעיל מאוד, השתתפתי בהרבה גיוסים בכפרים בעונה החקלאית, בעיקר בהוצאת תפוחי אדמה; השתתפתי בקוו־סים ובפעולות הסניף, עסקתי בביקורי בית כתועמלן, ומי יודע לאן הייתי מגיע, אך פרצה המלחמה בין גרמניה לבריה"מ והחזית הגיעה לביאליסטוק.

המלחמה — 22.6.41

ב-29 בנובמבר 1939 פלשה ברית המועצות לפינלנד, אחרי שהאחרונה דחתה את כל דרישות ברית המועצות לשיפורים ולתיקוני גבול באיזור הקארלי על־יד לנינגראד. המלחמה הייתה קשה ואכזרית בחורף הקשה במיוחד של 1939–1940.

העם הפיני, עם קטן ואמיץ, עמד בגבורה נגד ענק, והמלחמה נמשכה עד 12.3.1940, פינלנד חתמה על הדרישות הסובייטיות.

בשבת, 21 ביוני 1941, הלכתי בערב לקולנוע עם קבוצת נערים עובדי הרכבת. גם המזכירה הייתה עמנו; הוצג סרט על המלחמה ההרואית נגד פינלנד. אני זוכר שם הסרט "האחיות", סרט קשה ובו הרבה מעשי גבורה של יחידים ויחידות באיזור הקארלי. לאחר ההקרנה הלכנו הביתה וניתחנו את הסרט בהסכמה כללית שכך צריך להיות, הפרט חייב להקריב אפילו את חייו למען הכלל, המולדת.

השאר התפזרו, נשארתי עם מאניה וליוויתי אותה עד ביתה. אמרנו יפה שלום ולילה טוב, וזאת הייתה הפעם האחרונה שראיתיה.

היה לילה בהיר (משום מה הלילה הזה נחרט בזכרוני), היה לי קשה להירדם, אולי בגלל הסרט ואולי בגלל השיחה עם מאניה. כאשר נרדמתי היה כבר אור ראשון, ואז זה בא: התפוצציות עזות העירוני, קפצנו כולנו החוצה. זה היה קרוב מאוד, ראינו עמוד אבק מתרומם מכיוון ה"פיאסקיס" (כיכר השוק). כל העיר היתה בחוץ, קציני צבא התרוצצו מבלי לדעת מה קורה, על שאלותינו הם ענו שאלה הם תרגילים טאקטיים של הצבא, ועוד מעט יתבהר המצב. התחילו להגיע הידיעות הראשונות על הרוגים, בא עוד גל של הפצצות: הפעם כבר לא היה שום ספק; המלחמה התחילה.

אני לא יודע מה לעשות – אך מהר מאוד הופיע המייסטר (הבוס) שלי קוצ'יס וקרא לי להתייצב מיד במוסך, כולם מגויסים לעבודה.

במוסך התייצבו רבים, התחילו להגיע המכוניות הפגועות, הרבה, קשה היה להשתלט, לא היו חלפים, כלום, פירקו מכוניות שנפגעו יותר קשה לחלפים.

התברר מהר מאוד שהאזרחים הסובייטים קיבלו הוראה להסתלק מזרחה. התחילה בריחה המונית, מי שהיה בדרגה יותר גבוהה דרש רכב, אפילו באיום של אקדח, מאבק על חיים ועל מוות.

גם אני קיבלתי הצעה מכמה אנשים נאמנים עליי להצטרף אליהם. בין הפולנים מורגשת תסיסה, נשמעים רינונים על נקם וביטויים אנטי־סובייטיים, קוצ'יס אומר לי שכדאי ללכת הביתה, הלכתי.

הכוונה היתה להודיע להורים על רצוני לברוח מזרחה, הם מסכימים בלית ברירה, הם מודעים לסכנה, מסכמים על כך שאליהו ואני ננסה להסתלק מוקדם בבוקר.

בבוקר מוקדם אנו יוצאים לדרך, הפרידה קשה, מעט ציוד, קצת מזון, אנו פונים למשה'לה גלרשטיין, חברו של אליהו מהשומר הצעיר, יש לו עוד זוג אופניים, אנחנו שלושתנו יוצאים לכיוון וולקוביסק־בארנוביץ'.

בעיר לא ניתן להתקדם במהירות, הכל סתום; רכב, עגלות רתומות לסוסים,

עגלות יד, אופנועים, אופניים והרבה הרבה הולכי רגל - אלפים, אולי עשרות אלפים, הכל נוהרים מזרחה. אין מה לדבר על אפשרות לרכב על אופניים, אנו הולכים ברגל וגוררים את האופניים, אולי מחוץ לעיר יהיה יותר קל.

אנו מחוץ לעיר, לא יותר קל. אנו מדברים בינינו שיהיה צורך לנטוש את האופניים, אנחנו ממשיכים בזרם, הפצצה, רצים להסתתר, יורד הערב. אני לבד, אני מחליט שאין טעם, אומרים שלפנינו כבר הגיעו הגרמנים, ואלה שחוזרים, אומרים שהם ראו צנחנים גרמניים צונחים בין וולקוביסק ובאראנוביץ'. אני מחליט לחזור הביתה, כנראה הייתי צעיר מדי להרפתקה כזאת לבד, רציתי להיות עם כולם, פתאם התגעגעתי הביתה. הגעתי הביתה בלילה, הרחובות היו מלאים אדם חסרי אונים, בבית דאגה עמוקה לבאות. אחותי ליבה יושבת ובוכה על בעלה אליהו שהיה מגוייס על ידי הסובייטים לצבא, הוא היה בנאי ונלקח לבניית ביצורים על הגבול וטרם חזר, אמי בוכה על שנינו, עלי ועל אחי. כאשר נכנסתי, היא שאלה בדאגה האם גם אליהו חזר וחיבקה אותי בחוזקה עם דמעות בעיניים, סיפרתי להם מה קרה והדאגה לגורלו גברה.

אבי ניבא את הבאות בדייקנות נבואית ממש. היה עצוב וחשוך, כי התריסים היו מוגפים, לא היה מה לאכול, הרי כל החנויות הולאמו וצוותיהם ברחו, יש שמועות שפרצו למחסנים הממשלתיים. בהתנגדותה של אימי גם אני יוצא להשיג מזון, בחוץ אני פוגש את אליהו אחי, הוא חזר לחפש אותי. משה'ל הלך לאיבוד, אין למצוא אותו, אחי החליט לחזור על מנת לברר אם אני חי, אנחנו חוזרים וזה מעודד את אמא, כעבור יום או יומיים גם הגיס אליהו חזר, הוא בדרך כמה ימים וזה מורגש בו, רזה, מלוכלך עם זקן בן כמה ימים, ממש רחמנות עליו, הוא מסופר קצר, ממש מגולח, וזה נורא הדאיג אותו. הוא היה עצוב מאוד, כאילו ניבא את גורלו.

הגרמנים כובשים את ביאליסטוק — 27.6.41

פלישת הגרמנים לעיר התחילה ביום שישי, 27 ביוני 1941. מיד עם כניסתם הם חסמו את כל הרבעים מסביב לסינאגוגה, את פיאסקיס (שוק החציר) ואת הפישמארק (שוק הדגים), הובילו את היהודים שנלכדו לתוך בית הכנסת הגדול (סינאגוגה), וכאשר הבנין הענק התמלא עד אפס מקום, הציתו הגרמנים את הבניין בלהביורים ושרפו את האנשים חיים פשוטו כמשמעו. במשך כל הלילה מיום שישי לשבת הם סחבו יהודים וזרקום לתוך הלהבות. גם האנשים שנשארו או התחבאו בבתיהם, נספו מהיריות ללא הבחנה לתוך הבתים ומשריפת רחובות שלמים באיזור זה.

סיפרו על מקרים זוועתיים שהתרחשו באיזור אומלל זה במשך לילה שלם. אנשים חתכו ורידים זה לזה כדי להחיש את מותם הנורא בלהבות, בחוץ נצטוו אנשים שנלכדו להשליך ללהבות פצועים והרוגים, ביניהם בני משפחתם, דבר כזה בוודאי לא עלה על דעתו של השטן, העם הגרמני הנאור עשה את זה ועוד מיליוני מקרים יותר מזוויעים.

אנו הגפנו את התריסים, לא יצאנו מהבית, וכדי שלא כל הצעירים יהיו ביחד, עברנו אני ואליהו לצד השני, לחצר המאפיה, והסתתרנו בביתו של חיים, בנו של בעל המאפיה. בערך בשעה ארבע הם הגיעו, דפיקות על הדלת בקתות הרובים, יריות וצעקות; ראוס, ראוס, (החוצה, החוצה), זה קרה בחצר שלנו. אחי אליהו ואני שהינו כאמור בחצר המאפיה, הסתתרנו ולא יצאנו. כעבור דקות ספורות שמענו שלוש יריות והשתרר שקט, שמענו את הגרמנים מסתלקים ברכבם, עברנו מהר את הפשפש ואז ראינו: אליהו גיסנו שכב הרוג בשלולית דם. סופר לנו, שכאשר הגרמנים באו, ראו אותם משוחחים עם הגרמניה השכנה שלנו, אמה של ידזיה שעבדה עם בעלה וולאדק במאפיה, היא מסרה לגרמנים שבבית שלנו מסתתר חייל רוסי ולא עזרו התחינות של אחותי עם ילדתה על זרועותיה, הם פשוט ירו בו לעיניהן. הוא היה בנאי, הוא היה גבר צעיר נאה, גדול וחזק, בעל ואב אוהב ואהוב, הוא הרגיש את קיצו, לבו ניבא לו. הוא היה לאחרונה עצוב מאוד, מכונס עם מחשבותיו.

ביום ראשון בבוקר קיבלנו רשות, אני לא יודע ממי, לקבור את אליהו. השכבנו את הגופה על דלת שהורדנו מהמחסן וכך הובלנו אותה לבית הקברות הישן של "ההקדש" מצדו של רחוב סוסנובה. כאשר באנו לשם, מקום לא רחוק מביתנו, היינו שם לבדנו, אך במהרה התחילו להגיע העגלות הראשונות עם גוויות מהשריפה בבית הכנסת הגדול והסביבה, עשרות של עגלות ללא סוף עם גופות שרופות. מיד התפשט הריח המבחיל של בשר שרוף; אנחנו גמרנו עם הקבורה שלנו ורצינו להסתלק מהר אך לא נתנו, הכל היה סגור. נאלצנו לחזור ולעבוד יחד עם יתר האנשים בקבורת הגוויות השרופות, לא, לא אוכל לתאר את הזוועה הזאת, נשיאת הגוויות מהעגלה לקבר הייתה בלתי אפשרית: הגוף התפורר, הקאתי את הנשמה; עוד היום, בכותבי את המילים האלה ידיי רועדות, ואני מלא התלבטות האם עליי לתאר בפרטים את היום הזוועתי הזה, זה היה העימות המשמעותי

ביותר בחיי עם המוות והרי עוד נכונו לי הרבה, הרבה מקרים בהם התמודדתי עם מצבים קשים, עם המוות. אך זה היה הקשה ביותר.

יום שלם ללא הפסקה, אתה על סף התמוטטות, אתה מגיע לכהות חושים מוחלטת, אתה לא יודע איפה אתה נמצא, אך ברגע של התעוררות, כאשר נטה היום התחמקתי מהשמירה וברחתי הביתה. בבית התמוטטתי וקשה היה להרגיע אותי, בכיתי כמו ילד קטן ואני בן שבע עשרה, כעבור זמן קצר חזרו משם, מבית הקברות, גם האחרים.

היום הזה נחרט בזכרוני בצורה העזה ביותר, לא הצלחתי להדחיק את הזוועה הזו, כל שנה בתאריך זה אני מעלה את היום הזה בזכרוני, זה לא מש ממני, עוד נכונו לי ימים קשים מאלה, אבל יום זה, קבורתו של גיסי אליהו וקורבנות בית הכנסת הגדול, לא יישכח לעולם.

באו לנו ימים קשים, מזון לא נמצא, החנויות סגורות, יהודים נחטפים ברחוב ומובלים למקומות לא נודעים ושם יורים בהם, יום אחרי יום שכול, יתמות, אלמנות, ונוצרים מושגים חדשים; אלמנות יום ה' (דאנערשטיקה), אלמנות יום שישי (פרייטיגדיקה), אלמנות יום שבת (שבעסדיקה), כלומר בימים אלה נחטפו אנשים והוצאו להורג, והאלמנות והיתומים צוינו על שם היום בו הם התייתמו או התאלמנו.

פסח קאפלן ז"ל, העורך הראשי של העיתון הביאלוסטוקאי "אונזער לעבען", כתב שיר על האלמנה רבקה'לה העובדת בבית החרושת בגטו וחולמת על אהובה אשר נחטף ונעלם ביום השבת השחור, היא חולמת שהוא יחזור אליה, אך היא יודעת בלבה שהוא לא יחזור לעולם, הוא נספה ונקבר אי שם בשדות פיעטראשה, מחוץ לעיר. באחד מימי הזכרון לציון השואה והגבורה שמעתי את הזמרת המצוינת חוה אלברשטיין שרה את השיר הזה ברגש ובכאב, ובכיתי. בין אלה שנחטפו ביום חמישי, היינו גם אנחנו: אבי, אליהו אחי ואנוכי. האיזור שלנו נסגר; קראקובסקה, סוסנובה, ברוקובה, אודסקה, מינסקה ועוד. גם הרחוב שלנו, גרונדוואלדסקה נסגר – היינו סגורים בבתים, שמענו אותם מתקרבים אלינו, הנה הם כבר בחצר של השכנים. בן ציון סקורניק (בנצ'ל), גם השכן שלו מלמעלה, העגלון המוכר בכינויו "פארונדאק" שבנו איצ'ה היה בן גילי וחברי הטוב ביותר, מצטרפים לקבוצה הממתינה ברחוב וסופגים עלבונות ומכות רצח. דפיקות עזות בדלת שלנו, צעקות 'החוצה, החוצה, ידיים למעלה על הראש'. יוצאים; פקודה לשיר: עד שמישהו מתחיל, מקבלים מכות, אנחנו שרים "בלז, מיין שטעטאלע בלז" (בלז, עיירתי בלז – שלאגר בימים שלפני המלחמה). זאת לא שירה, זאת נהי וקינה, גם היום בשומעי את השיר הזה, דמעות יש לי בעיניים. אנחנו צועדים לסוסנובה עד וסולה (השמחה), שם יש הרבה מנסרות, שם מנסרים בולי עץ מיערות ביאלוביז' ללוחות לבנייה, עומדות שם שורה של מכוניות משא ענקיות מהצבא הגרמני מלאות אדם, כל קבוצה שמגיעה ישר על המכונית, הקבוצה שלי מתקרבת למכונית. חצי מהקבוצה עולה, המכונית האחרונה מתמלאת ואילו אנו נשארים בחוץ, מגיעות עוד קבוצות וממתינות, המכוניות עוזבות את המקום ונוסעות בכיוון שוינטי רוך.

קצין גרמני דובר רוסית מודיע לנו שהם השלימו את מכסת האנשים שהם

זקוקים ואילו אנו חופשיים ללכת הביתה, מיד מתחילה הרבצה לא רגילה, כולם סופגים מכות. אנו מצווים לרוץ בין שורה של נאצים, לא ניתן להתחמק מהמכות, אנו מגיעים עד לחצרו של הנפח שגר בהתחלת הרחובות סוסנובה וגרונדוואלדסקה ושם מחכים עד שהרוצחים יסתלקו, אנו מגיעים הביתה לפנות ערב, היחידים שניצלו, היינו פשוט בשורה האחרונה; כולם, כולם שעלו למכוניות נספו בשדות פיעטראשה; אלמנות יום ה' (דאנערשטיקה). הימים עד לכינון הגטו באחד באוגוסט 1941 היו קשים ביותר, ממש רעב. לא ניתן ללכת לחפש מזון, בעיקר לגברים, כי נחטפו, הטילו על יהדות ביאליסטוק קונטריבוציה (אני בכוונה משתמש במלה המקורית), מס מלחמה שמשלם המנוצח. זה כלל עשרה קילו זהב, חמישים קילו כסף ועוד תכשיטים שונים יקרי ערך. אם נשלם בזמן, הוגד לנו שישחררו את אלה שנחטפו. לא רק טרור מהסוג הנבזי ביותר, אלא גם סחטנות פושעת: הקונטריבוציה שולמה במלואה ובזמן, החטופים לא חזרו.

הגטו — 1 באוגוסט 1941

אשר יגורנו בא, הגרוע מכל, העקירה מביתך, שם בנית את קן המשפחה, שם נולדת וגדלת, שם ידעת ימים של אושר ושמחה, עזוב את כל זה תוך כמה ימים ולך אל הבלתי נודע. התחילה התרוצצות בהולה אצל מכירים או סתם בבתים כדי לתפוס דירה או מקום מגורים בשטח שיקום בו הגטו.

הגטו נקבע על ידי שלטונות העיר בשטח מאוד מצומצם מקופיצקה (הרחוב הראשי) כגבול בצפון הרחוב פוליסקה, בדרום לאורך סינקייביצ'ה, הכניסה הראשית בקופיצקה, עוד שער בירוביצקה ביציאה לסינקייביצ'ה ועוד שער מהצד השני של יורוביצקה ביציאה לפולסקה. החומה הוקמה על ידי היודנראט מסביב, היציאה מותרת רק עם רשיון עבודה, היהודים היוצאים חייבים לענוד את הטלאי הצהוב בצורת מגן דוד שכתוב עליו "יודה", אסור ללכת על המדרכה אלא רק על הכביש, חובה להוריד כובע לכל גרמני במדים או שלא במדים אם אתה פונה אליו או הוא פונה אליך.

היודנראט שוכן בקופיצקה. בניין מושב הזקנים פונה, שם הוקם היודנראט וכל המשרדים במתכונת של עירייה, מחלקת עבודה, בריאות, מזון, חשמל ומים וכו'.

בראש היודנראט הועמד על ידי הגרמנים המהנדס באראש, לפני־כן המזכיר הכללי של ועד הקהילה, ועל־ידו חבר עוזרים שכל אחד מהם קיבל אחריות למגזר מיוחד.

מצאנו דירה, ביאלוסטוצ'אנסקה 7, בית גדול בן ארבע קומות, הכל מאוכלס, רק למעלה בקומה הרביעית, מתחת לגג, הייתה דירה אחת פנויה, נכנסנו עם כמה חבילות, הנשים נשארו לשמור ואנו הגברים רצנו הביתה, לקחנו מה שאפשר להעביר ביד, היתר נשאר או הוחלף למזון. כאשר חזרנו עם המיטלטלים, מצאנו זוג קשישים שתפסו את החדר הקדמי, לא היה מה לעשות – הצטמצמנו כולנו בחדר השני.

באחד הימים נתפס אבא ברחוב והובל עם עוד אנשים לבית המטבחיים לעבודה: ניקוי המרתף אחרי השחיטות מהלכלוך ושיירי הבשר. הם לקחו ברשות שיריים ובתוך זה חתיכות בשר ושומן, בגלל הליכלוך והריח נתן להם המשמר ע"י השער להיכנס ללא בדיקה, וכך יום אחרי יום, זה עזר מאוד לאזן, על ידי החלפות, את מצב המזון שלנו, לימים המשיך אבא לעבוד שם בתור חייט. זה הקל עליו מאוד.

אני עבדתי בחברת מסחר לחומרי הסקה: פחם, עצים וקוקס, עבדתי בפריקת קרונות רכבת וחלוקת פחם ללקוחות שונים, כמו בעיקר תחנת החשמל. הבעלים של העסק הזה היה קצין גבוה בגסטאפו, קצין הס"ס הרמן שוורנדט.

תקופה מסוימת עבדתי עם עוד אחד בהובלת פחם. נהג המכונית, נדמה לי אופל 4 טון, היה איש צעיר והתייחס אלינו בסדר, דיבר אלינו בלי כל הגינונים של אדון ועבד כפי שהיה מקובל, אלא בצורה אנושית מאוד, זה כל הזמן העסיק את מחשבתנו אבל לא שאלנו. כאשר היה נדמה שאנו מיודדים למדי, שאלתי אותו: "איך זה הר וילי שאתה לא בצבא?" הוא ענה ללא היסוס, "אני מהסוציאליסטים.

רק לפני זמן שוחררתי", ולא אמר מאיפה, אבל זה היה ברור שממחנה ריכוז, "אין אמון בכמוני", הוסיף, הוא היה אדם באמת, מה היה גורלו אחר כך, לא ידוע לי. בסוף השבוע הלכנו למשרד של החברה ושם קיבלנו משכורת בעד עבודתנו: 50% מהשכר שקיבל הפולני בעד אותה עבודה.

העבודה הייתה חובה, מי שלא עבד לא קיבל כרטיסי מזון ללחם, קמח וכו'. היה גם שוק שחור, לזה היו צריכים כסף או דברי ערך.

נפתח בית חרושת גדול למדי צבא, עבדו בו כל החייטים של העיר, גם אבא התחיל לעבוד שם, בית החרושת עבד שלוש משמרות ואבא היה מנהל משמרת.

הגרמנים התחילו בחיסול הגטו על ידי הוצאת אנשים בתואנות שונות ומשונות, כמו צימצום הגטו, התיישבות מחדש של חלקי אוכלוסין בגלל הצפיפות, כדי למנוע מגיפות ועוד, אבל המטרה האחת והיחידה הייתה השמדה. אולי לא היינו אז מודעים לכך, אבל זה התברר אחרי כן. כמה אלפים הוצאו לעיירה פרוז'נה, נלקחו בנות צעירות למחנות שהוקמו באיגנאטקי ע"י העיר (מקום קיט של טו"ז) והיו כאלה שהובלו לוולקוביסק. יום אחרי יום גזרות חדשות, כל פעם יותר גרוע, לכן הייתה חשיבות עליונה לכרטיסי עבודה (ארבייטס'ס שיין), גם האחיות עבדו בבית החרושת למדים, זה נתן לנו הגנה זמנית לא להיכלל במשלוחים. בארש היודנעלטעסטער (זקן היהודים) היה נוסע בכרכרה רתומה לסוס ותמיד דרך השער של יורוביצקה לרחוב סיינקיביצ'ה. לא רחוק מהשער שכנה מפקדת הגסטאפו, הם ניהלו את כל החיים בגטו לחיים או למוות, במלוא המובן. היינו יכולים לנחש את המצב או הגזרות לפי פניו של בארש: מה הוא מביא משם, מה הוא נדרש מהם, מה גורלם של אלפי אנשים, איזה משימות השמד דרש ממנו פרנץ פרידל, התליין מגטו ביאליסטוק.

נובמבר 1942, חיסול כל הסביבה מסביב לעיר, סופראסלה, ואשילקאוה, זבלודוב, נארוה (סבא וסבתא, דודי והמשפחות שלהם), מיכאלאוה, הארדוק (דודים והמשפחות) ועוד, ועוד, מעל למאתיים אלף נפש, הובאו לקסרקטיני חטיבה 10 של הפרשים הפולניים, שם הוחזקו כשבוע בתנאים הקשים ביותר שאדם יכול או מסוגל לחיות בהם, ובאמת הרבה מאוד, בעיקר אנשים זקנים ותינוקות, מתו מרעב ובתנאים סניטריים ירודים ביותר. כעבור שבוע לא נשאר אף אחד מהם, כולם הושמדו בטרבלינקה, אז הופיע השם הזה לראשונה. אמרו שלא רחוק מביאליסטוק, על־יד מלקיניה בדרך לוארשה, הקימו הגרמנים מחנה ושם ממיתים אנשים בגאז. לא יאומן, אבל השמועות הלכו והתחזקו על־ידי שליחים אשר באו מגטו וארשה ואנשים אשר השתייכו למחתרת שהייתה כבר קיימת בגטו, המחתרת שהקיפה את כל הקשת הפוליטית בציבוריות היהודית לפני המלחמה, כמו השומר הצעיר, דרור־החלוץ, בית"ר, וגם הקומוניסטים שיתפו פעולה.

צרה צרורה פנימית הייתה הופעת המלשינים היהודים, היו כאלה שהפעילו סחטנות וטרור נגד יהודים, בשלב מסוים הוצאו אחדים מהם להורג על ידי אנשים שהופיעו מאיזה מקום. אני לא יודע מי היו האנשים האלה אשר ביצעו את המשימה הקדושה הזו.

הבנות אשר נלקחו בשעתן לוולקוביסק, הוחזרו לגטו, וולקוביסק בעצמה חוסלה, גם גטו גרודנו חוסל והשרידים נשלחו לביאליסטוק.

יש שמועות חזקות שתהיה בקרוב מאוד אקציה, אנשים התחילו לחפור מלונות בבתים ומחוץ לבתים; גם על־יד ההכשרה של השומר הצעיר הכינו כמה מלונות.

סוף ינואר 1943, חורף קשה מאוד, קר מאוד, אין במה לחמם את הבית, שורפים כל הבא ליד. ב–3 בפברואר ידענו שהאקציה היא בלתי נמנעת, בלילה מה–4 ל–5 בפברואר נסגר הגטו. האקציה החלה עם שחר.

האקציה – 5-12.2.43

הגטו נסגר בלילה אור ליום שישי ה-5 בפברואר 1943, הגרמנים נכנסו לתוך הגטו והתמקמו ביודנראט, בראש היודן־עלטעסטער הובהל להיות נוכח במעשי הרצח של "העל־האדם" הגרמני. אנחנו: אבי, אמי, אחותי גולדה ואני, הצלחנו להתחמק מהגטו־פוליציי (משטרת הגטו היהודי) ולהגיע לרחוב צ'פלה למלונה של השומר הצעיר ולהספיק עוד להשתחל לתוך הפתח הצר ולרדת למלונה טרם הגעת משטרת הגטו. ליבה עם בתה רעיה היו מועדות למלונה אחרת, איבדנו כל קשר איתה, לא היה זמן להפרד. המצוד של חיות אדם אלה, חיות אכזריות ביותר, אנשים אשר אבד להם כל זיק של דמות האדם, יצאו לטרף, הם ירו והרגו כל מי שנקרה בדרכם, הם הלכו בליווית משטרת הגטו, בידיהם היו כנראה רשימות, וכאשר הוברר להם שאנשים נעלמו, חמתם בערה בהם והם שפכו זעמם על אלה שלכדו, והרגום.

המלונה שלנו היתה באחד הבתים ברחוב צ'פלה, עד עצם היום הזה אינני יודע איפה בדיוק. זה היה בית חד־קומתי, החפירה הייתה מתחת לריצפה לאורך הקורה שהחזיקה את הריצפה, הכניסה על־יד הכיריים במטבח, הכיריים הוסקו בעצים, לכן היה מכסה פח על יד הדלתית שדרכה הכניסו את עצי ההסקה, כדי לשמור שהריצפה העשויה מעץ לא תישרף. כאשר נפלו גחלים הם נפלו על הפח. את הפח המרובע הזה, בגודל 50x50 ס"מ, עשו פתח; האחרון שנכנס סגר את הפתח מבפנים, כך שמלמעלה לא ניכר כלל שמתחת לפח הזה נמצאים אנשים. מובן שהשקט היה מוחלט, והמסתתרים עצרו את נשימתם, את השיעול באויר המחניק עד מוות. זה היה כזכור בפברואר, בחודש קשה במיוחד, האדמה בתוך החפירה היתה קפואה אך הפשירה מחום הגוף של האנשים ונוצרו שלוליות מים אשר הגיעו עד לקרסול, הרגליים היו ממש קפואות.

שמענו את הגרמנים בחצר השכנה, שמענו צעקות ויריות, נכנסו לתוך הבית שלנו, שמענו כל מלה ואת צעדיהם בנעליהם המסומרות, ופתאום יריות. הד היריות בפנים היה כשל תותח. הם גם ניסו בכידונים ובמקושים לבקוע את הריצפה, כנראה המלונה שלנו הייתה חפורה מתחת לקורה הראשית כי גם הצעדים, גם היריות וגם הכידונים נשמעו מהצד ולא מעל לראשינו, זה הציל אותנו.

בלילה יצאנו, הלכנו לחפש אוכל, נכנסנו לבתים פתוחים ולקחנו מכל הבא ליד, גם מים, היינו צמאים עד מוות, על ליבה לא ידענו כלום. לפנות בוקר שוב למלונה, שוב יום של פחד דאגה ומתח, שוב הייסורים ששום אדם באשר הוא אדם לא מסוגל לסבול, אנשים מצוננים והשיעול גובר, מתחננים לפניהם שיחוסו עלינו וייצאו. הם בכעס וזעם אומרים שאם נפקיר ונזרוק אותם החוצה הם ימסרו אותנו, גם אצלנו המוסר ירד לדרגה הנמוכה ביותר, על אדם במצוקה פועלים כוחות אנוכיים כבירים. סיפרו לנו אחרי האקציה שהיו באמת מקרים שאנשים מסרו על מלונות (בונקרים) שם ישנם יהודים ותפסו אותם. בלילה הרביעי נודע לנו שהעובדים בבתי החרושת מוגנים, הלכנו בלילה לבית החרושת שבו עבד אבא, נתנו לנו להיכנס, הפעם ניצלנו, אך הדאגה לליבה עם רעיה'לה הייתה גדולה, לא הייתה לנו שום ידיעה עליהם. הספקתי בלילה הזה להגיע לבית שלנו ושם להצטייד במזון.

בלילה הזה גם נודע לנו על גורלה האומלל של ליבה אחותנו האהובה, אם גיבורה, אם יהודיה במלוא מובן,אם יהודיה במשמעות הנשגבה ביותר שאם יכולה להיות. היא הגיעה ביום הראשון של ה"אקציה" לבונקר והצליחה להיכנס. מכיוון שרעיה'לה הייתה התינוקת היחידה, אחותי נדרשה על־ידי שוכני הבונקר לשים כרית על פניה של הילדה עד צאת נשמתה, ליבה ללא היסוס ולו לרגע קמה ויצאה מהמלונה, נראה שהיא במצוקתה הנוראית חיפשה מקום אחר, אך נפלה בידי המשטרה והם מסרו אותה לגרמנים. לימים, כאשר הגעני לאושוויץ, נודע לי מחברים ומכרים שליבה הגיעה עם רעיה'לה לאושוויץ ושם נספו שתיהן. זכרונם יהיה צרור לנצח, אינני יודע אם זאת גבורה, אך ללא ספק אהבת אם שידעה להתגבר על המוות.

נודעו מעשי גבורה של יחידים. כאשר הקלגסים צמאי הדם נכנסו לבית בקופיצקה 29, הצליח הצעיר יצחק מלמד לשפוך חומצת מלח בעיני איש הגסטאפו הראשון, זה התעוור והתחיל לירות ללא הבחנה והרג את חברו מהגסטאפו שעמד לידו, יצחק מלמד ניצל את הפאניקה שאחזה ברוצחים ונמלט. הגרמנים לקחו את כל האנשים שהיו בחצר והוסיפו עוד כמדומני עד מאה ושלושים איש, גברים נשים וילדים, הובילו אותם לגן פראגה ושם הרגו את כולם. נוסף לכך הם העמידו אולטימאטום: אם מלמד לא יסגיר את עצמו, הם יחסלו את כל הגטו. הגיבור יצחק מלמד הסגיר את עצמו כדי להציל אל הגטו, כך הוא האמין. הוא עונה קשות והוצא להורג בתלייה במרכז הגטו ונשאר תלוי עד סוף האקציה, זכר גיבור לברכה.

היו עוד מעשי גבורה, כדוגמת החצר בקופיצקה 10, שם האנשים התארגנו והתנגדו עם סכינים, גרזנים ואתים. הם כולם ניספו. התנגדות מאורגנת אחרת לא הייתה, אם כי פה ושם בוצעו מעשי גבורה של חברי המחתרת.

באחד הימים בימי האקציה ישבתי על גג בית החרושת מוסתר וצופה על הגטו. הבניין היה גבוה, בן ארבע קומות, ראיתי אנשים בקבוצות מובלים למכוניות עם הידיים שלהם על הראש, ראיתי קבוצה של צעירים באים מפבריצ'נה לכיוון יורוביצקה ושם בפינה של שני הרחובות האלה הם הועמדו לקיר. בצד השני של הרחוב נעמד רוצח עם מכונת יריה וירה בהם, כך ללא אזהרה, וכאילו כלום לא קרה, עזבו הגרמנים את המקום והמשיכו בדרכם, רוצחים נתעבים, חיות אדם.

ה"אקציה" נגמרה ב־12 בפברואר, שבוע של עינויים, סבל על־אנושי ומוות, הרבה, הרבה מוות. כמו עכברים התחילו אנשים לצאת מחוריהם, התרחשו מחזות קורעי לב, הורים אשר אבדו להם ילדיהם, ילדים אשר אבדו להם הוריהם, דמעות גיל ושמחה של משפחות ששיחק להם המזל והתאחדו שוב. הגטו עושה את מאזן המוות שלו. הסיכום הוא נורא, 12 עד 15 אלף נלקחו או נהרגו, כולם הובלו לטרבלינקה ולאושוויץ.

החיים בגטו בין האקציה הגדולה ובין חיסולו 12.2–16.8.43

בבית עצוב מאוד, ליבה עם בתה חסרות לנו מאוד. אמא לא מפסיקה לדבר עליהן, בכי חונק את דבריה, כמה עצוב.

הזוג שגר עימנו נלקח עם כל הקורבנות להשמדה, אחי אליהו הביא בחור צעיר לחדר שהתפנה, בחור גבוה עם בלורית של חלוץ, אליהו הציג אותו כחברו. הוא לא היה מביאליסטוק אלא נדמה לי מווילנה, שמו – אם איני טועה – היה ינדז'ה, כנראה איש השומר הצעיר וחבר המחתרת. הוא היה דייר נוח מאוד, בא לישון לעתים, בשום אופן לא כל יום. התקבלתי לעבודה בבית החרושת שאבא עבד בו, למדתי מהר לתפור לולאות במדים במכונה מיוחדת ועבדתי משמרת.

אליהו יצא ליער לפי החלטת המחתרת כנציג השומר הצעיר, בבית אצלנו שולט העצב, אמא במצב קשה, היא נטלה על עצמה את חלק הארי באשמת מותן של ליבה ורעיה, בוכה כל הזמן, נכנסת בהיסטריה בקלות, בכלל היא לא בעולם הזה, ממש ניטל ממנה רצון החיים. אבא מתגבר יותר, הוא עסוק בעבודה שם הוא פוגש את חבריו, הם מעודדים אותו, כך נשארנו בבית רק אני וגולדה.

החיים בגטו בתקופה זו היו השלב האחרון לקראת החיסול הטוטאלי, זה היה מורגש, שמעתי מהבחור שגר אצלנו על מרד גטו וארשה באפריל, הרבה ידיעות לא היו, עוד לא היו. החיים החברתיים פסקו לגמרי, לפחות בשבילי, רוב חבריי נעלמו ואלה שנשארו נשארו ללא הורים, ללא אחים ואחיות. כל אחד נסגר בקליפתו ולא היה חשק לשום דבר. בין חבריי היו בנימין (לא זכור לי שם משפחתו) ולייבל קוט (בייבי). היינו נפגשים כל ערב כאשר לא עבדתי משמרת לילה, בערב אחד הם אמרו שהם הצטרפו למחתרת ובימים אלה הם יתחילו באימונים, הם עוד לא יודעים מה הם יעשו, נשק אין להם.

לימים ביקשתי שהם יקשרו אותי עם האיש שלהם או עם מישהו, אני רוצה להצטרף, נפגשתי עם האיש, הוא קבע שאני מתאים לקשר בין העמדות, השתתפתי כמה פעמים באימונים, למדנו להתקיף בסכין, לאלתר בקבוקי מולוטוב ועוד.

הקיץ זחל ללא שמחה, זה היה הקיץ הקשה בחיי, כל יום גזרות חדשות, כל יום צרות רעב איום, העגלות עם גוויות לבית העלמין בז'ביה נוסעים יותר ויותר, כל פעם השיירה יותר ארוכה. מתפללים שלא תפרוץ מגיפה, כי תנאי ההיגיינה כל כך קשים, אספקת מים, אחזקת ביוב, תנאי הדיור הולכים ומחריפים, הקטינו את שטח הגטו באופן משמעותי ביותר, לקחו את כל זאמנהוף (יאטקה גאס), את כל ז'ידובסקה (רחוב היהודים), חלק ניכר מקופיצקה על-יד השער, לעומת זאת הביאו לגטו ביאליסטוק את שרידי גטאות גרודנו והסביבה הקרובה והרחוקה יותר. היה צפוף מאוד, לא היו תרופות לחולים, בעיקר לחולים הכרוניים אשר היו זקוקים להן באופן קבוע.

ביקרו בגטו באותו זמן הרבה ועדות (קומיסיות). יכולתי לראות את כולן, מכונות הלולאות הועמדו במרכז האולם וכל ביקור עבר על ידי. לפעמים הם נעמדו על ידי

להסתכל איך אני תופר את הלולאה במדי הרוצחים, היו ביניהם הרבה לובשי בגדים אזרחיים, אבל הרוב היו לובשי מדים.

במחתרת הגברנו את האימונים, ידעתי את כל המעברים בגטו בעיקר מיורוביצקה לכיוון צ׳פלה, נובוגרודסקה, עד סמולנה, שם הכרתי כל חצר, כל גג וכל מעבר אפשרי. עשינו את זה גם בלילות, כלומר בחושך, השמועות על "אקציה" גדולה, אולי אפילו חיסול סופי של הגטו, הלכו וגברו. אמרו לנו, שאם הגרמנים יפרצו לגטו, מקום המפגש יהיה בצ׳פלה והסימן למרד עמוד אש.

חיסול הגטו — 16 באוגוסט 1943

יום ראשון, 15 באוגוסט, היה יום רגיל שלא הצטיין באירוע מיוחד. בכל אופן לא נחרת בזכרוני משהו מיוחד, הייתי אצל חברים בערב, חזרתי הביתה עם הדמדומים כדי לא להכנס בעוצר ולא אצטרך ללכת דרך החצרות, ישבנו אצל השכנים למטה, אצל משפחת פורמאן, היו שם שני בנים בגילי ולגולדה הייתה חברה קרובה מאוד עוד מלפני המלחמה, בת יפה מאוד, למרות צלקת משסע על השפה העליונה, לא הפריעה מאומה ליופיה המיוחד במינו.

לא זכור לי במיוחד איך בילינו את הערב הזה, הערב שאף אחד מאיתנו לא העלה על דעתו שזה הערב האחרון, כעבור 48 שעות כמעט כולנו נהיה בין המובלים למוות או לשנות סבל במחנות ריכוז ובמחנות מוות.

הלכתי לישון בסביבות חצות, באמצע הלילה חשנו תנועה ברחובות. טיפסתי על החלון, זה היה חלון של עליית גג גבוה בחדר עם אדן עמוק בתוך הגג, ראיתי למטה אנשים מתרוצצים. רצתי מהר לרחוב, כבר על המדרגות פגשתי שכנים שאמרו שהגרמנים נכנסו לתוך הגטו ותופסים עמדות במקומות מפתח, זהו זה: החיסול מתחיל, אמנם היודנראט הודיע שהאנשים כולם: זקנים, נשים גברים וילדים מצווים לצאת למקום הריכוז ברחוב יורוביצקה עם הפנים ליציאה לרחוב פולסקה, אך מטרת הגרמנים היא לבצע את מדיניות "האיברזידלונג", כלומר מדיניות ההתיישבות מחדש. ידענו בדיוק מה הכוונה, הפעם לא יסדרו אותנו, תהיה התנגדות, רציתי מאוד להאמין בזה.

עוד ההורים מכינים חבילות לכל אחד, בעיקר בגדים – אולי בכל זאת נצטרך אותם – אני רץ לאחראי שלי לשאול מה לעשות, הוא אומר לי שהסימן יבוא מצ׳פלה או מביאלוסטוצ׳נסקה – צ׳נסטוכובסקה, זה יהיה עמוד אש או עשן.

חזרתי מהר הביתה להיפרד מיקירי, אמא הייתה שקטה לגמרי, לא בכתה, כאילו השלימה עם מר גורלה והאמינה אמונה שלמה שהיא הולכת לפגוש את ליבה עם רעיה׳לה, נפרדתי ללא מילים בחיבוקים, בנשיקות, יודעים שלא ניפגש עוד בחיים, אינני זוכר אם זאת בדיוק הייתה ההרגשה אז או זאת היא ההרגשה בדיעבד, כנראה גם זה וגם זה.

רצתי דרך החצרות כדי להגיע לצ׳פלה, רציתי להימנע מלעבור את קופיצקה ויורוביצקה, אך זה היה בלתי אפשרי כי הייתי חייב לחצות את הנהר, ואותו יכולתי לחצות רק על הגשר בקופיצקה, אבל שם היו גרמנים וגירשו את כולם עם זרם בני האדם לכיוון יורוביצקה. עברתי את הגשר והצלחתי להיכנס באחת החצרות ומשם הגעתי לחצר הפונה ליורוביצקה. עכשיו באה המשימה הקשה ביותר, האנשים זרמו בזרם אדיר לכיוון השער, משני צדדיו של הזרם הלכו האוקראינים השחורים וירו בכל אחד שסטה. נכנסתי לזרם, חציתי אותו לצד השני, כאן היה עליי למצוא פתח ולהיכנס לאחד הפתחים, שמרתי שאהיה די רחוק מהשומרים, ברגע מסוים הצלחתי להתחמק, מצאתי פתח של בית פתוח ונכנסתי פנימה ודרך החלון לחצר האחורית, אני חושב שהגעתי לנובוגרודסקה־צ׳פלה ברגע שהדליקו את ערימות החציר בגני היודנראט, האש פרצה מהכל, פתאום כל צ׳פלה,

כמילנה וונסקה ועוד בער, כל הבתים בערו. יריות מכל הצדדים, אני לא יודע מי יורה על מי, הרי לא היה לי שום נסיון בזה, הייתי לבד בחוסר אונים מוחלט.

בעודי תוהה מה לעשות, ראיתי את חברי בייבי והתחבקנו, הוא היה פצוע בראש, תחבושת גדולה על המצח, התחבושת דממה. שאלתי אותו אם הוא יחזיק מעמד, הוא הנהן בראשו, התייעצנו מה עלינו לעשות, שנינו הגענו לאותה מסקנה: להישאר כאן זה מוות ודאי. החלטנו לצאת ליורוביציקה ולהיבלע בהמון היוצאים, נדהמנו: זרם אדיר הולכים, מלובשים כמו בחורף: מעילים, סוודרים וחבילות גדולות על השכם, מחזה סוריאליסטי שלא מהעולם הזה, כמו חלום בלהות, נשאר לי בזכרון גוש ענק של אנשים נע ללא הפסק ומשום מה הגוש הענק הזה היה גוש שחור, להזכיר: כל זה התרחש ביום שני 16 באוגוסט 1943, ביום חם מאוד, נבלענו בתוך הגוש, היינו לא רחוק מהשער, אחרי הליכה שאני לא יכול לאמוד הגענו לשדה רחב ידיים, עד היום אינִי יודע בדיוק איפה השדה הזה, אומרים שזה היה בפייטראשה, על יד אנטוניוק או ביאלוסטוצ'ק, כך או כך, זה היה בקרבת פסי רכבת וזה מה שהיה חשוב לחיות־האדם המסודרות האלה: רכבת, דיוק היציאה ודיוק ההספקה של חומר גלם לתעשיית המוות, האנושות תזכור להם ותזכיר להם לדראון עולם. בכל הדורות.

המגרש, גהינום שאין אפשרות לתאר, עוד לא נולד גאון התיאור של מצבים כאלה שבני אנוש נתונים בהם לחסדם של חיות צמאי דם, סאדיסטים, ארורות האמהות שלהם שילדו אנשים כאלה, אנשים שרואים עליהם את האושר העילאי כאשר הם זורקים תינוק כלפי מעלה ותופסים אותו בחוד הכידון, לעיני אמו של התינוק. התמונה הנמצאת ביד ושם, חייל גרמני יורה בעורפה של אישה המחזיקה בזרועותיה תינוקת, מתרחשת לעינינו כל רגע. לא, אין לטעות. אנו יודעים בדיוק מה מצפה לנו, אני מנסה למצוא את הוריי, נלחץ בגוש האדם, כל רגע סכנה של מעידה ואז כבר לא אקום, כי אידרס על ידי גוש זה שנע וזע כגוש אחד, ראה זה פלא או גורל, אני רואה אותם לא רחוק ממני, אך לא אוכל להגיע.

בייבי הלך לי לאיבוד מיד כשהגענו לשדה ומאז לא ראיתיו וגם אינני יודע מה עלה בגורלו. עד שהחשיך הצלחתי להגיע אל הוריי ואל אחותי. זה קצת עודד אותם, חשבו שלפחות נהיה ביחד, נמות ביחד, נחזיק זה בידו של זה. אבא כל הזמן חזר על כך: ביחד, ביחד, הוא היה מאוד מפוחד. אם בגללנו או שזה היה פחד לפני המוות, הרי זה טבעי.

כנראה הבאנדיטים הגדילו והרפו את המעגל הענקי הזה, כי פתאום נעשה קצת יותר חופשי ואפשר היה לשבת על האדמה, צמאים, רעבים, סחוטים עד לעומק הנשמה.

נדמה לי שירד גשם זלעפות ונשבה רוח, זכור כמו מחלום בלהות שהייתי רטוב עד לשד עצמותיי, לא אוכל לערוב אם זה היה או לא היה, כך אני זוכר.

כל הלילה יריות, הרבה, הרבה אנשים נורים, יש נסיונות בריחה של קבוצות ויחידים. יש שמצליחים, אך רובם לא ונהרגים בקצה השדה, הגוויות נערמות יותר ויותר וזה לא מרתיע עוד נסיון ועוד נסיון עד שנופלים ירויים.

עם האור הראשון אנו רואים את הרכבת על הפסים, ארוכה ואימתנית, קרונות משא לבהמות, הדלתות פתוחות, יש נקודת מיון, עוד אסתגל למונח החדש

הזה "סלקציה". כאן שמעתי על כך בפעם הראשונה, מגרשים את האנשים לשם במכות רצח, אנשים מוכים ופצועים זבי דם נדחקים בכיוון קבוצת הנאצים הבוחרים בריפרוף את האנשים לטראנספורט זה.

אנו הלכנו כבר במשלוח הראשון. אבא לא נתן לנו לצאת לקצה, כי שם ספגו האנשים מכות בקתות הרובים. לכן הוא שמר שנהיה תמיד באמצע הגוש וכך נהיה מוגנים, מה לעשות? כל אחד נאבק, אם לא על חייו לפחות לא להיפצע, כי הפצועים סבלו בצורה אל־אנושית. ההורים עברו לכיוון הרכבת, אותנו החזירו, ראיתי את אמא חוזרת אלינו ואבא גורר אותה קדימה. אני ואחותי גולדה והחברה שלה סוניה פורמאן מנסים עוד פעם לעבור, אני סופג מכת מגלב בגב. מילא, זה יותר טוב מקת רובה, אבל הכאב צורב, אולי נקרע לי העור, ההורים מתרחקים, לא רואה אותם, אנו מנסים עוד פעם, אולי נצליח, כל כך רצינו להיות עם ההורים. גם סוניה רצתה להיות עמנו, היא נשארה לגמרי לבדה והיינו לה משענת ברגעיה האחרונים בחיים. התברר לנו שאיבדנו את ההורים, לא ראינו אותם. אולי הם כבר בקרון, גולדה וסוניה עוברות אותי, שוב דוחפים הצידה, הפעם שוטר יהודי. שם ישנם הרבה צעירים כמוני, עוד לא ידעתי את המשמעות ולא נתתי את ליבי לכך.

שמרו עלינו, לא נתנו לנו להתקרב, עברתי בשדה עוד לילה. שוב נסיונות בריחה, שוב הרבה הרוגים, דיברנו גם בקבוצה השמורה שלנו, אך היה בלתי אפשרי: מיד מכות רצח וירי, הפציע הבוקר, מגרשים אותנו לקרונות, בריצה, מכות מכל הצדדים, אין מפלט מזה. האוקראינים והליטאים, העבדים הבוגדניים, הם יותר גרועים מהנאצים עצמם. לא מהעולם הזה, איך אנשים שקיבלו כל חייהם חינוך הומניטארי־סוציאליסטי על בסיס האינטרנאציונאליזם המארקסיסטי, והכוונה כמובן לאוקראינים, איך הם יכולים כך להתנהג? בעיה קשה לפסיכולוגים, הגרמנים הצעירים עברו בית ספר אידיאולוגי נאצי, הם קיבלו חינוך לרצח, פשוטו כמשמעו, אבל חניכי המשטר הקומוניסטי? גם היום, בעת כתיבת מילים אלה נבצר ממני להבין זאת. הכעס, הזעם והשנאה אליהם גובר בהיזכרי ביום הרה אסון זה, הם היו יותר סאדיסטים, כאילו נהנים מהסבל של אנשים, בשום פנים ואופן לא מתקבל התירוץ שלהם, שהם הוכרחו על ידי הגרמנים לעשות את זה, לא ולא – הם עשו את מעשיהם הנוראיים ביוזמתם, להנאתם ותו לא.

הכוחות אוזלים, מוכים וחלשים מטפסים לקרונות, שרצפתם גבוהה, ומי שלא מצליח סופג מכות רצח. בפנים הקרון לכלוך, סירחון עז, צואה, האנשים נופלים ארצה, לא מסוגלים לעמוד על רגליהם, דוחסים עוד ועוד, יושבים צפופים כמעט אחד על השני, אנשים עושים את צרכיהם מתחתם מרוב פחד, הדלתות נסגרות, האויר נכנס רק דרך שני הצוהרים הקטנים למעלה והם מסורגים בחוטי תיל דוקרני.

הרכבת זזה, צוברת מהירות וכל הזמן צופרת, למה היא צופרת כל הזמן? כאילו היא רוצה להודיע: זוזו הצידה, המצורעים נוסעים למותם.

בפנים מנסים כמה צעירים לפתוח את הרצפה, יש כלים. הם חשבו גם על כך, אולי יצליחו, יש כמה צעירים שמנסים גם על יד הדלת לפתוח קרש.

בקרון היו איתי שני חברים של אליהו אחי: חברו הטוב אליהו פשבולסקי וגם

חצק זאבלודבסקי, אני זוכר אותו במיוחד: כאשר הייתי תקופה קצרה בהשומר הצעיר, בגדוד בני מדבר הוא, חצק, היה המדריך שלי, הוא היה היוזם והמארגן, הבחורים הצליחו לפתוח קרש בריצפה, מספיק בשביל להשתחל דרך החלל שנוצר כדי לצאת החוצה, אנשים היססו: הרכבת נסעה מהר וזה נורא הפחיד, לא היה במה להאחז. אתה יוצא כאשר אתה מרגיש עם הרגלים את הקרקע ומיד עליך לעזוב את הידיים וליפול. אם לאו, אתה נהרג על ידי הציר, וזה מה שקרה. חצק היה הראשון, והוא קרא אחריי ללא פחד, ממילא אנו הולכים למות, הבה נמות בני חורין לפי בחירתנו בזמן ובצורת המות.

היו רק בודדים שיצאו בצורה כזאת, שמענו כל הזמן יריות של השומרים, השומרים עמדו בין הקרונות ועל הגג, הם ירו ללא הבחנה, אין לי מושג האם החברים שיצאו הצליחו להישאר בחיים או הצליחו להגיע אחר כך בריאים למקום מבטחים, את חצק לא ראיתי עוד בחיים שלי, בינתיים בקרון התרחשו מעשי זועה: חתכו את הוורידים או שחטו זה את זה ואחר־כך התאבדו בעצמם.

הרכבת נעצרה אחרי כמה שעות נסיעה, הזמן איבד את ערכו, לא היה לו שום חשיבות, אני גם לא יכול להעריך נכונה, אני רק יודע זאת: יצאנו בבוקר השכם, לא יודע באיזו שעה.

עברנו את לפי, זאת אומרת שנוסעים בכיוון וארשה, אבל לאן? הנה מאלקין, עיירה יהודית קטנה בין ביאליסטוק לוארשה הבירה, היו לי חברים ממאלקין אשר למדו אתי בבית הספר, אומרים בקרון שאנו עומדים בטרבלינקה וזה מחנה השמדה, כאן מתים. בינתיים הרוצחים מגלים את החור בקרון וליד הדלת הם משחילים רובה ויורים ללא הבחנה באנשים היושבים על הרצפה, זעקות אימה, אנשים נפגעים, מטפסים אחד על השני על מנת למצוא מסתור מכדורי המרצחים, דם ניתז על הקירות, אלה שנהרגו טוב להם, הם גמרו את הסבל. אבל אלה שנפצעו מצבם היה נורא, לא היה להם שום סיכוי להישאר בחיים, ובינתיים סבלם היה ללא נשוא. הם התחננו שאנשים טובים יגמרו להם את סבלם, איש לא העז, היו מקרים בודדים בלבד שעזרו להם למות.

הרכבת המשיכה לעמוד, חם בפנים כמו בתנור, נחנקים מחוסר אויר, הפצועים נאנקים מכאבים נוראים, בקול קורע לב ואין במה להושיע, אין מים לצמאים, הכי גרוע לפצועים. הם זועקים ללא הרף מים! מים! עזרו! עד שמשתתקים: או שמתו, או שאבדה הכרתם.

פתאום הרכבת זזה ממקומה, בתחילה לאט, כאילו בהיסוס, אבל היא מגבירה מהירות, אולי לתוך מחנה טרבלינקי, אך היא ממשיכה במהירות קדימה, היו שמצאו כל מיני חריצים בקירות הקרון וצפו החוצה עד כמה שהם יכלו, הם אמרו שהקרון שלנו הוא הקרון הלפני האחרון, זאת אומרת שהגרמנים השאירו חצי טראנספורט בטרבלינקי ואילו אנחנו נוסעים למקום אחר, לאן? לא יודעים, אולי בטרבלינקי מלא מדי, ואנו מועברים למחנה אחר.

מחנות הריכוז – מחנות המוות

לא אוכל להעריך נכונה את שעת יציאתנו מטרבלינקי; אולי זה היה ערב, אולי זה היה לילה, בכל אופן נסענו הרבה שעות. שוב, אולי זה נדמה לי, כי הסבל בזמן הנסיעה היה אל־אנושי. איך אפשר להחזיק מעמד בתנאים כאלה, היום החמישי ללא מזון כלשהו, ללא טיפת מים, אמנם האנשים בקרון הזה היו צעירים יחסית, אבל גם בהמות היו בודאי מתים בתנאים כאלה. ואכן היו בקרון הרבה מתים, בעיקר הפצועים מנפגעי היריות, אבל היו גם אנשים יותר חלשים או חולים שנפטרו בגלל התנאים הלא־אנושיים.

לפנות בוקר נכנסת הרכבת לרציף ונעצרת, הדלתות נפתחות מייד. על הרציף הרבה אנשי ס"ס וכלביהם, גם הרבה אנשים לבושים אזרחית עם סרטים על השרוול עם כתובת "קאפו"; צעקות "ראוס, ראוס" מפי כולם. כמו חיות טרף הם התנפלו עלינו שנסתדר בשלשות, קדימה צעד, הולכים, הנחשלים מקבלים מכות, נופלים ונורים על ידי אנשי הס"ס. נכנסים לשטח סגור, צריפים מסביב וגדר גבוהה של לוחות עץ יוצרת מעין חצר ענקית מעוינת וסגורה.

יושבים על האדמה, מהומה בפאתי המגרש, שם בעל ואב לא עמד לו כוח הסבל, הוא לא יכול היה לראות עוד את סבל יקיריו, בעיקר הילדים שהיו בעילפון עמוק, והוא החליט לשים קץ לעינויים בתער גלבים. הוא חתך את ורידי ידיהם, אחד אחד הוא שיסע את צווארם ואז האנשים על ידו לא יכלו לעמוד בזוועה והתחילו לצעוק והוא לא הספיק להתאבד בעצמו. הוא נגרר על ידי הקאפו'ס למרכז המגרש, שם נצטווה לכרוע ואיש ס"ס עמד לירות בעורפו, אך האקדח לא ירה. איש ס"ס שני הושיט לו את אקדחו והוא שוב ירה, הפעם האיש האומלל נזרק קדימה, כמה פרפורים ומת, גיבור אמיתי, כמעט מצדה פרטית של הבחור הביאליסטוקאי הזה.

כאן נודע לנו שאנו במחנה מיידאנק. היום אנו יודעים בדיוק איזה מחנה זה היה ואיפה הוא שכן, אז לא ידענו, בפירוש לא ידענו, בכל אופן לא זכור לי, אם שמעתי קודם אי־פעם את שם המקום הזה.

רושמים שם, מין, גיל ובעיקר מקצוע. בטראנספורט זה ישנם כמה מחבריו של אבי, הם מפצירים בי להירשם כחייט וללכת איתם, אני עושה כדברם ונרשם כחייט ותופר לולאות, אולי זה יעזור?

אנחנו בתוך המחנה, קיבלנו צריף ענק ללא חלונות, בפנים חושך, מתחת לגג צוהר צר לאורך כל הצריף, דרגשים (פריצ'ות בלשון המחנה) משני הצדדים ומעבר צר באמצע.

לפני זה מקלחת, הפעם מקלחת אמיתית עם מים. זה ממש הציל את האנשים שהיו חצי מתים, שתו לרויה, המים עשו את שלהם, קיבלנו בגדים אחרים ואת שלנו זרקו על ערימה.

בערב קיבלנו את פת הלחם הראשונה מזה ארבעה או חמישה ימים (חשבון הימים אבד מזמן). אפל (מסדר) במגרש המרכזי של המחנה, עומדים לפי הבלוק בשלשות, במרכז המגרש על במה גבוהה תיזמורת, כן – תיזמורת אמיתית, מנגנים

מארשים עליזים ומוסיקה קלאסית. זוהי הבדיחה המאקאברית הגדולה והגרועה ביותר, אפילו דאנטה אליגיירי לא המציא מעין דבר כזה. פתאום הס, שקט מוחלט, למגרש נכנס רכוב על סוס לבן איש ס"ס. לאחר ימים ידעתי, שזה מפקד המחנה גלובוצ'ניק הידוע לשמצה.

לומדים מושגים חדשים, אנחנו אסירים (הפטלינגה בגרמנית) וזכויותיך בהתאם: למעשה אין לך שום זכויות, אתה משולל כל זכות, אפילו הזכות לחיות, וזאת לא כדי לסבר את האוזן אלא פשוטו כמשמעו: אנחנו משוללי זכות לחיות...

אני יוצא לעבודה בעיר לובלין, במרכז העיר מפרקים בתי עץ, זה ברחוב הראשי. הרחוב מרוצף באריחי עץ כמו רצפת פארקט, עוברים את האנדרטה לזכר האיחוד של השושלת היאגלונית הליטאית בשנת 1569, האוניה לובלסקה.

כך זה נמשך כמה שבועות, יום יום אני יוצא לעבודה. בעיר יותר טוב מלהישאר במחנה, בכלל חייתי את התקופה כמו בחלום בלהות לא כמציאות, התקופה שלי במיידאנק היא תקופה עלומה, יש קטעי זכרונות לא מסודרים, זכורה לי התזמורת, לא זכורים הצייל־אפל; זכורה לי העבודה בלובלין, אך לא זכורים בכלל לילות השינה בצריפים, אני יכול לתאר לעצמי, אך לא זוכר ממש.

יש הרשמה לטראנספורט, לא יודעים לאן, מודיעים שנדרשים חייטים, אנחנו העובדים בחוץ נשארים במחנה, החייטים חבריו של אבא מפצירים בי כל הזמן ללכת איתם, אני נרשם כחייט וגם מוסיף: תופר לולאות.

הטראנספורט יוצא למחרת, העיקר לצאת מפה, פה לא נשארים בחיים זה כבר למדנו, גם לא ידועים הסיכויים במקום האחר, אבל כאן לא נשארים; יש אפשרות לצאת – צא מיד. שוב ברכבת, קרונות משא, אבל הפעם הדלתות פתוחות ובכל קרון שומר חמוש, כמובן קצת יותר נוח. הקרון גם לא כל כך מלא, יושבים על הריצפה ומנמנמים. זה לא נמשך הרבה זמן: כנראה היה נסיון בריחה, נשמעו יריות עזות, הרכבת נעצרה וסגרו את הדלתות.

המשכנו לנסוע, זכור לי היטב שעברנו את דמבלין ולפני־כן את פולבי, שתי הערים על הוויסלה, הנהר המרכזי של פולין. בבוקר הגענו; עד היום אני לא יודע איפה היה המחנה בליז'ין לשם הגענו, יתכן שלא רחוק מהעיר ראדום או איפה שהוא בין דמבלין לראדום, זה היה למעשה שום מקום, לא עיר לא כפר, אולי איזה אחוזה של פריץ פולני, עמד שם מבנה בצורת ארמון קטן ועוד כמה מבנים של אנשי שירות, היתה חורשה של עצי אורן וליבנה ופלג מים קטן. מהצד השני של הפלג צריפים כמו במיידאנק, כלומר צריפי אורוות, על יד המחנה מבנים כמו מבני משק גדולים, את המבנים האלה הפכו הגרמנים לבתי חרושת.

היה בית חרושת גדול מאוד לתפירת מדים לצבא הגרמני, מדים רגילים, מדים חורפיים ומדי הסוואה עם כתמים ירוקים־חומים, והצד השני של המדים האלה היה לבן כמו שלג. מדים אלה שימשו להם באמת כהסוואה לחורף.

לקחו אותנו לבית האחוזה, שם רשמו אותנו וקיבלנו מספר אשר תפרנו על החזה מצד שמאל ובצד המכנסיים על הברך גם מצד שמאל, משם הובילו אותנו לפלג מים זורמים, התפשטנו ונכנסנו למים, במרחק מה עשו אותו הדבר הנשים שבאו איתנו ממיידאנק.

נכנסנו למחנה וחילקו אותנו לצריפים. את הנשים לקחו לצריפי המשפחות, כן,

היו שם משפחות עם ילדים, זה היה מחנה עבודה להבדיל ממחנה ריכוז, שם היו רק גברים או רק נשים. על יד מחנה המשפחות היה גם מחנה עבודה של פולנים, שנאסרו בגלל כל מיני מעשים פוליטיים. לא היו אסירים פליליים.

היהודים במחנה זה היו רובם מהערים לודז', פיוטריקוב, ראדום, ועכשיו גם מביאליסטוק. הטראנספורט שלנו כלל מלבד החייטים גם רופאים, וביניהם זכורים לי ד"ר טרייביש, כירורג ידוע בביאליסטוק, ד"ר ציטרון (היום בישראל) וכנראה היו עוד, אך את שמותיהם אינני זוכר.

החיים במחנה נסבלים אך קשים למדי, בעיקר המזון הוא דל ביותר, בארוחת בוקר מים שחורים הנקראים קפה, בצהריים מרק דליל אם אפשר בכלל לקרוא לזה מרק: השם מים דלוחים מתאים יותר, בערב שמינית של לחם, כלומר כיכר לחם של קילו בערך לשמונה אנשים, חתיכת מרגרינה וכפית ריבה, תת־תזונה בכוונה. המשפחות שהגיעו עם חפצים אישיים מסתדרים יותר טוב: הם מוכרים חפצים ומעשירים את תפריטם; קיבלתי מעיל לחורף, אבל לא היה איפה לשמור עליו, לכן מכרתי אותו ובכסף קניתי כל ערב עוד מנת לחם ושמרתי אותה לבוקר, זה קצת עזר.

היחסים בין הביאליסטוקאים שזה רק באו ובין שוכני המחנה הוותיקים קשים מאוד; קבלת הפנים היתה כאילו בין בעלי בתים לבין דיירים, אולי אפילו דיירי משנה, יחד עם זאת יש להגיד את האמת, היו ביניהם אנשים ששהו בביאליסטוק בזמן הבריחה בתחילת המלחמה וזכרו את הימים הקשים שלהם שם, והטילו את מלוא האחריות למצבם הקשה על יהדות ביאליסטוק. לא הייתי אומר שהם נקמו את נקמתם, אבל בהחלט אפשר להגיד, שהיו כאלה שנמנעו מלעזור גם כאשר יכלו, מה לעשות?

מסדר ספירה נערך בערב על המגרש המרכזי, הכל עמדו לספירה, כולל הנשים והילדים. גם הפולנים עמדו שם, המחנה נספר על ידי בלוק־אלטעסטה (זקני־הבלוקים), והם מסרו את הסיכום ללאגר־אלטעסטה (זקן המחנה), זה אחד מינצברג, בנו של מי שהיה דפוטאט (חבר הסיים, הפרלאמנט הפולני). הוא קיבל את הדיווח המלא, ואם זה התאים למצבה היומית פחות הנפטרים, מסר דו"ח למפקד המחנה. בזמן הספירה גם ביצעו עונשים על אנשים אשר נענשו בגלל כל מיני סיבות, העונש המקובל מלקות, 25 מלקות במגלב על הגב או הישבן החשוף, עונש קשה, מכאיב ומשפיל, על הקאפו היה להחזיק את הנדון על־ידי כך שהוא ישב על ראשו, הנדון שכב על סד מיוחד והקאפו השני נתן את המלקות, אם הנדון צעק או לא ספר בקול רם הרי שהמשיכו להרביץ. הצטיינו בזה שני קפואים הזכורים לשימצה, לשניהם נקראו מיכאל, אחד היה גבוה והשני נמוך, בדיוק כמו בשיר העממי הפולני על המיכאלים, וזה נורא הרגיז אותם והם התפרעו, תמיד הלכו עם המגלב (פייץ') והשתמשו בו להנאתם על ימין ועל שמאל.

הצריף בו שוכנתי היה כאמור אורוות סוסים: משני הצדדים דרגשי עץ לאורך כל הצריף, שתי קומות, ישנו זה על־יד זה בצפיפות נוראית, למשל ירדת בלילה לעשות את צרכיך, בשובך לא מצאת את מקומך, כי אנשים זזו ולא היה לך איפה לגמור את הלילה. היינו שלושה נערים מביאליסטוק: ז'אמי קיזלשטיין, אברשקה מלניצקי ואנוכי. תמיד היינו ביחד וזה ממש הציל אותנו ממצבים קשים, כמו

למשל בשמירה על מקום לינה בלילה, או כאשר השתוללה מגיפת טיפוס, השגחה שלא יקחו אחד מאיתנו עם הגוויות בעודו בחיים, ובכלל – זה גם עזר מאוד לא להיות בודד. הבדידות הייתה קשה ביותר; אם אין לפני מי לפתוח את הלב זה כמו להיות כלב מוכה בודד, זה מקצר את החיים. כל זמן שהותנו בבליז'ין היינו ביחד, כשנה.

עבדתי בבית־חרושת למדי צבא במחלקת הלולאות, האחראי היה יהודי מלודז', ששמו נשכח ממני. מעניין שבזכרוני הוא תמיד מופיע בדמותו של המייסטר הפולני מהמוסך בביאליסטוק, אולי הם היו דומים. את שניהם אני זוכר בחלוק־עבודה אפור, שניהם גבוהים ורזים. עבדנו שתי משמרות של שתים־עשרי שעות; לפעמים כשלא הייתה מספיק עבודה בלולאות, עבדתי בתיקון בגדי הסוואה לחורף, בעיקר בצביעת המדים בלבן.

החורף הגיע, החורף הראשון במחנה. הבדידות הייתה נוראה, הגעגועים לבית, לבית מסודר – אפילו בגטו, אבל כולנו ביחד, ההורים, האחים והאחיות – זה חסר לי ולא פעם חשבתי, האם לא יותר טוב למות, הרי אלה לא חיים, מה התועלת? מה התוחלת?

החורף היה קשה במיוחד אולי בגלל התת־תזונה. החולשה התמידית והחולי הם שנתנו הרגשה של אין אונים וקושי, אבל החורף באמת היה קשה מאוד, תמיד היה לי קר, ברם בעתיד מצפה לי חורף עוד יותר קשה, לך תדע?

מעיל לא היה לי (את זה שהיה מכרתי), בלאו הכי היו גונבים אותו, לא היה שם ארון סגור, לקחת אותו יום יום לעבודה היה בלתי אפשרי, אבל עכשיו ללא מעיל היה קשה שבעתיים, מזל שנתנו לקחת שמיכה מהדרגש והיא קצת חיממה.

יום אחד בחורף זה לקחו אותי לעבודה בבית החרושת השני, לארגזי תחמושת, באו הרבה מכוניות משא גדולות, העמיסו ארגזים וציוו על אחדים מאתנו לנסוע עם הארגזים ליעדם, לא ידענו לאן. אחרי נסיעה של פרק־זמן שאני לא מסוגל להעריך הגענו לסקרז'יסקו־קמיננה, מרכז התעשייה הכבדה של פולין, בתי חרושת לנשק ולתחמושת, תעשיית הקטרים וקרונות לרכבת, מטאלורגיה, ועוד הרבה תעשיות. פרקנו בבית חרושת לפגזי תותחים, עבדו שם אנשים מכל מיני ארצות כבושות: בלגים, צרפתים ופולנים, כנראה עובדי כפייה, לא זכור לי אם היו שם אסירים ממחנות ריכוז. זאת הפעם היחידה שהייתי מחוץ למחנה; מהנסיעה הזאת יכולתי להסיק, שהמרחק מהמחנה לראדום היה בערך אותו מרחק כמו מראדום לסקרז'יסקו, יותר ידיעות על מיקום המחנה אין לי.

התנאים הסניטאריים של מחנה זה היו הרבה מתחת לרמה שיכלו לחיות בה בהמות, ממש לא ניתן לתאור; מכת הכינים הייתה כל כך עזה, הכינים זחלו על הכל: על הבגדים ובשערות באלפים, זחלו מאדם לאדם, אין שום פליאה שפרצה מגיפת טיפוס־בהרות נוראה. המחלה התבטאה בחום גבוה, ואין בנמצא אפילו תרופות להורדת חום כמו אספירין, אין; אין כלום, פשוט הולכים לעבודה ונופלים, אנשים שוכבים על הדרגש ללא הכרה. באים אוספי הגוויות ולוקחים את כולם לקבורה, גם את אלה שעוד בחיים, אבל המומחים האלה "מעריכים" כמה זמן עוד נשאר לו, ואם ההערכה היא לכמה שעות, בשביל מה לבוא עוד פעם, הרי הוא יכול למות גם שם, במקום הקבורה ההמונית.

הראשון חלה אברשקה מלניצקי, גם ז'מי ואנכי היינו חולים, אבל בהכרה. שמרנו על אברשקה שלא יקחו אותו, והוא באמת התגבר, ובוקר אחד פקח את העיניים. הוא התאושש כך לפתע, כשחשבנו ששעותיו ספורות; למעשה זה קרה לכולנו, אם הצלחנו לשמור ולא לקחו אותנו עם המתים נשארה תקוה שנתגבר, חבריי סיפרו לי על הוויכוח הקשה שהיה להם כאשר האוספים באו לקחת אותי והם עוד היו חלשים מאוד, והנה כמעט והייתי על העגלה, הם כבר הורידו אותי מהדרגש; שניהם ישנו מתוך חולשה, פתאום אחד התעורר וראה מה מתרחש, הוא מיהר והעיר את השני והתחננו לפני האוספים שישאירו אותי עד הבוקר, הם נאותו וכך נשארתי בחיים, כי באותו לילה לפנות בוקר התעוררתי וניצלתי.

הטיפוס עוד השתולל פרק זמן והפיל הרבה חללים, אני מניח שחצי מהמחנה נפטרו מהמגפה הזאת. הרופאים היהודים עשו גדולות, הושיטו עזרה ממש בידיים ריקות, אבל עבדו יום ולילה, בעצמם חלו והמשיכו, הרבה מאוד נשארו בחיים הודות להם. ביניהם הצטיינו הרופאים הביאליסטוקאיים ובעיקר ד"ר ציטרון, אך גם יתר הרופאים כולם עשו הרבה מעל לכוחותיהם.

יום אחד נעלם הצריף הפולני, העמיסו את האסירים הפולניים על מכוניות ונסעו, וזה בישר רעות. לא ידענו בדיוק מה, אבל הורגש בעליל שכאן מתבשל משהו. לאחר מכן, לא הרבה זמן, חיסלו את המחנה המשפחתי וכל הילדים והנשים הוצאו והובלו למחנה ריכוז פלאשוב על יד קראקוב.

מחנה העבודה בליז'ין נהפך למחנה ריכוז על כל המשתמנע מזה, יותר מסדרים, יותר עונשים כולל עונש מוות, ואכן התקיימו אז כמה וכמה הוצאות להורג בתלייה על מגרש המסדרים בזמן מסדר, בעיקר בגלל בריחות. נעשו כמה נסיונות על ידי אנשים עזי נפש, היו שהצליחו, אבל למרבה הצער רובם נתפסו או הוסגרו על ידי ציידי היהודים המנובלים הפולניים.

גם עונש המלקות הופעל בסיטונאות, על כל דבר קטן 25 מלקות בפומבי, אחרי הוצאת הפולנים והנשים, ובעקבות הפטירות אחרי מגיפת הטיפוס התרוקן המחנה וזה כנראה החיש את סופו.

הגיע הקיץ, המגפה דעכה אבל השאירה חותמה, חולשה מתת־תזונה הביאה לתמותה לא כמו שהיה לפני המגיפה; לא הייתה שום הקלה בעבודה, אדרבא, אם עבדנו קודם עשר שעות, התחלנו לעבוד שתים־עשרה שעות, כלומר, שתי משמרות ביממה. אחרי שהמחנה נהפך למחנה ריכוז ידענו שהסוף מתקרב, ידענו שסוף המחנה זה הסוף שלנו. ביום בהיר אחד, כמדומני ב־7 ביוני 1944 (אם כי אין לזה שום משמעות לגביי או לגבינו אם זה היה באמת ביום זה או אחר), בכל אופן יום בהיר אחד, באמת יום יפה וחמים, יום של שמש בתחילת הקיץ הפולני, נסגר המחנה וישר ממגרש המסדרים אחרי הספירה הובילו אותנו אל מחוץ למחנה לתחנת הרכבת המאולתרת והעלו אותנו על הקרונות כתמיד, סגורים ותחת שמירה מבחוץ. בפנים נעשה מיד חם מאוד והיינו נורא צמאים, לא בא בפינו שום דבר, גם לא המים השחורים הנקראים קפה. בערך בצהריים זזה הרכבת, נוסעים, לאן? מה מצפה לנו?

כל אחד עם מחשבותיו, יושבים על הרצפה, לא כל כך צפוף, בפנים חשוך, הכל סגור, האור בא משני הצהרים המסורגים למעלה.

הרכבת עצרה הרבה פעמים בדרך, לא ידענו באיזה כיוון, היו כבר ידיעות על אושוויץ. ידענו מספיק על מחנה זה, ואכן החשד התחיל להתגנב לתודעה כאשר עברנו את צ'נסטוכוב, שפני הרכבת לאושוויץ, וכך היה.

אושוויץ — בירקנאו

עבר הרבה זמן עד שחזרתי לכתיבה, חודשים אולי מעל לשנה, לא ידעתי איך אוכל לספר את סיפורי, לתאר נכונה את המציאות ב"פלנטה האחרת", ככינויו של ק. צטניק, וזאת היא ההגדרה הקולעת ביותר, חיים לא היו שם כלל; אנשים התקיימו, נשמו ודיברו, אבל הם לא חיו, כלומר הם היו "מתים על תנאי": עוד לא מתו, אבל כבר נרשמו כמתים, כך ששום דבר לא היה כמו בכל מקום אחר, שלט שם מלאך המוות בכבודו ובעצמו, ראו אותו בצורה המוחשית ביותר, האש מארבע ארובות, שירתו את מלאך המוות הזה אנשי הס"ס והזונדר־קומנדו היהודית, אותם מסכנים יהודים אשר נבחרו לעשות את העבודה הבזויה של המנוולים הגרמניים, בתמורה הם קיבלו עוד "חמש דקות חיים"; ולאחר מכן נלקחו על־ידי מלאך המוות, ואחרים נבחרו במקומם.

הייתי 3 חודשים במיידאנק, 11 חודשים בבליז'ין, 3 חודשים בבונה, עברתי את מצעד המוות ב–18 בינואר 1945 לגלייביץ, ואחר כך עוד 4 חודשים בדורה־נורדהאוזן; מחנה אחד גרוע ממשנהו, ובכל־זאת בירקנאו היה משהו אחר – וכאן הקושי.

וכאן הקושי לתאר את המציאות המיוחדת, אפילו הסוריאליסטית שלא מהעולם הזה, ואני בטוח בזה שכל מאמציי התיאוריים, הסיפוריים, האינטלקטואליים לא יעמדו לי בשום פנים ואופן לגולל ולו יום אחד בחיי אושוויץ, לא אצליח ובכל־זאת לא אוכל לפסוח על התקופה הזאת. ארבעה חודשים הייתי באושוויץ־בירקנאו, ארבעה חודשים כמו נצח שלא נגמר לעולם.

כנראה נסענו לילה שלם, כי הגענו לבירקנאו לפנות בוקר, זאת אני זוכר, כאשר הרכבת עברה את השער המפורסם היום עם הכתובת "ארבייט מאכט פריי". לא ראינו אותו אז, מהקרון לא ניתן היה לראות, אבל ראינו מיד את המבנה הזה מהצד השני, כי שם נעצרה הרכבת, הדלתות נפתחו וכרגיל "ראוס, ראוס", נביחות כלבים, צעקות, "להסתדר בשלשות", מכות מכל הצדדים, הסתדרנו, ומייד צעדנו לכיוון המחנה. הסתכלתי מסביב: ככל שיכולתי לראות, היו מחנות, גדרות תיל מחושמלות, יער של מגדלי שמירה צפופים, מין שדרה בין מחנה למחנה, כדי ליצור רווח לסיורים וגם כדי למנוע מגע בין מחנה למחנה, מעבר לפסי הרכבת מחנות הנשים (פראוען לאגער), מצד הרציף מחנות הגברים, דרומה משם ארובות המשרפות.

עשן ואש עלו מכל המשרפות (קרמאטוריום בלע"ז). ואני חושב שידענו מה מצפה לנו, כל כך הרבה שמענו בבליז'ין, אך קשה היום לשחזר רגשות או הרגשות אשר אפפו אותך במצב אמיתי, במצב שהשמועות עומדות בו להתממש.

האם פחדתי? האם השלמתי עם גורלי? ההייתי אדיש? – כל זה יכול היה להיות, כל אחד מזה או כולם ביחד, לא ניתן היום להגדיר ולא אוכל להשיב.

פסענו תוך צעקות־זירוז על ידי הקאפו'ס שהובילו אותנו, צעדנו בכיוון המשרפות, נכנסנו לשדרה, משני עברי השדרה עצי יער וחורשת עצי לבנה (מכאן שם המקום בירקנאו – לבנה), משני הצדדים גדרות תיל, הגדר היתה מכוסה כליל

בשמיכות וזה יצר מעין מסך, המסתיר לגמרי את המתרחש מעבר לגדר.

שערים גדולים וסגורים; רואים בניין אימתני ענק, ומאחוריו מזדקרת הארובה הפולטת אש ועשן ואיתם הנשמות הטהורות והקדושות של הקורבנות.

ריח כבד של בשר שרוף באוויר, אני טועה, בריח הזה, אני נזכר בו: ריח הגוויות אשר נשרפו בסינאגוגה בביאליסטוק – האם זה מצפה לנו? האם אנו צועדים לשם לקראת מותנו?

אנו עוברים את השערים הראשונים ולא פונים ימינה או שמאלה, אבל יש עוד שתי משרפות; הולכים, חולפים ליד השערים, ממשיכים ללכת, הולכים ישר לאן?

השדרה נגמרת, ואנחנו יוצאים למגרש ענק. ממול לבניין גדול מאוד, בנוי מלבנים שרופות אדומות, מחכה קהל גדול, מלובש במיטב הבגדים, אנשים שנראים טוב יחסית, הם יושבים על החבילות שלהם ומדברים בשפה משונה, שפה כבדה שלא יכולתי להבין ולו מלה אחת, זה אחד הטראנספורטים מהונגריה – חיסול יהדות הונגריה קיץ 1944 ע"י הצורר אייכמן.

הבניין הגדול, הבניין המרכזי של המחנה, שם המקלחות (האמיתיות) ותנורי החיטוי של הבגדים, גם מספרות ומחסנים של בגדים ונעליים המיועדים לאסירים המועברים למחנות אחרים.

רישום: מקצוע, שם, שם משפחה, שנת לידה, מקום לידה – אלה הם הפרטים החשובים לרוצחִים, נכנסים לאולם ענק, המולה גדולה, בשורה עומדים ספרים ומספרים ראשים, המסופרים יושבים על ספסלים ארוכים או אפילו עומדים, הרבה עגלות עמוסות בגדים יוצאות או נכנסות לתוך תנורים גדולים, ריח של קיטור, מים חמים, אך גם ריח חריף של זיעה. הכל נעשה בזירוז ובצעקות, פה ושם גם מקבלים מכות אלה שתנועותיהם לא כל כך זריזות, זורקים לך חולצה, מכנסיים, מעיל ונעליים, הבגדים בגדי אסירים, כאלה שראיתי על הרציף; לבשו אותם אסירים בתפקיד של קאפו.

שוב צועדים, הפעם בכיוון הפוך, שוב עוברים את המשרפות, שוב סימני שאלה... אולי הסונה היא אחיזת עיניים, טריק של הגרמנים השטניים, הרי אצלם אף פעם לא ניתן לנחש את הכוונות, הרי התיכנון שלהם מחושב בפרטי פרטים. אולי גם הטעיה זו שייכת לתוכנית, אלה היו המחשבות שהתרוצצו במוחי עת צעדנו בחזרה, לא היה לנו שום מושג לאן אנו צועדים, עברנו את כל המשרפות, אנו צועדים צפונה, כביש רחב סלול, מעין כורכר כבוש, אחרי המשרפות מימין המרפאות וקראנקען־שטובה (חדרי חולים) – הממלכה של מנגלה ימ"ש, האיש שנשא לשווא את התואר רופא, וכינה את עצמו דוקטור. עלבון צורב למקצוע נעלה זה.

מצד שמאל המחסנים הידועים בשמם קאנאדה ומקסיקו, מקור השמות לא ידוע: שם הוחסנו החפצים האישיים של הקורבנות זיכרונם לברכה, שם ישבו אסירים ואסירות, מיינו וארזו את הבגדים, את החליפות והשמלות, נעליים, משקפיים, מזוודות, כלי אוכל. אפילו צעצועים של ילדים יהודים מוינו, נארזו ונשלחו לילדי העם "הנאור", "התרבותי", כדי לשמח את ליבם בעת מצוקה, וללא בושה שיחקו הילדים ההם בצעצועים, שבעליהם הרכים הומתו בעינויים ונגזלה ילדותם רק משום שנולדו יהודים. תילי תילים של החפצים האלה מונחים היום

במחסני אושוויץ, כמיליון עדים אילמים הזועקים יותר מכל המחשה אחרת לזוועה זו, אשר עולל לנו העם הגרמני. מי שרואה את זה, קשה לו מאוד להאמין שיש "גרמניה אחרת" גם היום: אז ראינו את הטבטונים הגרמניים האמיתיים, היום הם מחופשים בצביעות המתחסדת. מול המחסנים האלה מצד ימין המחנות אשר אוכלסו אסירים מכל אירופה, המחנה הראשון מסומן A, הקארנטנה, מחנה צר וארוך: שורה אחת של צריפים, שם הובאו אסירים שזה רק באו, שם הם נרשמו ונשלחו למחנות אחרים ברחבי גרמניה או בקירבת בירקנאו, כגון מכרות הפחם, המחנה השני מסומן B, כאשר הגעתי, הוא שימש מחנה מעבר לנשים. מחנה C נקרא גם ציגוינר־לאגר, כלומר מחנה הצוענים; גורל הצוענים היה כגורל היהודים, הם נדונו לכליה ופסק הדין בוצע. המחנה שימש שוב מחנה זמני לנשים. מחנה D, שגרו בו כל אלה אשר עבדו בכל מיני עבודות בתוך המחנה, הוא מחנה גדול: שתי שורות צריפים ורחוב רחב בין הצריפים, לפנים מגרש מסדרים גדול, השער המרכזי, השרייב־שטובה (המשרדים), המטבח, בית המשמר, הגרדום שם היו הוצאות להורג לעתים קרובות ביותר, אפילו לפעמים יום יום, על יד השער במה לתיזמורת, שניגנה בזמן היציאה לעבודה או בזמן ההוצאות להורג.

הגענו לקווארנטנה, אחרי יומיים ללא מזון ומים התנפלנו על הברז ושתינו לרוויה, בערב כבר קיבלנו לחם לארבעה, קוביית מרגרינה וכף ריבה.

הימים עברו בבטלה גמורה, בבוקר מסדר ספירה על יד הצריף, חופשיים, שוב רישום, לוקחים לעבודות נקיון, זה ב סדר, אבל למה המכות, כל הזמן מכות, לפעמים עד מוות, ראיתי בעצמי אחד מהשטובה־דינסט (עובדי הבלוק), נתן מכות לאיש מבוגר, האיש התמוטט ונפל ארצה, אז הוא שם את המקל על צווארו של הקורבן ונעמד על שתי קצבות המקל; כדי לא ליפול, הוא נתמך על ידי איש הבלוק השני, המוכה פרפר עד שנחנק למוות, הטרור היה איום ונורא, הוא היה שיטתי, מתוכנן. לא היה לך ולו רגע אחד שבו יכולת להיות עם עצמך, לא ולא.

היום שוב רישום, יש חידוש: כותבים לך על זרוע שמאל, מסמנים בכתובת קעקע, כמו בהמות, אני קיבלתי סימון B–2681, אנחנו תושבי אושוויץ.

כעבור שבועיים מיום בואנו לכאן אנו עוברים למחנה D, שוכנתי בצריף (בלוק)22. למחרת בבוקר, אחרי מסדר הספירה על־יד הצריף, צורפתי לבאו־קומנדו (קבוצת בנייה), שעבדה במקום הנקרא "מוטר־וואלד" – שם היה בית הבראה לאנשי ס"ס. המחנה שלהם שכן בחורשה יפה, גם המבנים היו יפים, לא הרחק משם עמדו כנראה גם בתי המגורים של אנשי הס"ס המוצבים באושוויץ עם משפחותיהם כולל ילדים; ראיתי שם הרבה נוער הנקרא היטלר־יוגענד (נוער היטלר), הם צעדו כל הזמן, תמיד במדים ואף פעם לא בבגדים אחרים. חינוך הנוער לרצח מתחיל בינקותם, ובהגיע עיתם הם מוכנים, או, או, מוכנים ועוד איך מוכנים! איך אפשר לגור במקום כזה, אני ראיתי את העשן משם, היו ימים שהרגישו גם את הריח, לשבת עם המשפחה על הדשא, לשחק עם הילדים, לשמוע מוסיקה, וכל זאת אחרי שהוא בא מתאי הגזים, שם הוא גמר "יום עבודה": רצח ילדים רכים ויפים, שם הוא המית אלפים באותו יום והיה מרוצה מעצמו, "זה היה יום טוב, הכל הלך למישרין, ההספק היה גבוה", וליטף בחיבה את הילד הבלונדי תכול העיניים.

עבדתי בחפירות, באתים, האדמה הייתה קלה, לא כבדה ולא סלעית, נחמה

פורתא. עבדנו כל הזמן, את רגעי המנוחה עשינו בגניבה, נתפסת – הוכית; ההפסקה היחידה בשעת הצהריים, את האוכל הביאו לשם, אם נשאר חילקו "רפטה" (תוספת), עבדנו עד שעה חמש; ואז צעדנו בחזרה למחנה, דרך ארבעה קילומטר. לא פעם קרה שבסיבוב האחרון למחנה היו עוצרים ולוקחים אותנו לפריקת משאיות עם לבנים: במקום זה בנו הרבה מבנים גדולים. עבדנו בפריקה עד חושך או עד שגמרנו, שוב אותו חזיון "מהר, מהר" ומכות, עבדו שם כמה אלפים, עמדו בשרשרת ומסרו לבנים מיד ליד וסידרו ערמות, עבדו גם בהליכה ואז היו צריכים לקחת הרבה לבנים על הידיים וזה היה כבד מאוד, והיו שנפלו, ועד שהצליחו לקום היו כל־כך מוכים, עד איבוד ההכרה – או שנפחו נשמתם.

יוצאים לעבודה, לפני זה מסדר ספירה על־יד הבלוק, סופרים והכל בסדר, מסתדרים לפי מקומות העבודה וצועדים למגרש המרכזי, התיזמורת מנגנת מארשים עליזים, תמיד מנגנים מארשים עליזים, מצטרפים לפי מקומות עבודה. שם כבר עומדים אנשים מבלוקים אחרים, שוב ספירה, מדווחים על החסרים בגלל פטירות, חוץ מזה הכל בסדר, מתחילה היציאה, צועדים לקצב התופים, שמאל, ימין, עד היציאה, בחוץ הולכים חופשי.

בגמר יום העבודה שוב צועדים את הדרך הארוכה הזאת בחזרה, הפעם הולכים יותר שפופים, עייפים עד מוות, הכל כואב, הידיים מלאות יבלות, לא רגיל לעבודה כזאת מאומצת, יום שלם עבודת חפירה באת, השרירים מתוחים עד קצה יכולתם, ורעב, הרעב מציק, ממש עינויים, סחרחורת וחולשה, הרגשה של אין אונים. אני מצפה בכיליון עיניים לחלוקת הלחם במחנה בעוד כשעתיים, על־יד השער מהומה, בודקים כמעט כל נכנס, אם מוצאים משהו לא רגיל כמו למשל לחם, או כל דבר אחר שהאומלל הצליח להשיג, מקבל מכות במקום, נרשם ויישפט בבלוק 9 או 11 ושם בדרך כלל יגמרו אותו, מי שנכנס לבלוק העונש – לא זכור לי ששמעתי או ראיתי מישהו יוצא משם חי.

מסדר, לא משתחררים מייד עם הכניסה, אלא עומדים במסדר. משהו מתרחש, תכונה גדולה על יד איזור הגרדום, הרבה שומרים, גם השמירה במגדלים מוגברת, יש הוצאות להורג, בחודש אוקטובר 1944 הייתה בריחה, היו שנהרגו במקום והיו שנתפסו, אין שום מושג אם הצליח מישהו לברוח, בכל אופן לי אין ידיעה על כך, מביאים אותם כבולים בידיים וברגליים, התזמורת מנגנת ביתר קצב ועליזות. הראשון, אומרים, קצין צבא פולני שהגיע מווארשה כשבוי המרד מחודש ספטמבר, הוא נגרר בכוח על־ידי כמה קאפו, שמים את החבל והם יורדים במהירות מהבמה, הנדון כאילו נסחב כלפי מעלה ופתאם הוא באויר, הרגליים מפרפרות בכוח רב. התליינים תופסים את רגליו ונתלים בכל כובד גופם ומושכים את הנדון עד שהוא מת, אז מרפים, מורידים את הגוויה והשני בא בתור, והמחזה העגום הזה חוזר על עצמו, היו מקרים שנתלה אחד בודד, היו משאירים את התלוי על עמוד התלייה כל הערב, כאשר היינו חופשיים בין הבלוקים, ורק בלילה היו מסלקים את הגוויה.

היו ימים, שכאשר יצאנו למגרש המרכזי כדי להצטרף לקומנדו עבודה, ראינו בדרך כלל מה מתרחש במחנה השני. היו שמה נשים, ראינו אותם על יד הצריפים, לפעמים בבגדים מסודרים, לפעמים בסחבות, תמיד בבוקר היו שמה סלקציות ואז

הן עמדו עירומות כליל, פעם זה היה יום שלא יצאנו לעבודה, לא זוכר למה, אבל עמדנו הרבה מאוד שעות במסדר, במחנה השני באו מכוניות והעמיסו את הנשים, הן בכו בכי מר והיו גם יללות, זעקות קורעות לב, המכונית שוב חזרה ושוב הבכי ושוב היללות, גם ברגעים האחרונים שלהם הן שמרו על צניעותן, התנועה הכל כך אופיינית לאישה במערומיה: יד אחת על שדיה והשניה על ערוותה מלוה אותי כל חיי. כך, בדיוק כך, נספו אימי ואחיותיי, רק משאלה אחת ויחידה בליבי, שהעולם לא ישכח ולא ישכיח לעולם את התמונות האלה מהזוועות שהיו שם.

הצריף או הבלוק כפי שנקרא במחנה, צריף עשוי עץ ארוך מאוד, בכניסה מין חדר גדול, משני הצדדים חדרים קטנים, כאן גרים "האריסטוקראטים" של המחנה, ה"בלוק-אלטעסטר" (זקן הצריף), העוזרים שלו וקפו'ס, משם לתוך הצריף פנימה, באמצע התנור הארוך לכל אורך הצריף הבנוי מלבנים בגובה של כמטר, יכולנו לשבת עליו. משני צידי התנור הדרגשים, בנויים בשתי קומות ומחולקות על-ידי קרש לשמונה איש, שמיכה וזה הכל, לא יכולת להשאיר דברים אישיים שלך, גם גנבו וגם חיפשו והחרימו, ואם לא "טיפלו" בך היית מרוצה, בלילה הצריף סגור על מנעול מבפנים, אולי גם מבחוץ, בחדר הגדול חביות מיוחדות לעשיית הצרכים, חלונות בצריף לא היו פרט לאשנבים מתחת לגג, הגג היה מדורג והמדרגה בגובה כחצי מטר, היה רק מעין צוהר אוורור, כך שהאוויר בתוך הצריף היה כבד ודחוס, ריח חריף של שתן, צואה וזיעה בערבוביה, מקשה על הנשימה. היה קיץ חם מאוד, כך שעצם הסבל מהחום היה בלתי נסבל.

הייתה עוד צרה, אלה הם "הפיפל", אותם ילדים אומללים אשר נבחרו על ידי הפושעים האמיתיים, בדרך כלל היו אלה הומוסקסואלים גרמניים, אשר היו בתפקידים כמו "בלוק-עלטעסטר" או העוזרים שלו, היו ביניהם גם קאפו. הילדים נבחרו כ"ילדי שעשועים", גם בעלי התפקידים היהודיים לא התנזרו, הילדים האלה נאבקו על חייהם ממש והם רצו להוכיח יעילות לא רק בחדרו של הבלוק-אלטעסטער, אלא גם בצריף והם ריחרחו על כל מיני דברים שהתרחשו בצריף וכמובן הלשינו, כל כולם. היו ביניהם בוודאי כאלה שהבינו מה מצבם האמיתי, אך בסך הכל ילדים בגיל עשר ואולי פחות, ילדים יפים ביותר, תמיד מלובשים בפאר (החסר שמה בגדי ילדים!), זכור לי מקרה על יד השער בזמן כניסה אחרי העבודה, ילד "פיפל" הצביע על אסיר ובחיפוש אצלו מצאו משהו, כמובן האסיר הזה שילם בחייו בגלל "קונדסות" של ילד. חלוקת הלחם הייתה טכס מיוחד במינו, הלחם היה כיכר מלבני סימטרי, כנראה שנאפה בתבנית, עשוי קמח או פסולת של קמח עם נסורת של עץ, את הנסורת ראו על התחתית, אבל גם ראו והרגישו בזמן הלעיסה.

נוסף ללחם כזה, שחולק לארבעה אנשים, נתנו עוד קוביה מרגרינה וכף מרמלאדה (ריבה), בימי שני וחמישי נתנו מה שנקרא "צולאגה", כלומר תוספת וזה לחם נוסף לשלושה אנשים, האחראי מטעם האסירים קיבל את הלחם בכניסה לפי מצבת האסירים באותו יום, ונציגי הקבוצות מקבלים לחלוקה, תמיד ארבעה, בימי שני היו קבוצות של שלושה, כך גם בימי חמישי.

היו מומחים לחיתוך, היו צריכים לחתוך כך שכל רבע יהיה שווה בדיוק רב. לא פעם פרץ ריב עם מכות, כאשר אחד הרגיש את עצמו מקופח ואם היתה התערבות מאנשי הבלוק זה הסתיים תמיד בהרוגים. קרה גם שגברתנים

שהשתלטו על החלוקה ולקחו תוספת לעצמם, אבל אם הייתה בדרך כלל קבוצה מאורגנת לרביעייה ולשלישיה, יכולנו לשמור על חלוקה הוגנת, היו לנו מאזניים מאולתרים עשויים מקל, כמה חוטים ומשטחים קטנים מעץ שמנו שתי מנות לחם אחד מול השניה ואם זה התאזן הרי שבסדר, אם לאו – היו חותכים ומאזנים, את המרגרינה שהייתה כבר חתוכה בקוביות חילקו על ידי הגרלה, עם הריבה הייתה בעיה, גודל הכף וכו', ניגוב כלי הריבה היה לפי התור, הסיפור הזה בא במיוחד על מנת להמחיש את הרעב, כפן במלוא המובן, ואם יש פה בסיפור זה קצת מהמצחיק ההיתולי הרי שזה כך היה, לולא הטרגדיה העמוקה של מצב כזה בו אנשים – אפילו אם לפני זה היו מאוד מכובדים בציבור זה או אחר, ראינו אותם בוכים, מתחננים, אפילו מתפלשים בתחנונים על כמה גרמים של לחם, צריך דמיון כדי להלביש את המציאות על סיפור, או אז אולי במקצת אפשר יהיה לקבל תיאור קרוב איך התקיימה חלוקת הלחם כל ערב בצריף, כמה דפיקות לב, כמה סבל וכאב אמיתי, עד שהחזקת את פרוסת הלחם בידך. אם יש מישהו שרוצה למצוא משמעות במליצה "לחם עוני" – שם בצריף באושוויץ הייתה המשמעות.

יום ראשון: לא יוצאים לעבודה, אבל קמים כרגיל, "צייל אפל" – מסדר ספירה על־יד הצריף, לא נותנים לחזור לצריף, מופיעים הקאפו'ס, מגרשים אותנו למגרש המרכזי – "סלקציה", תמיד בימי ראשון, אם לא לקחו אותנו לכל מיני עבודות במחנה, היתה "סלקציה"; לא, לא אנסה לתאר "סלקציה", אינני מאמין, שאוכל להביא את הקורא לתחושה אמיתית, לאווירה אמיתית, אני לא מאמין שיש אדם כלל שיהיה מסוגל, ויהיה בעל כשרון אמנותי מעולה ביותר, האם אפשר לתאר את הפחד? את המועקה? כאן זה סוף הדרך, או התחמקות עד לפעם הבאה, מאבק תמידי עם מר המות, לכן לא אנסה, על סמך מילים ספורות אלה נא להפעיל את הדמיון ולראות מגרש ענק; כמה אלפים איש עומדים ערומים כביום היולדם, עומדים לפי הבלוקים בשלשות, וכל שורה הולכת קדימה בכיוון המשרד הראשי, שם עומדים קבוצה גדולה של אנשי ס"ס, בלוק־עלטעסטר, קאפו'ס ועוד, הרופא "המהולל" עמד לפנים, בדרך כלל לבד, לפעמים עם עוזרים, עמידה של מלאך המוות, בפיסוק רגליים, הפרגול ביד, ובמבט חודר ציווה ימינה־שמאלה, לפי המראה של האנשים ידעת מה זה ימינה ומה זה שמאלה.

היום "סלקציה", האם היום אצליח? לא זכור לי היום מה הרגשתי אז, הגענו למגרש בריצה, עמדנו שם מלובשים כשני בלוקים כמדומני, לא היתה שום קבוצת ס"ס. עמדנו כך הרבה זמן, באו כמה אזרחים וקצין ס"ס, אמרו לנו להוריד את הבגדים העליונים בלבד. נשמנו לרווחה – "טראנספורט", בלשון המחנה: משלוח למקום אחר לעבודה, בבית חרושת או במכרות פחם.

רציתי להיבחר, ללכת מפה, מה שיותר רחוק, לא להיות באוירה של המוות. הגברים שנבחרו נראו טוב, הוא מראה לי כיוון, ואני בין היוצאים. הולכים ל"סאונה", מסתפרים, מקבלים בגדי פסים חדשים ונעלי עץ, ויוצאים לדרך רגלי. לפני היציאה אומרים לנו שני השומרים, שנלך ברגל 20 קילומטר, נלך לאט ויהיו גם מנוחות בדרך, השומרים: שני מבוגרים מהוורמאכט, יצאנו בעצם למחרת היום מוקדם בבוקר, עברנו את הלילה בצריף 11, אחד מצריפי העונשין.

כאמור יצאנו, היה מוזר ללכת מחוץ למחנה אושוויץ והנה העולם החיצוני

קיים, יש שדות, יש שמיים ללא עשן שחור, יש ציוץ ציפורים. לא, זה לא פיוט, זאת לא השתפכות - זה זכור לי ממש, יום יפה להפליא, שמש ולא חם מדי, הולכים בנחת ללא זירוז וצעקות, נחים בתום כל שעת הליכה, לפי הסדר הגרמני, כך שיש זמן להתבונן. וזה מעניין, כי אתה נוכח שיש עולם חיצוני; שם חשבת בלי כל גוזמא, שהעולם נגמר - יש אושוויץ, וחוץ מזה לא קיים מאומה.

ממשיכים ללכת, ראינו שלטי כיוון למחנה יבוז'נה ועברנו גם את מכרות הפחם בלכאמר. השומרים מגלים לנו: אנו הולכים למחנה "בונה"-מיסלוביץ, תשלובת אי.ג. פארבן אינדוסטרי, בית חרושת לסינתוז בנזין מפחם. קיבלנו רשות ללכת יחפים, נעלי העץ החדשים ללא גרביים נותנים את אותותיהן ומופיעות שלפוחיות על הרגליים, גם ללכת יחף זה לא קל, אבל לפחות לא משפשף.

עברנו כפרים פולניים, ראינו אנשים חופשיים, חיים שלווים, בית עם וילונות בחלונות, אנשים יושבים בחוץ, בשבילנו זה כאילו לא מהעולם בו אנו חיים, כל כך הרבה זמן עבר מאז. קינאתי באנשים אלה שכל זה עובר על־ידם כלא כלום, הם אפילו לא הסתכלו עלינו, והעולם כמנהגו נוהג.

החשיך, נכנסנו לעיירה קטנה. היה כתוב על השלט "מיסלוביץ", עיירה ציורית, אפילו יפה, לפנות ערב נדלקו האורות הראשונים בחלונות, הסתכלנו בכמיהה ובגעגועים למה לא אנחנו, מה הפשע הנורא שעשיתי, על מה אני אסור בנחושתיים, למה הם, הפולנים, חיים בשלווה כזאת ואנחנו היהודים מיטלטלים ממקום למקום וממיתים ורוצחים אותנו לפי תוכנית שטנית, גברים, נשים, ילדים וזקנים, רק בגלל היותנו יהודים, והעולם ממשיך לחיות אפילו במקומות על־יד גיא ההריגה ממש, ושום דבר לא קורה.

הגענו לשער המחנה, שהיה מואר באור חזק. לא היינו קבוצה גדולה, אני מניח בין שישים לשמונים, הספירה היתה מהירה, עוד אנו עומדים על־יד השער מבפנים, חותמים על מסמכים והמטען התקבל, מעבירים אותנו לרשות המחנה, רישום כרגיל, אני מקבל מספר אחר, אבל המספר המקועקע נרשם, מקבלים הקצאה בבלוק. אני הולך לשם עם הקבוצה שלי, נמסר לנו גם מספר הקומנדו בעבודה, נעבוד בבית החרושת, מה נעשה - את זה נראה מחר, כאשר נקום ליום העבודה הראשון בבונה.

בערב, הערב הראשון, הלכתי למרכז המחנה, שם היתה ה"לטרינה" - בית שימושׁ אחד מרכזי, שורה של מקומות ישיבה גב לגב לאורך של בלוק, שם היה מקום המפגש, מקום המסחר, אבל שם גם היה מקום של כל השמועות והחדשות.

בין האנשים שפגשתי שם, היו כמה ביאלוסטוקאים מהאקציה הראשונה בפברואר 1943, הם סיפרו לי שנמצא פה חברי מאיר זבדצקי (היום עם משפחתו בחיפה). כעבור רגע נפגשנו, הייתה שמחה של פגישת רעים זו, מאיר זבדצקי היה חברי מביאליסטוק והוא הכיר את כל משפחתי, במיוחד זכור לי שפעם הוא נסע עם אופה שכן, הוא עוד היה אז ילד קטן, כאמור נסע עם האופה והעגלה פתאום התהפכה. מאיר נפל ושבר את ידו, מול החלון שלנו מבית המלאכה. אבא ראה את זה, הוביל את מאיר לבית חולים וטיפל בו עד שעשו לו גבס. לא פעם, כאשר אני נפגש עם מאיר, הוא נפעם מחדש מהמקרה הזה שאבא עזב הכל, את מלאכתו, ונסע עמו לבית חולים. בחודשי שהייתי בבונה עזר לי מאיר כמיטב יכולתו.

בונה – מצעד המוות – 18.1.45

למחרת הגיענו לבונה יצאנו לעבודה בקומבינאט הענק הזה, הנקרא בונה אי.ג. פארבן. מבנים ענקיים ותשלובות של צינורות שתי וערב, רדיאטורים ענקיים לקירור מי קיטור, פיגומים על מבנים בבנייה, עגורנים שלא ראיתי כמוהם מימיי התנוססו אל על, והדבר הבולט ביותר: ערימות גדולות מאוד של פחם שרוף (קוקס בלע"ז) אשר עוד דלק בחוץ בלי הרף, זהו חומר הגלם השרוף אחרי שהפיקו ממנו בנזין סינתטי. הצינורות היו בדרך־כלל מבודדים בחומר־בידוד המכונה צמר סלעים, אבל השתמשו גם בצמר זכוכית. הייתי בקבוצה שעבדה בבידוד הצינורות האלה, עטפנו את הצינורות בידיים גלויות ללא כפפות מגן, החומר הכיל זכוכית או חומר דוקרני אחר, שחדר לכל הגוף ובעיקר לידיים אבל גם לנחיריים ולאוזניים. זה דקר, זה גירד את כל הגוף, המצב היה ללא נשוא, סבלנו לא רק אנחנו, אלא גם השבויים האנגלים שעבדו בזה, אפילו אירגנו שביתה והביאו להם כפפות, הם ביקשו כפול ונתנו גם לנו. כל פעם שראינו גרמני הסתרנו את הכפפות שלא יחרימו אותם, בסוף היום שמרו לנו אותם האנגלים, הם התנהגו אלינו יפה ואפילו נתנו לנו מדי פעם דברים טובים, שם אכלתי קוביה של שוקולד בפעם הראשונה אחרי ארבע שנים, נתנו גם סיגריות וזה היה דבר חשוב.

כאן בבונה למדתי על השקר הגדול ביותר של חיל האויר של בנות הברית שטענו אחרי המלחמה והסבירו את אי־היכולת של מטוסיהם להפציץ את מחנות הריכוז באושוויץ והסביבה בגלל המרחק העצום. אין שקר גדול מזה, אני מעיד ומוכן להעיד בשבועה, שיום יום היו הפצצות על הקומבינאט בונה אי.ג. פארבן, היו אזעקות כמה פעמים ביום, וגם הפצצות. כל האוכלוסיה, כולל השבויים, ירדו למקלטים חוץ מהאסירים, הם רצו להסתתר על יד ערימות הפחם השרוף, ושם בחוץ יכולנו לראות בבירור את הגיחות של האווירונים עם שלושת הצבעים בעיגול, צבעי הדגל הבריטי, בסוף היו גם הפצצות של אווירונים סובייטיים, הגיעו גם הגיעו והפציצו רק את בית החרושת. לו היו בדרך פורקים כמה פצצות על המשרפות ותאי הגזים בבירקנאו ובאושוויץ, הרי זה היה משבש את ההוצאות להורג של המונים, ואולי יותר אנשים היו ניצלים, אבל הם לא עשו את זה, למרות שהם כבר ידעו בדיוק, מה עושים במחנות אלה.

בנו שם סוללה לפסי רכבת, הפסים עברו בערוץ עמוק והסוללה התרוממה בגובה של עד חמישה מטרים ובמרכזה עבר גשר לניקוז. עבדתי בבניית הסוללה הזאת במשך כל הסתיו של 1944 עד ליום האחרון, 18 בינואר 1945, גמר הפינוי הטוטאלי של סביבת אושוויץ כולל בונה. הסוללה נבנתה מהחומר של עיי החרבות שלאחר ההפצצות. הרבה מבנים פורקו ונבנו מחדש, במקום שהוא עמד או בנו אותו במקום אחר, היו מקרים שמבנה לא גמור נהרס כמה פעמים. שמחת השבויים האנגלים לא ידעה גבול, תמיד הם צהלו כאשר נהרס מבנה שנבנה ונהרס, כנראה הומור אנגלי, גם את הסוללה הפציצו לא פעם, באים האווירונים, אנחנו רצים להסתתר, אבל אנחנו רחוקים מערימת הפחם הבוער, מתרחקים מהסוללה למטה ומחפשים מחסה, משם רואים היטב את הפצצות נופלות ואנו מנחשים איפה

ינחתו, במקרים רבים לא היה לאן לחזור. הרכבת עם חומר המילוי הייתה מגיעה עד לקצה הסוללה, ושם היינו גורפים את החומר למטה באתים, כך שעמדו על הפסים כעשר או חמש עשרה קרונות כאלה. אנחנו חוזרים אחרי ההפצצה ואין קרונות, הכל עף, מפוזר על שטח גדול מאוד, בימים כאלה עבדנו בשטח בית החרושת בהעמסה על מכוניות משא, כלומר ניקוי במקומות ההפצצה של החומר, כדי להכשיר את המקום לבנייה מחדש.

גם בבונה היו הרבה הוצאות להורג, בדרך־כלל בימי ראשון, שהיה יום מנוחה, אם־כי לא בתוך המחנה, שם דווקא בימי ראשון עבדו יותר קשה מאשר בבית החרושת, כי אז התפנו לכל העבודות שלא עשו במשך השבוע, בעיקר בניקוי המחנה.

הצריפים במחנה זה היו צריפי מגורים ממש: היו חלונות רגילים, אפילו הסקה מרכזית שפעלה, אבל העיקר: הייתה מיטה, מיטה לאדם, דרגש אישי בשתי קומות או שלוש, המיטות האלה עמדו גב אל גב, ולאורך הקירות נמשך מעין פרוזדור כדי לעלות על המיטות, מתחת לכל חלון רדיאטור הסקה מרכזית, בחורף זה פעל, יכולנו לייבש בגדים כאשר חזרנו רטובים אחרי העבודה בערב. השירותים היו בתוך קצה הצריף, אפשר היה לרדת לאחר הרשמה אצל רשם, שיש כל הלילה במרכז הצריף.

המזון היה פה קצת יותר טוב מבבירקנאו, במרק היה יותר תוכן, בעיקר ירקות, אפילו בטעם של רקב, אבל בכל־זאת אפשר היה למצוא גם חתיכות בשר סוסים. גם מנת הלחם היתה קצת יותר גדולה, למה? לא יודע, אני יכול לשער, שהקונצרן הענק היה זקוק לעבדים, והעבדים יהיו מועילים רק אם יתנו להם מזון, חישוב של יעילות כלכלית ותו לא.

ביום חמישי אחד, יום שנרשם בהיסטוריה של מלחמת העולם השנייה, 18 בינואר 1945, הסובייטים דוהרים מערבה, ווארשה שוחררה ב–17 בינואר, צ'נסטוכובה וקראקוב יום אחרי זה, הגרמנים בבהלה, ובכל־זאת הם לא שוכחים אותנו האסירים.

18 בינואר 1945, איננו עובדים. אנו במגרש המסדרים, יום קר, פתיתי שלג גדולים מכסים את הכתפיים, קר ברגליים, רוקדים כל הזמן וזה מעייף בלי לחמם, מוציאים להורג מישהו, אומרים שניסה לברוח ונתפס, והגופה נשארה תלויה על עמוד התלייה, קיבלנו פקודה לצעוד מחוץ למחנה, הרבה שמועות, אומרים שהרוסים קרובים, היו כאלה ששמעו את התותחים הרוסיים, אומרים שימסרו אותנו לרוסים, חושך מצרים, בקושי רואים אחד את חברו. חיש מהר מתברר ללא צל של ספק, שלא רק שלא ימסרו אותנו, אלא זאת בריחה של הגרמנים והם סוחבים אותנו איתם, כל הזמן יורים, מי שנופל נורה, מי שמנסה לברוח, רודפים אחריו והורגים אותו. יכול להיות שאחדים הצליחו – האם נשארו בחיים, איני יודע. הרוסים כבשו ושיחררו את אושוויץ והסביבה ב–26 בינואר 1945, בערך שבוע לאחר שיצאנו לדרך. בלילה הגענו לאיזה סככה, בית חרושת לרעפים ולבנים, שם נחנו כמה שעות, ועם האור הראשון לדרך, אין אוכל, אוכלים שלג, מתבוססים בבוץ עד הברכיים, קר, רטוב ודביק, הרגליים לא סוחבות יותר, אנשים נופלים כדי שיירו בהם, סוף הסבל, עד מתי? לאן גוררים אותנו, האם הם לא יכולים לגמור אתנו כאן במקום זה? כל מה שעבר עליי במחנות: רעב, עבודת פרך, התעללות, הוא כאין

ואפס לעומת מצעד־מוות זה; איך התגברתי ואיך יצאתי מזה חי? אין לי פתרון, אינני יודע. כעבור שלושה ימים ללא מזון, ללא מנוחה ושינה הגענו לגלייביץ־גליביצה, שם נמצאו כבר אלפים רבים של אסירים מעשרות מחנות, הגרמנים לא ויתרו, במצבם הנואש, ללא שום סיכוי, המשיכו בהרג, אולי אפילו ביתר שאת.

היינו במצב גרוע ביותר, אנשים נפחו נשמתם, נפלו כמו זבובים, היו הרבה שקפאו מכפור בלילה, לא היה שום מחסה מתחת לכיפת השמיים, בינואר 1945 בפולין על הגבול הישן בין פולין וגרמניה, אנשים מורעבים, חלשים עד מוות, קפואים ורטובים עד לשד עצמותיהם מהשלג שלא מפסיק לרדת, מה הפלא שאנשים אלה מתים, ואם זה לא הספיק לנו, הרי דמיונם השטני של הרוצחים לא ידע גבול בהמצאותיהם איך לגרום לאנשים למות, הם לקחו אנשים אשר צועדים בשלג ובבוץ ללא מזון ומכניסים אותם לקרונות רכבת פתוחים, שוב ללא מזון, ללא מים, אנשים חולים על סף המוות וביניהם הרבה שגוססים ממש, והנה מתכון בטוח שאף אחד לא יגיע ליעדו, וזאת בדיוק הם רוצים. אחרי מצעד המוות יצאה רכבת המוות להשלמת הרצח אשר התחיל ביציאתנו מבונה. היו ימים קרים מאוד והשלג לא פסק, השלג שימש לנו לפחות מי שתייה, ישבנו צפופים וזה חימם קצת, אבל אלה שבקצבות קפאו, גם באמצע מתו הרבה. עמדנו בלייפציג יומיים, שם ציוו עלינו להוריד את הגוויות, הנחנו אותם על הרציף מאות, מאות.

חילקו לנו לחם, לא יכולנו לבלוע, אנשים מתו משום שאכלו את הלחם. אחרי יומיים נסעה הרכבת לכיוון מערב, הגענו לנורדהאוזן ומשם למחנה "דורה" על יד העיר הזאת.

מחנות "דורה" — ברגן־בלזן

"דורה", 25 בינואר עד 5 באפריל 1945 – ברגן־בלזן, 12 עד 14 באפריל 1945.

מחנה דורה היה למעשה מחנה של עובדי כפייה מכל אירופה הכבושה בידי הנאצים. היו ביניהם ששכנו כאסירים במחנה הריכוז, והיו ששכנו במחנות מגורים של עובדי כפייה; אלה נהנו ממידה מסוימת של חופש.

המחנה שירת את בית־החרושת לבניית גוף הפצצה המעופפת הגרמנית המונעת בהנעה סילונית, אז המצאה ממדרגה הראשונה, פצצה אשר טסה בכוחות עצמה ללא מטוס וללא טייס, מנווטת על ידי מכשירי ניווט, נושאת בחרטומו חומר־נפץ קונוונציונאלי (בעלי הברית חששו, שהגרמנים קרובים לפיתוח פצצת אטום) עם מנוע סילוני. פצצה זו נקראה וי–1, ולאחר שיכלול קיצוני ביותר יצאה הפצצה האימתנית, הגדולה בגוף, במטען חומר נפץ ובטווח, וי–2.

בית החרושת שכן כולו מתחת האדמה, באיזור הררי יפהפה: גבעות מתרוממות, ירוקות כמו בשוויץ, ירוק, הרבה ירוק: חורשות, צמחייה הררית, שקשוק של מפלי מים, ממש תמונה פסטוראלית מהתמונות. מתחת לגבעות נחפרו שתי מנהרות באורך של שמונה קילומטר, ידעתי על שימוש בהן לאורך 3 קילומטרים.

חיי אדם רבים עלתה החפירה או החציבה בהר. עבדו שם בניצוחם של קלגסי "אורגאניזציון טודט", אשר העבידו את האנשים בתנאים בלתי אנושיים. האנשים שהובאו לשם, כשישה אלף, אולצו לעבוד ממש בידיים, ללא תנאים מינימאליים, ללא אוויר וללא מים, נפלו כמו זבובים, הגוויות פונו ואנשים אחרים הוכנסו. על כל זה ניצח גרמני אחד בשם ארטור רודולף, המדען־הפושע הזה, דרך אגב, מידידיו הקרובים של ורנר פון בראון, הגיע יחד עמו לארצות הברית ושניהם תפסו מקום בצמרת המדענים האמריקאים אשר עסקו בפיתוח הטילים הבאליסטיים ב"נאסא".

כאשר נודע למשרד המשפטים עברו של הרודולף הזה הוא נעלם; אחר־כך התברר, שהוא ויתר על האזרחות האמריקאית וחזר מרצונו לגרמניה באוקטובר 1984. הוא נושא את אות ההצטיינות הגבוה ביותר של "נאסא" בעד תרומתו לפיתוח המדע של הטילים משנת 1969, היום הוא בהמבורג ואמור לעמוד למשפט שם. נחקרתי פעמיים על אודותיו, פעם בחורף 1984 על־ידי משלחת מטעם משרד המשפטים של ארצות הברית, שני עורכי דין משם בליווי שני חוקרים מהמדור לחקר פשעי הנאצים במשטרת ישראל, בפעם השנייה ישירות על ידי חוקרים מהמדור הזה בראשות סגן ניצב רוסאק, לפי בקשת בית המשפט המחוזי של העיר המבורג.

כאשר הגעתי לדורה־נורדהאוזן פעל בית החרושת במלוא הקצב; הוי–1, שכבר הספיק לגרום נזקים בלונדון, עבר פיתוח מואץ ונוצר הוי–2. פצצה זו גרמה לנזקים עוד יותר גדולים. היא היתה שונה לגמרי מהפצצה הראשונה, דומה יותר לטיל של ימינו.

המחנה שוכן למעלה על הגבעה. היו שם מחנה שבויים של רוסים, מחנה

עבודה של אזרחים מכל אירופה הכבושה אשר נתפסו לעבודת כפייה, היו גם בעלי מקצוע מעולים כמתנדבים, הם זכו לתנאים הטובים ביותר, הם קיבלו אפילו חופשות הביתה. לנו האסירים, אשר זה עתה באו, הוקצה שטח מרוכז, גרנו בבלוק בשיטת המיטה החמה, כלומר יצאתי לעבודה וכעבור שעה קלה הגיע השכן וישן על המיטה שלי, אף פעם לא נפגשנו, עבדנו במשמרות מתחלפות שתים עשרה שעות ביממה, שבעה ימים בשבוע.

בימים הראשונים עבדתי בסבלות. במנהרה פעל משאנוע מונע על חשמל (כדי להימנע מפליטת גאזים), הובלנו עליו חלקים לעבודה לאולמי הייצור.

אולמי הייצור חיברו את שתי המנהרות המקבילות, באחת נכנסו קרונות רכבת עם חומר גלם והיא גם שימשה כאולם מרכזי לשינוע, להחסנה, נמצאו בה משרדים להנהלה ולהנהלה הטכנית, ואילו המנהרה השנייה נועדה להוצאת המוצר המוגמר, על שני קרונות פלאטפורמה העמיסו פצצה אחת שאורכה, אני משער, חמישה עשר מטרים, שם גם היו העגורנים החשמליים להעמסה על הקרונות. בעגורנים החשמליים האלה גם הוציאו להורג אנשים אשר הואשמו בחבלה (סאבוטאז') – רובם רוסים, אבל גם בני לאומים אחרים כמו צ'כים, בלגים וגם צרפתים. על ההוצאות להורג נחקרתי הרבה; ראיתי המוני הוצאות להורג, היו מכניסים על פסי הרכבת את שני העגורנים, הקרסים הורדו, הושחל דרכם מוט ארוך, ובמרכז המוט השרשרת, למוט קשרו בצוואריהם את הקורבנות, ארבעה מכל צד, שני עגורנים – שישה־עשר אנשים, ולפי אות הפעילו את החשמל והאנשים האומללים האלה נמשכו כלפי מעלה ונשארו תלויים עד צאת נשמתם, לא פעם נאלצנו לעמוד שם, והם חזרו ותלו וחזרו ותלו כמה וכמה פעמים.

נבחרתי עם עוד כמה צעירים לקבוצה ללמוד ריתוך אוטוגן באלומיניום, מקצוע מעניין מאוד. כל החלק הפנימי של הפצצה היה הרי טיל, כלומר כלי טיסה מונע בהנעה סילונית, חלק החימוש היה יותר קטן. הגוף (הטיל) הכיל שני מיכלים גדולים מחוברים על צינורות בקוטר שני אינץ', את החיבור למדנו לעשות. כאשר גוף הטיל עם הסנפירים היה מוכן, הכניסו את המיכלים, חיברו אותם, והפצצה הייתה מוכנה למשלוח; עד כמה שידענו, המנוע ואמצעי הניווט הורכבו במקום אחר, החימוש שוב במקום אחר, והשילוח אי שם בבלגיה או בצרפת.

עבדתי בחדר סגור בפאתי המנהרה, לימד אותנו צ'כי זקן שהובא בניגוד לרצונו אחרי שהוציאו אותו מבית אבות בפראג, וכאן בדורה אולץ לעבוד קשה בשביל המאמץ המלחמתי הגרמני. הוא ראה בזה מעין הרפייה במאמץ, הוא בסך הכל מלמד נערים מקצוע, זה ניחם אותו, הרקע האידיאולוגי שלו היה סוציאליסטי, הוא אף פעם לא השלים שהעולם נותן יד בשתיקתו לזוועות של הגרמנים, תמיד טען שמנהיגי העולם החופשי חייבים לעמוד למשפט יחד עם הרוצחים, כי שתיקתם פירושה הסכמה. מכיוון שלא היה לנו מספיק גז משני סוגים, וכדי שלא יפסיקו לנו את הלימודים, ישבנו ולא עשינו דבר, שמרנו על הגאז, אחד שמר בחוץ, ואם הוא ראה שמישהו מתקרב, נכנס פנימה ואנו הדלקנו את המבערים וריתכנו, הם הללו את מעשינו והבטיחו שבקרוב ניכנס לאולמי הייצור ללמוד ממש עם בעל מקצוע אמיתי, התנחמנו שלא יספיקו.

התנאים היו קשים; המזל שלי שנפלתי בקבוצת הלימוד, אחרת היה המאמץ

הפיזי גומר איתי כמו עם אחרים, אפילו יותר חסונים וחזקים ממני. ארוחה חמה אחת ביום עם פרוסת לחם ניתנה לנו כאשר חזרנו מהעבודה בתשע בבוקר ממשמרת לילה, או בתשע בערב כאשר עבדנו יום, זה לא הספיק, גם לא שתינו הרבה, וזה גרם לייבוש יתר שהביא הרבה מחלות, בעיקר מחלות מיעיים. שמענו מהאזרחים על המצב בחזיתות, ולפי החישובים שלהם השחרור קרוב על ידי האמריקאים.

לא האמנו שנחזיק מעמד, גם לא התקבל על דעתנו שהגרמנים ישאירו אותנו בחיים, כבר הכרנו די והותר את קו המחשבה שלהם בנוגע להשמדה וידענו שיש סכנה אפשרית, כמעט וודאית, שכאשר יצטרכו לסגת או לברוח, הם פשוט יקחו אותנו איתם ואם לא יספיקו, יכניסו אותנו למנהרה, יסגרו אותנו ויפסיקו את הזרמת האויר, יפוצצו את הכניסות וישאירו אותנו בפנים לגווע מרעב ומחוסר אוויר. על זה דיברו הרבה, אפילו אמרו שבתוך המשך המנהרה נמצאים הגוויות של אותם האנשים שחפרו ובנו את המנהרות האלה; כאשר גמרו, הכניסו אותם שם בפנים, אטמו את הכניסות והם גוועו למוות.

בינתיים הם ניצלו את כוח האדם הזול הזה במלוא המרץ, ממש העבידו אותנו ללא רחמים, יום ולילה, יממה שלמה, שבוע שלם, חודש שלם, וייצרו וייצרו טילים למכונת המלחמה הנאצית והפציצו את אנגליה, בעיקר את לונדון.

הלחץ המופעל עלינו היה מיום ליום יותר קשה, זה היה מורגש בפיקוח יותר צמוד של הגרמנים, נדרשו מכסות עבודה גדולות יותר, נערכו יותר הוצאות להֵורג; אני חושב שתלו במפעל ובמגרש המסדרים יום יום, ומספר הקורבנות הלך וגדל מדי יום.

יצא לי פעם להילקח בקבוצה גדולה של אסירים לאיזה שהוא מקום, עד היום אני לא יודע לאן, שדה ענק של גרוטאות מטוסים של הגרמנים וגם של בעלות הברית. הוטל עלינו לגרור ולסדר את המנועים או לפרק חלקים שלמים ממנועים מרוסקים, מי שלא ראה דבר כזה לא יאמין, שדה מלא שברי מטוסים עד שהעין לא יכולה להשיג.

שם בשדה הזה ראיתי את המלחמה במלוא עוצמתה, נכון – היו הרבה מטוסים עם העיגול הבריטי או הכוכב האמריקאי, אבל הרוב המוחלט היה גרמני, וכל זה טס פעם, אבל העיקר שזה עוד לא נגמר, הם עוד מפתחים כלי טיס חדשים במארץ 1945, מתי זה ייגמר? האם זה ייגמר פעם? האם אזכה?...

ובכן, יום אחד בהתחלת אפריל, יום יפה וחמים מאוד, במרכז גרמניה, נדמה לי שבטורינגיה הצפונית, יוצאים לעבודה קצת מוקדם, כי בדרך כלל הלכנו לעבודה בשעה תשע בבוקר ועבדנו עד תשע בערב, אבל הפעם זה מאוד מוקדם, מה קורה? לא יודעים כלום, לא יוצאים מהשער, אלא פונים למגרש המרכזי, כנראה הוצאה להורג, כל המחנה מסתדרים לפי קבוצות עבודה, או לפי בלוקים ומחכים, בפעם הראשונה אני מרים את הראש ומסתכל סביב, הכל ירוק, הגבעות הנישאות מכוסות בצמחיה צפופה ובחורשות יפות, הלב נפעם מיפי הטבע, אפילו במקום כזה ובנסיבות כאלה, עם כל שברון הלב והכאב הנוראי שזה נמנע ממני. לא ניתן לשקוע בשרעפיי, זזים והולכים בכיוון הרכבת, אם כך עוזבים את דורה, לאן הפעם? היש עוד מקומות לרוצחים אלה? האם לא יוותרו עלינו עד שישלימו את

הרצח?

עולים לקרונות, לא צפוף, השערים משני הצדדים פתוחים ועל יד כל שער חייל גרמני מזדקן, לפני עלייתנו קיבלנו כיכר לחם וקופסת ריבה, כאן המאבק הנפשי הקשה, לאכול עכשיו? כמה? אף פעם במחנה לא היה לנו כל כך הרבה לחם בבת אחת, ואולי יגנבו ממך, אבל מה יהיה מחר,כמה זמן ניסע, אלה היו שאלות קשות ומאבק אדיר עם עצמך, בכל אופן אתה מחזיק את האוצר בתוך החולצה על הגוף הדל, המורעב, ושומר עליו מכל משמר.

הרכבת מתחילה לנסוע, כיוון לא יודעים, גם החיילים השומרים לא יודעים כלום, אבל נותנים רמזים שהצבא האמריקאי קרוב מאוד, יתכן אפילו שהם יתפסו את הרכבת הזו, אם זה יקרה נהיה חופשיים, אבל זה לא קרה, נוסעים כשהפסים פנויים, אם לאו – עומדים; עומדים הרבה גם כי אין דרך פנוייה אבל גם כאשר מפציצים, אם המקום חשוב מפציצים ללא הפסק, דוגמה: עמדנו בזולטאו בצפון גרמניה, אני זוכר את השם, כי עמדנו שם וראיתי את השלט, אני גם רואה את השלט עכשיו; עמדנו במרכז הצומת, היו שם מאות של פסי רכבת, כנראה צומת חשוב, הרכבת שלנו עמדה בין רכבת צבאית שהובילה מכוניות, תותחים וטנקים, לבין רכבת אחת סגורה, הפציצו קשה, כל החיילים ברחו, גם אנחנו, לבשנו אז חצי בגדי פסים והחצי השני אזרחי, יתכן והיו כאלה שעמד להם הכוח לנסות לברוח בלב גרמניה, כך או כך הייתה שהות וחזרנו לרכבת ושוב נסענו, לינבורג, האמבורג, נוסעים בחזרה שוב, הארבורג על יד המבורג, אלטונה, כך מסתובבים יומיים ללא מטרה. בסוף חוזרים, כי אנו שוב בזולטאו, אבל הפעם נוסעים. הלחם נגמר, שוב מציק הרעב, הגענו לתחנה קטנה, כתוב ברגן, יורדים וצועדים, האנשים לא מסוגלים ללכת, אני הולך בקושי ועוד תומך בחברי איצ'יה זק (היום בקליבלנד ארה"ב), רגליו נפוחות מאוד, נכנסים למחנה צבאי ענק, דרכים רחבות מאוד, בלוקים בנויים שתי קומות, בכל כמה בלוקים כאלה מטבח ומגרש מסדרים צבאי, אם כך אנו במחנה צבאי גדול ביותר, ממש עיר. שוכנו באחד הבלוקים האלה, הכל הלך והתמלא, המקום הזה היה בעיירה קטנה בשם בלזן, כמה קילומטר ממחנה ההשמדה ברגן־בלזן, ושם מחנה צבא של הגרמנים, בוודאי של איזה אוגדה או אפילו כוח יותר גדול, כי המחנה היה ענק.

בערב מגרשים אותנו מהבלוקים למסדר וסופרים ורושמים: "סדר חייב להיות". מבטיחים למחר אוכל, עכשיו נא לנקות את המחנה, זה פשוט לא יפה שהצבא הגרמני עזב את המחנה והשאיר מחנה מלוכלך.

למחרת בבוקר שוב מסדר, סופרים, ממנים אחראים לבלוקים, אומרים שנקבל אוכל, לא מקבלים דבר, לפנות ערב שוב מסדר, אנשי הס"ס מופיעים עם סרט לבן על הזרוע, הם שוב מאיצים בנו לצאת לעבודות ניקוי, הנימוק הפעם: מחר אתם נמסרים לצבא האמריקאי ולא יתכן שהם יקבלו מחנה מלוכלך. טוב, גם זה נימוק, לא מאמינים, אין כוח, אנחנו מותשים לגמרי, רבים גוססים בפינתם בשקט.

לילה, אף אחד לא ישן, כל אחד עם מחשבותיו, שומעים מרחוק קול של תותחים הולכים וקרבים, שומעים גם שעטת שרשראות טנקים, היתכן? קשה להאמין, זה לא נתפס בשכל. האפשרות של שחרור לא עלתה במוחשיות אלא

בחלום, בפנטאזיה, לא בצורה שהנה זה בא, המחשבה על כך החזיקה אותך, בלעדיה פשוט הלכנו ונגמרנו, מצבו של חברי היה גרוע, למעשה רופא היה מגדיר אותו כמצב טרמינאלי. דיברתי אליו, מצאתי על־יד המטבח קצת קליפות של תפוחי אדמה רקובים, אכלנו אותן, אמרתי לו: הפעם זה אמת, איצ'יה, הפעם זה אמת, אתה מבין את משמעות הדבר, יתכן מאוד יתכן שמחר, מחר נהיה אנשים, אדם בן חורין, תאמין איצ'יה, תחזיק מעמד, החזקת כל כך הרבה זמן – דווקא עכשיו, לא, לא, עודדתי אותו ואת עצמי.

יום השחרור – 14.4.1945

בלילה הזה לא ישנו ממילא, חיכינו לבוקר, חשבנו שאולי יתרחש משהו בתוך הלילה. שום דבר, שקט במחנה, אפילו הרגשה שאיש לא שומר עלינו, אך איש לא מעז לצאת ולראות, גניחות המוזלמנים (ההולכים למות) קורעות את הלב, אבל זה המצב לאשורו, איש לא יוכל לעזור להם, הם מותשים פיזית לגמרי, מתגנב בלב היסוס כבד האם באמת כל זה יתרחש ונשוחרר, או שזה עוד טריק של המרצחים כדי לגמור איתנו בשקט. הכוחות אוזלים, דמעות זולגות מהעיניים היבשות, לא רוצים למות, זה קרוב, זה קרוב...

מפציע השחר, מי שמסוגל לעמוד על הרגליים עומד על יד החלון, מופיעים ראשי האסירים שהעזו לצאת החוצה ושום דבר לא קורה, לא רואים גרמנים כלל, הם שומרים מחוץ למחנה על יד הגדר, הביתן שלנו היה במרכז, כך שלא יכולנו לדעת אם יש או אין שמירה, וזה היה חשוב מאוד לדעת, כי היו כאלה שחשבו שאנחנו חופשיים והסתערו על ערימת תפוחי אדמה שהיו חפורים בבורות על יד המטבח. ברגע שהם גילו את הדבר, מיד נפתחה עליהם אש וכמה נהרגו והרבה נפצעו, איזה מזל!

הנה הם לא יוותרו עלינו, אנחנו צמודים אליהם, לאן שיברחו אנחנו איתם, חוץ מהסרט הלבן על הזרוע הם הולכים חמושים על נשקם, מצווים עלינו לצאת ולהסתדר במסדר, החלשים נשארים בפנים, לא מסוגלים ללכת, אני סוחב את חברי ממש בכוח לצאת, פחדתי מאוד שאחזור והוא לא יהיה, לא מאיצים, עומדים, קאפו שהופיע מאי־שם עם סרט על הזרוע מנסה להשליט סדר, לא נשמעים לו, הוא כנראה חש בסכנה על שהוא מגלה יוזמה, מסתלק מהר מאוד, כל זה לוקח זמן, אנשים לא יכולים ומתיישבים על האדמה, הגרמנים לא מגיבים, כאילו הם מחכים בעצמם למשהו שישחרר אותם מהמעמסה הזו, אולי הם יזכו לחסד מהמשחררים.

לפתע אנו שומעים שאגות, צעקה אחת, צעקת שמחה אדירה, כאילו יצאה ממיליון גרונות אוווווררררה, אוווווררררה, הגרמנים על ידינו עומדים בצד, הם ארבעה, ידיהם על האקדחים, מתוך אדנות על העבדים? או שמא הם באמת פוחדים. בעוד אנו עומדים צעקות השמחה הולכות וגוברות, הולכות וקרבות אלינו, והנה נכנסת ביעף מכונית קטנה, פתוחה, עם ארבעה חיילים ולהם כובעים אדומים וסרט אדום על הזרוע עם שתי אותיות מ.פ. (משטרה צבאית), המכונית נעצרה ממש על ידינו. הצטרפנו לצעקות השמחה, הגרמנים ניגשו בצעד צבאי ומסרו את נשקם, הם נצטוו להרים את ידיהם, והחיילים האנגליים, כן, זה היה הצבא הבריטי ששחרר אותנו, נעמדו כחיץ בינינו ובין המענים שלנו על מנת למנוע, בפרוש למנוע שפטים.

אנחנו מתאוששים לאט לאט, מתחילים לתפוס את המצב, אנחנו בני אדם, קשה להסביר את משמעות הדבר, לכאורה פשוט, הרי זה מובן מאליו, לא בשבילנו, את התחושה להיות בן־אדם איבדנו מיד כשסגרו אותנו בגיטאות, שבעתיים במחנות, ופתאום להבין את המצב ולתרגם למציאות – זה היה נשגב מבינתנו,

פשוט לא נתפס.
הביטוי הראשון היה לנשק את המשחררים, אבל הם נרתעו לאחור, אולי נראינו כך שאפשר היה להירתע, התחבקנו בינינו ובכינו מרוב אושר שזכינו, רבים נעמדו והתפללו בגלוי לאלוהיהם בתפילת הודייה, מאן דהו מתמוטט ונופל, אחד החיילים קובע את מותו, לא עמד לו למסכן הכוח, ממש בשחרור, ממש ברגעים הראשונים שלו לחיות שוב הוא נפח את נשמתו, האסיר הראשון שמת כאדם חופשי, צחוק הגורל. האנגלים ציוו על הגרמנים להביא שמיכה, אחד מהם רץ בזריזות לביתן ומביא שמיכה צבאית, הם שמים עליה בעדינות את הגוויה, בסדר צבאי הם תופסים את הפינות ומרימים את הגוויה והולכים בכיוון שנצטוו, אנחנו הולכים אחריהם, לתאר את התמונה הזו לא ניתן, הסמליות שבדבר, סמליות ההתמוטטות של המשטר הנאצי, הכניעה ללא תנאי, ההתרפסות שלהם, למצוא חן בעיני שוביהם, אם זכינו בכל זה ונשארנו בחיים הרי זו היא הנקמה בהתגלמותה, במשך שנים ארוכות מאוד ראינו אותם, את "האדם העליון" הזה שולט בנו ללא מצרים, בשבילנו הם היו יותר מאלוהים, בידיהם או ברצונם חיינו או מתנו. גאים, מתנשאים, תמיד מצוחצחים, תמיד עם הפרגול ביד, סמל העריצות, הנה עכשיו הם כנועים כאלה, רועדים בפחד מפני זעם האסירים וגם מפני זעם שוביהם, אבל האנגלים שומרים עליהם ולוקחים אותם למקום ריכוז שבויים אחרי שהם הניחו את הגוויה במקום איסוף המתים.
היינו מורעבים, והעזרה בוששה לבוא, התרוצצתי במחנה לחפש מזון בשבילי ובשביל חברי שלא יכול היה ללכת. בחוץ התרחשו דברים איומים, אסירים לשעבר מכל הלאומים שהיו שם יצאו לפרוע פרעות בנושאי התפקידים במחנות, כמו קאפו או בלוק אלטסטר או כל תפקיד אחר, הרגו בהם בידיים ובאבנים, או זרקו אותם מהקומות הגבוהות, חיפשו גרמנים, אבל עליהם שמרו היטב האנגלים, שבויי מלחמה, האנגלים כלל לא התיחסו אליהם כאל פושעי מלחמה.
רק בערב של אותו יום קיבלנו את התבשיל החם הראשון, המטבחים אורגנו על־ידי הצבא, אבל כעבור יום, כבר הגיעו אלה שלימים הכרנו אותם היטב, אנשי ה"אונרא", צבא ההצלה של האומות המאוחדות, שנוסד על־ידי הכוחות הלוחמים נגד החיה הנאצית וגרוריה.
אנשים המשיכו למות בהמוניהם, מתו מחולשה. הקימו בית חולים וגידרו אותו, לא נתנו להיכנס, בית החולים מחוץ לתחום, הוא מלא חולים, חולי טיפוס שהובאו ממחנה הריכוז ברגן־בלזן שם פונה המחנה כולו, והחולים הוכנסו לבית החולים, המחנה בעצמו נשרף עד היסוד אחרי שהאנגלים גייסו מבין השבויים וגם מבין האוכלוסייה אנשים בסביבה לקבור את אלפי הגוויות אשר נערמו על־ידי הרוצחים בערמות גבוהות ופוזר עליהן סיד, אבל זה לא עזר: המחלות פרצו בפרץ אדיר, אומרים ששלושה עשר אלף אנשים נפטרו אחרי השחרור, אנשים אומללים – לעבור כל זאת ולמות, רחמנות עליהם.
הייתי בן חורין, עכשיו הגיע הזמן לחשבון נפש, היש בעולם חוץ ממני עוד מישהו מהמשפחה, אם שרדתי בגפי, איך אדע, הכאב והגעגועים גברו, כאב חד כתער חותך בתוכי, אני נזכר במשפחה: אבא, אמא, האח, אחיותיי, החתונה אצלנו בבית הקטן ורוב עם, שמחה גדולה, לידת אחותי, איך הסבים, כלומר הוריי, שמחו

והיו גאים, כל החברים שלי, הרחוב, העיר, עירי האהובה ביאליסטוק, כל כך אהבתי את הריחות שלה, את הרחובות שלה, את יהודיה ואין כלום, שום דבר לא נשאר, האומנם?

החלטתי שאחרי שאתחזק אסע לביאליסטוק לראות אם יש ניצולים, אמנם ידעתי פחות או יותר שאם נשאר מישהו, זה יכול להיות רק אליהו אחי, הוא היה פארטיזאן ביערות, ואם היה סיכוי להישאר בחיים אזי היה לו; אסע לביאליסטוק לחפש, לראות - אולי? אולם אומרים לי: עכשיו לא, אתה חייב לצבור כוח להתחזק, זאת הסיסמה, להתחזק כי באמת היינו מאוד חלשים.

בינתיים אנו במחנה ברגן־בלזן, נפגשים מכרים מהמחנות, ישנם גם ביאליסטוקאים ואפילו בחורות מביאליסטוק, אני ואיצ'יה מחפשים, קושרים קשרים, מתחברים ויוצרים ביחד חבורות, אי אפשר להיות לבד, חייבים להיות בקבוצה, זה מקל בהרבה על החיים. לא נותנים לצאת מהמחנה, שומרים עלינו דווקא חיילי הצבא ההונגרי שעכשיו משתף פעולה עם האנגלים, כל יום מנסים לפרוץ והם הודפים וגם יורים, שמעתי שאפילו היו שנפגעו, ה"אונרא" התארגן, רושמים, זה חשוב מאוד, כי הרשימות מתפרסמות בהרבה מקומות בעולם, נותנים בגדים ויש גם הרשמה לצאת לבתי הבראה לשוודיה, נרשמתי, קיבלתי כרטיס "אינדקס", מעין תעודת זהות, יוצא המשלוח הראשון לשוודיה - אני ברשימה. אבל לא יוצא, לא יודע מדוע, לא יצאתי וזהו זה, לא הצטערתי ושכחתי.

בגלל הצפיפות הגדולה במחנה החליטו להעביר חלק לעיירה על יד צלה, כך קוראים לעיר, לקסרקטינים של צבא הפרשים הגרמניים. הכשירו לקליטת כמה אלפים של פליטי השואה, מכיוון שלא היה לנו מקום טוב בבלזן הסכמנו לצאת לצלה, אבל לפני זה באחד במאי, הצלחתי להתחמק מהמשמרות ולצאת החוצה.

הלכתי לבד, בדרך פגשתי עוד שהצליחו לצאת, נשמתי חופש, הראש הסתחרר ממש, היום הרגשתי שאני אדם חופשי, הלכתי על הכביש, עברו חיילים אנגליים, ניגשתי אליהם והם דיברו אליי, לא הבנתי מאומה אבל דיברו אליי, נתנו לי סיגריות, שוקולד וכמה קופסאות שימורים, תחבתי הכל לשקית שעשיתי מחולצה קרועה, חשבתי לחזור, התחשק לי לראות איך חיים בכפר גרמני, והוא היה לא רחוק, כמאה מטרים ממני. הדבר שאני זוכר הוא הריח של חלב וגבינה, לא עמדתי לפני הפיתוי ונכנסתי לבית הראשון, היו בו שתי נשים: אחת מבוגרת ואחת צעירה, יכול להיות שהיו אנשים בבית אבל לא יצאו, שמעתי טוב ילדים, גם הם פחדו ממני?

אמרתי להן שאני זקוק לחלב, והן נתנו לי, שתיתי עם פרוסת לחם תוצרת בית, ביקשתי מהן שיתנו לי לקחת לאדם חולה, הן עשו כדבריי בכניעה כזאת, אולי בשמחה על שיצאו זול, אחרות גם נאנסו וגם נשדדו, הלכתי, גם אני פחדתי, היו רוסים ששוטטו בדרכים ושדדו כל מי שפגשו בדרך, היה עליי להגיע למחנה ולא להיתקע בדרך.

הגעתי בשלום, זה הציל אותנו ממש, היה לי שלל עשיר, ריבה, לחם, חלב, סיגריות, בשר בקופסה ועוד כמה דברים, זה הספיק לנו לכמה ימים.

עברנו לצלה, ניסינו להתסדר שם. איצ'יה חברי, אשר נעמד על הרגליים, הרגיש כבר טוב ואפילו התחיל לעבוד בתיקון שעונים, הוא היה שען. השגנו בצלה

כלי עבודה והתחילו להביא שעונים, זה הקל את המצב, אבל למרות השיפור לא היה לנו טוב שם, החברים כולם היו במחנה בבלזן, חזרנו שמה.

איצ'יה הכיר בחורה, לנה קניקשטיין ואחותה אידה מאושבינצ'ים (כן, העיירה הפולנית שנהפכה לאושוויץ, עם קהילה יהודית יפה). הם התחתנו לאחר זמן קצר, היום הם בארצות הברית, לאחר זמן מה שהם הכירו, הרגשתי שעליי לצאת למסע ולבדוק בדיקה ממשית, אם נשאר מישהו ממשפחתי.

המסע

מצויד בכרטיס ה"אונרא", האינדקס ומכתב באנגלית מהג'וינט יצאתי לשוטט ברחבי גרמניה ההרוסה. בצלה (CELLE), לשם חזרתי כעבור כמה ימים, נודע לי שהרכבות עוד לא התארגנו ולא נוסעות. התחנה היתה מלאה אדם, נשמעו כל השפות מאירופה, היה נראה שכל אירופה בדרך, ואכן כך היה: זרם הפליטים והאסירים המשוחררים היה אדיר, מיליונים הובאו נגד רצונם לגרמניה ושם הם היו פשוט עבדים, עבדים במפעלים הגדולים של התעשייה הנאצית, אפילו במשקים החקלאיים בכפרים הגרמניים – הרי כל הגברים היו מגויסים להרג. עובדי הכפייה רוצים עכשיו לחזור הביתה למשפחותיהם, בלי לדעת מה התרחש שם אחרי שהם עזבו, והתרחשו טרגדיות של משפחות אשר גבריהם נהרגו בקרב כפרטיזנים, או כחברי מחתרת, או סתם בפעולות עונשין של הגרמנים; כך נהרסו משפחות, כך נהרסו חיים.

היה גם זרם חזק מאוד, ממש נחשול, של פליטים גרמנים, הם מילאו את כל תחנות הרכבת, תפסו בנייני ציבור אשר עוד עמדו על תילם. לא היה קץ לזרם, הוא זרם מגרמניה הכבושה על ידי הרוסים, משם ברחו מאימת הנקם של החיילים הסובייטיים, אבל מה שעשו הרוסים לגרמנים, היה כאין וכאפס לעומת מה שהגרמנים עוללו להם בכל שנות המלחמה והכיבוש. הורגש מחסור בכל, לא היו חנויות לממכר דברי מזון או הלבשה, ואני אז עוד בבגדים בלויים מהמחנות, בגדים אזרחיים, אבל עם החלון על הגב המסמן את בעליו כאסיר. שמעתי, שהעירייה בהאנובר מחלקת כרטיסי תיקצוב לבגדים לאסירים לשעבר, רציתי להגיע לשם, יצאתי מצלה ברגל לכביש המוליך להאנובר, הרכב היחיד שנע על הכביש היה של הצבאות אשר פעלו שם בסיום המלחמה. אלה היו הימים הראשונים שלאחר המלחמה, שהסתיימה ב-8 במאי 1945. הצבא הגרמני חדל להתקיים, כל הדרכים היו פנויות, לא בוצעו עוד מעשי איבה. שום אמצעי תחבורה עוד לא פעל בצורה מסודרת, אבל התחילו לפעול פה ושם, עוד לא ברצף, לא ניתן לגשת לאשנב לקנות כרטיס להיכנס לתא הרכבת להתרווח ולנסוע. באותם הימים שכאן מסופר עליהם, נסעו אחרי המתנה של ימים ולילות, ואם נכנסה רכבת לרציף, היא התמלאה כהרף עין ולא היה מקום להכניס ולו סיכה בתוך התאים, בפרוזדור ועל הגג. בתנאים כאלה, אחרי המתנה של שעות באי נוחות, נאלצו הנוסעים לחכות על מנת להתקדם כמה עשרות קילומטר ושוב לחכות שעות בתנאים מורטי עצבים.

הגעתי להאנובר במה שקוראים בימינו "טרמפ": התקדמתי בכמה מכוניות צבא ומי שהביא אותי לשם היה פקיד "אוננרא" או ג'וינט. הם היו דומים במדיהם, רק תג על השרוול ציין במדוייק מי הוא מי, לי הג'וינט היה חשוב, כי הם כולם היו יהודים, לא כן אנשי ה"אוננרא".

בהאנובר היה מרכז לפליטים, הכוונה לשארית הפליטה היהודים, להבדיל משאר הפליטים שעבורם היו מרכזים אחרים, שם חילקו תלושים לבגדים, היה מחסן חלוקה, ואם היו דברים מתאימים, יכולת לקבל אותם. כמוכן נתנו תלושי מזון, וגם פעל מטבח, שם חילקו ארוחה חמה. אחרי כמה ימים הצטיידתי בכל

אלה, קיבלתי משהו ללבוש, גם קצת אוכל. אשר למזון – פעלה כמעט בכל עיריה מחלקה לחלוקת מצרכי מזון לפליטים, ואנו נמנינו בקטגוריה הזו, זה הקל במידת מה לפתור את בעיית המזון, בשבילי זה היה ממש דבר גורלי, כי באותם הימים הייתי חלש מאוד, שקלתי ארבעים קילו אחרי התאוששות ממשית, אבל התנאים היו קשים ביותר: ההתרוצצות בדרכים, חוסר המנוחה, חוסר מזון מסודר, בעיקר אוכל מבושל, חוסר ויטמינים נתנו בי את אותותיהם: חולשה כמעט כרונית דווקא בימים, שהכוח היה נחוץ מאוד.

שוב בתחנת הרכבת, הפעם צפויה רכבת לקאסל, מחכים, היא לא באה, הרכבות תפוסות על ידי כוחות הברית להובלת האפסנייה שלהם ועל־ידי שבויים משוחררים שחוזרים הביתה. ההמתנה היא חלק מהמסע; בדרך כלל תופסים פיסת ריצפה, מתמקמים ויושבים או שוכבים ומנמנמים. צפירה של רכבת נכנסת, ריצה של אלפים. הרכבות לא יצאו למרחקים, הפסים היו הרוסים מההפצצות, בעיקר חסרו הגשרים על הנהרות. למשל הגשר על הדונאו (דנובה): הרכבת הגיעה עד לעיירה על שפת הנהר ונגמרה הנסיעה, אבל מהצד השני הייתה תחבורה, צריכים להגיע לשם, וזה אפשרי רק בספינה וזו לא בנמצא, אבל בל נקדים את המאוחר, מהאנובר יצאה רכבת שיעדה הסופי קאסל, זה התאים לי, רציתי להגיע לתחום־השליטה האמריקאי בדרום, אזורי הסן ובאיירן. בפראנקפורט היה מחנה עקורים יהודים בצלסהיים־הכסט ובמינכן היה מרכז גדול בפלדאפינג ועוד מחנה מרכזי מאוד בלנדסברג, המחנות האלה היוו את מטרת המסע הזה, משימה כמעט בלתי אפשרית באותם הימים.

גרמניה היתה הרוסה לגמרי. על מנת להגיע לקאסל, היום הרכבת בוודאי נוסעת כמה שעות בנוחיות מירבית, אז נסעה שלושה או ארבעה ימים ולילות. הרכבת יצאה מערבה במקום דרומה, כנראה שם היו פסי רכבת שאפשר היה לנסוע עליהם, אחרי תלאות מרובות הגענו לעיירה מינדן (וסטפאליה) ושוב עומדים, מזל שכאן אפשר להשיג במטבח לפליטים מרק חם, לחם וגם חתיכת נקניק ממוצא מפוקפק, אבל מי מסתכל על זוטות כאלה. בלילה זזים ומגיעים לאוסנאבריק, אחרי המתנה קצרה ממשיכים לבילהפילד, לשם הגענו למחרת בבוקר, ברכבת אחרת יצאתי מיד לדרך, הרכבת הזו נסעה לאיזור שנפגע ונהרס כליל מההפצצות על סכרי הריין, והערים מינסטר, האם ובעיקר דורטמונד היו הרוסות עד היסוד, כאשר חיכיתי לרכבת כדי להמשיך במסע, בדורטמונד יכולתי לראות עיר הרוסה, אני חושב שלא היה ולו בית אחד שלם, גם התחנה לא היתה קיימת. על הפסים עבדו מאות של פועלים (הפעם גרמנים). התבוננתי מסביב בסקרנות, כמו ציפור דרור לא היה איכפת שום דבר, חוץ מהמחשבה האחת והיחידה שהעסיקה אותי והיא המחשבה על משפחתי, מי נשאר? מי שרד? הייתה בי מעין אדישות לכל המתרחש מסביב, המצוקה, העוני שלי או של האיטלקי או היווני היה ממש מזעזע, בלויים, לא מגולחים, מלוכלכים, ריח חריף של זיעה, גם הפליטים הגרמנים היו במצוקה זו, הם העם שהתיימר לשלוט בעולם אלף שנה. ראיתי אותם על טפם וזקניהם מטלטלים הלוך ושוב ללא בית וללא תכלית, לפחות עליהם לא נכמרו רחמי, אפילו אם שמחתי לאיד, לא יכולתי להרגיש בוז או הרגשת נקם, לא ולא, אבל ראיתי את גרמניה בחורבנה, את תושביה במצוקתם וידעתי: הם שהביאו את

האסון הזה על עצמם, וגרפו איתם מיליונים חפים מכל פשע, הפשע היחיד שנולדו יהודים, ועל כך גם בחורבנם לא יוכלו להביא ולו לנחמה פורתא.

לכן הייתי אדיש לכל זה, אפילו כאשר ראיתי איך בחורים צעירים מגרשים גרמנים מתאי הרכבת, והם בהכנעה מפנים את המקומות. גם אז לא הרגשתי דבר יוצא דופן, כך הייתה המציאות, הם לא שלטו יותר.

הגעתי לקאסל, זה לקח כמה ימים, כדי להמחיש: זה כמו נסיעה מחיפה לתל אביב דרך בית שאן או אפילו טבריה. בקאסל מחכים, אין רכבת, אני הולך לחפש את העיריה, העיר הרוסה, מראים באצבע שמה, בניין חצי שלם. אני שואל על הפקיד שמטפל בפליטים, אין, מאוחר, נא לבוא מחר בבוקר, אבל אני רוצה מקום לישון, אני עייף עד מוות. אם כך הדבר, נא ללכת לבניין ההוא שרואים מכאן, הסבר מפורט מפנה אותי שמאלה וימינה וישר עד שאגיע, הנימוסין והסדר, מרגיז.

באכסניה אני נרשם, רק שם וגיל ולא יותר, מקבל מספר מיטה, בבוקר יהיה קפה ולחם, עכשיו אין כלום, הכל נגמר, בסדר, גם הבניין הזה נפגע, בניין של בית ספר, אולמות שינה בכיתות, הלוח על הקיר, פה ושם רואים את הסיסמאות הנאציות, החינוך לרצח התחיל פה בגיל הרך ביותר, כאן למדו שהם אדוני העולם החדש בן אלף השנה, הם הם השולטים ויתר אוכלוסית העולם הנשלטים, כך זה היה כתוב על הקירות, על הטיח המתקלף, על נייר התלוי שם למעלה מתחת לתקרה.

אולם לגברים ואולם לנשים, אני שוכב ומרוב עייפות לא יכול להירדם, מימיני מתכונן ללינת לילה גרמני מבוגר ממני, בערך בשנות השלושים, פורש סדין, מצחצח שיניים בכיור, מגרגר את הגרון, הבגדים שהוא לובש הם בגדי צבא, הוא הוריד את הסימנים כמו תגים ודרגות וזהו, חוזר הביתה למשפחתו, הוא מתוודע מבלי לשאול מי אני, הוא מכפר בבאיירן על יד אוגסבורג, שם כל המשפחה, לא, לא הם לא נפגעו, הוא מספר מבלי שנשאל, לא, כמובן הם לא יודעים שהוא חוזר, הם בודאי חושבים אותו לנעדר או פצוע, יהיה נעים מאוד להפתיע. אני מסתובב על הצד ועושה את עצמי ישן, הוא מפסיק, אחרי רגע אני שומע אותו שוב מהתחלה, הפעם לשכן משמאלו. אני חושב שכל אלה שהיו שם היו גרמנים, מצב מעניין מאוד, אני היהודי, אסיר לשעבר, קרבן הנאציזם, ישן פה יחד עם אותם אנשים אשר אתמול היו יכולים לרצוח אותי, עכשיו כאן בקאסל, באכסניה מיטה על יד מיטה, שווים בין שווים, האם הם חושבים על כך כמוני, האם הם יודעים מי אני, אני לא חושש לרגע לבטחוני, הפעם לא. זה היה במאי או בהתחלת יוני, קיץ חמים, החלונות פתוחים או שבכלל לא היו שמשות, ובכל זאת האויר באולם דחוס ומסריח, נחירות רמות מנסרות את האוויר, איך שהוא נרדמתי, כי כאשר התעוררתי כבר היה אור מלא, קמתי מהר כאילו הרכבת תברח לי, באמת היה קפה, פרוסת לחם על השולחן וגם ריבה, בסדר, רצתי לתחנת הרכבת; לא, אין שום רכבת היום.

יושבים ולא זזים, אולי בכל זאת תיכנס איזה רכבת, בין הממתינים נעשה יותר ויותר דליל, אחרי הצהריים שמעתי, שעומדת להיכנס רכבת צבאית אנגלית אשר מובילה הביתה שבויים איטלקים משוחררים, זה בשבילי מצוין, הם עוברים את מינכן, אבל האם יקחו אותי, כדאי לנסות.

הרכבת הזו אכן נכנסה מאוחר בערב, כמובן האנגלים - יותר נכון הסקוטים

– אשר שמרו על השבויים עד השחרור באיטליה, לא נתנו אפילו לְהתקרב לרכבת, הם מילאו מים לקטר. הצלחתי לשאול את נהג הקטר אם הוא ירשה לי לעלות אליו, הוא חושש מהחיילים הסקוטיים, אבל אם אצליח לעלות כאשר הוא יזוז והחיילים כבר יהיו בפנים הקרון, הוא הנהג לא יזרוק אותי, הוא צפר כמה פעמים והתחיל לזוז, הסקוטים היו מאוד עסוקים לגרש את כל אלה שניסו לעלות לקרונות לפי הזמנת האיטלקים, ולא הסתכלו אחורנית כלומר לצד הקטר, כך שהצלחתי לעלות לתא הנהג. הוא נתן לי כמה שקים אשר פרשתי שם למעלה על הטנדר, החלק הזה של הקטר המכיל את המים במיכלים בצדדים ובאמצע את הפחם, ישנתי על המים, הנהג גם נתן לי חבל לקשור את עצמי פן אפול תוך כדי שינה.

הרכבת נסעה ומהטילטולים נרדמתי ושקעתי בשינה עמוקה. כאשר התעוררתי הרכבת עמדה, לא ידעתי איפה אני נמצא. למטה עמדו הסקוטים משתאים וצוחקים, תחילה לא ידעתי למה. אך במהרה תפסתי: הייתי שחור כמו כושי שיצא מארובה, הייתי כל כך מלוכלך מהפיח של הקטר.

הם הזמינו אותי להתרחץ יחד איתם, קניתי אותם, התידדנו מהר מאוד, קערת רחצה, סבון ריחני, בפעם ראשונה אני רואה דבר כזה, הם עוזרים לקרצף את הגב, יופי, אני נקי, גם גילוח ואפילו קצת תיספורת של השערות שאך התחילו לצמוח.

מובן שההזמנה לקרון שלהם היה פועל יוצא של הידידות הזו, ארוחת בוקר אלוהית: ביצים ובשר ביחד, לחם טעים מאוד ותה ריחני ומתוק, כמובן אין לשכוח את החלב. הרכבת בינתיים נסעה, מעשנים, ושוב אני מעשן סיגריה אנגלית ריחנית, אני מרגיש לראשונה שובע אחרי ארוחה ממש, בפעם הראשונה מזה שנים, והסיגריה עושה את שלה. אני מסוחרר, לא יכול לקום, הם מרגישים בזה ואומרים וחוזרים "איזי, איזי", אני לא יודע אנגלית ולו מילה אחת ובכל זאת מתפתחת שיחה, אני חוזר על המילים ששמעתי כאשר רשמו אותי ב"אוננרא": "קונצנטריישן קמפ", ס"ס, מראה באצבעות היד כמה שנים, הם מבינים אותי ומדברים ביניהם ואני שומע כעס וזעם על הגרמנים, כל הזמן חוזרת המלה "קילרס, באסטרדס".

הגענו לעיירה קטנה: דונאוורט על הדנובה, הגשר הרוס, בונים גשר לרכבת על ידי חיל ההנדסה האמריקאי, הרכבת עוצרת, הסרג'נט הולך לבדוק מה המצב, הגשר עד כמה שזה נראה נבנה על הריסות הגשר המפוצץ, לא ידוע אם יתנו אישור לעבור, יש אפשרות רק בשיט, כלומר לעבור בסירה לגדה השנייה של הדנובה ושם תבוא רכבת אחרת, מתדיינים על יד הביתן הקטן של התחנה, בסוף אני זוכר, אחרי המתנה של חצי יום ולילה הרכבת שלנו עברה ריקה ללא נוסעים ואילו אנחנו עברנו ברגל, הגשר זכור לי היטב: היו אדנים במרחק של פסיעה וביניהם כלום, הגובה כעשרים מטר, הלכנו באמצע הפסים, האנשים פחדו מאוד ללכת, היו איטלקיות שקשרו להן את העיניים ונשאו אותן, אחרת לא רצו ללכת.

עברנו, זה לקח הרבה זמן, אבל הזמן לא היה כלל גורם מפריע, היה זמן בשפע, אין מלחמה וזה העיקר, גם האנגלים נתנו ביטוי חזק להרגשה הזו, הרבה בקבוקונים שטוחים כאלה התרוקנו במהירות, גם אני ניסיתי מזה, בשבילי זה היה כמו תרופה, אבל זה היה ויסקי, סקוטש אמיתי, והם היו שמחים וטובי לב, וכועסים על הגרמנים. עלינו על הרכבת, ההכנות האחרונות, צפירות אזהרה

והרכבת מתחילה לזוז לאיטה, לפתע פתאום נכנס בריצה איש גרמני ורץ לרכבת, כולם עודדו אותו לרוץ יותר מהר כמו במירוץ, הוא רץ ובידו מזוודה, הוא מגיע עד לקרון המשמר, הקרון הזה שבו גם אני הייתי איתם, היה קרון משא, יתר הקרונות היו קרונות נוסעים, לקרון הזה לא היו מדרגות, החיילים נתנו לו סימן שיזרוק את המזוודה שלו לתוך הקרון והוא הצליח לעשות כן, החיילים תפסו את המזוודה והגרמני המשיך לרוץ אחרי הרכבת והרכבת צברה תאוצה ונסעה יותר ויותר מהר וכולם צחקו, צעקו קריאות עידוד עד שהוא התרחק יותר ויותר ונעלם בסיבוב הראשון. בתחילה הם היו במבוכה על מעשי הקונדס, אבל מיד הם הביטו עליי ופרצו בצחוק רם והצביעו על המזוודה ועליי. הם פתחו אותה ובפנים היה אוצר, חליפה אזרחית חדשה לגמרי, שחורה, ארוזה בנייר חום, כמה חולצות, פיז'מה חדשה עם חותמת של פנימיית ה"היטלריוגנד", ועוד דברים אישיים, את אלה הם מיד זרקו החוצה. מדדתי את הבגדים, המכנסיים היו קצת ארוכים מדי וגם השרוולים במעיל, מסתבר שאחד מהסקוטים היה חייט ועמו כלי עבודתו. בזריזות הוא התקין לי חליפה לתפארת, ברוב טכס הושלכו החוצה בגדיי הישנים, לטובת גרמניה המשוחררת, לדבריהם, ואילו אני הייתי מלובש כמו לחתונה.

כך הגענו למינכן והיה עליי להפרד מידידיי הסקוטים העליזים, הם השאירו לי כל אחד פתק אם אזדמן פעם לסקוטלנד, אנא, בוא לבקר, גם מתנות קטנות הם נתנו לי, היה מרגש מאוד, ממש פרידה. הלכתי לכיוון היציאה, התחיל לרדת גשם, תחילה דקיק כזה ומיד גשם זלעפות עם רוח חזקה, הדבר הראשון שעלה על דעתי זה לשמור על חליפתי, ואני תופס מחסה באיזה בית, שם אני מקבל מידע על מקומות לינה אפשריים, אחד מהם המוזיאון של מינכן, זה ברחוב "צוויי-בריקן" שני הגשרים על נהר איסר החוצה את מינכן, אני מגיע לשם מיד כאשר הגשם פסק, בניין ענק עם הרבה כניסות, כל האולמות תפוסים ומסודרות בהם מיטות לאורך כל הקירות, אין מוצגים מוזיאוניים, הכל כנראה הוחסן שלא ייפגע מהפצצות אוויר, בכלל מינכן הייתה עיר מופגזת אבל לא לגמרי הרוסה כמו נירנברג השכנה, היו עוד במינכן בתים ואפילו רחובות שלמים. אזור תחנת הרכבת היה הרוס עד היסוד, פעלו שם דחפורים וניקו צירי תנועה.

כאן ערב רב מכל אירופה, מלא עד אפס מקום, הרבה יוונים, יוגוסלבים, גם צ'כים ואפילו פולנים אני פוגש כאן, אבל מעל לכולם הרוב גרמנים אשר ברחו מאימת הרוסים, הפליטים משם מקבלים מיד מעמד של פליט ומועדף על אחרים, וזה מעורר רוגז ואפילו מכות, אני מתרוצץ מאולם לאולם ומוצא מיטה ריקה, מבלי לשאול אני נשכב, היא שלי, אני עייף ורעב, יש קפה בפרוזדור, לחם ועוד כמה דברים יש לי, אני אוכל ונרדם.

בבוקר אני מגיע לתחנת הרכבת פאסינג, מגמת פניי מחנה הפליטים הגדול בפלדאפינג.

בגרמניה אחרי המלחמה

פלדאפינג שכן על אגם גדול בשם וורם־סי, איזור יפה להפליא, אין תימה שהנאצים בחרו את המקום הזה והקימו בו בית ספר עם פנימיה לבנים במסגרת ה"היטלריוגנד". אגם יפה, חורשות ודשאים מסביב עשו את המקום נעים להיות פה, אפילו עכשיו, כאשר אותו מחנה נהפך למחנה מרכזי של היהודים בהשגחת ה"ג'וינט". המחנה היה מסודר מעוד עם וועד מקומי, עם משטרה פנימית ליישוב סכסוכים, עם משרד שהחזיק רשימות, של הפליטים במקום או במקום פלוני. זה היה מאוד חשוב, כי זאת היתה האינפורמאציה היחידה, הקשר היחיד. פתקאות למכביר על הקירות, הנה שמעון מודיע למי ששרד ממשפחתו איפה הוא נמצא, מידע שלא יסולא בפז, אלפים מצאו את קרוביהם בדרך זו, מאן דהוא קרא – הכיר שכן, קרוב, חבר או כל מישהו אחר, העביר את המידע למקום אחר וגם תלה פתק על הקיר, וכך כל פיסת מידע הלכה ממקום אחד למשנהו, והגיעה למי שצריכה הייתה להגיע, ואנשים נפגשו או יצרו קשר.

המסחר הפעיל היחיד בגרמניה אחר המלחמה היה השוק השחור. הכל נסחר, קנו אצל הנהגים האמריקאיים סיגריות, קפה ושוקולד, אלה שימשו כמטבע קשה עובר לסוחר. בפלדאפינג השתלבתי יפה במשחק הזה, ועשיתי קצת כסף כדי לא להיות תלוי במוסדות הסעד של העיריות הגרמניות, "אוננרא" ו"ג'וינט". עם כמות של "קאמל" ו"לאקי סטרייק" ברשותי אני נוסע ללאנדסברג, שם מחנה גדול של פליטים יהודים, אני חייב למצוא מישהו שבא מביאליסטוק, זה לא נותן לי מנוח. אני מלא בטחון שאליהו חי ואני מוכרח לדעת, זה פשוט לא נותן מנוח, זה מלווה אותי בכל אשר אהיה, אני רוצה לנסוע לביאליסטוק, מייעצים לא לעשות את זה, כי לא בטוח אם אוכל לצאת, יהיו חקירות, לא לשכוח – הייתי בקומסומול, אני דוחה לזמן מה, אבל ידעתי שבסוף אסע, עוד לפני החורף.

לאנדסברג, מחנה צבאי גרמני גדול מאוד, גם מחנה זה מאורגן, יש משרדים ומקום מרכזי למידע, רשימות רישמיות מכל אירופה, שמי מופיע עוד מברגן בלזן, אני מעדכן אצל הפקיד, מקבל אישורים, זה מקנה אי אלה זכויות בכרטיסי מזון, תחבורה ועוד. החלפתי את הסיגריות בכמה שעונים חדשים, מכרתי את השעונים והרווח לא רע לגמרי. אני נשאר במחנה כשבוע, שואל וחוקר, כאן בלאנדסברג קיבלתי ידיעה, שאברשקה מלניצקי חזר לביאליסטוק, ביום האחרון פגשתי בחור צעיר שבא מפולין ושמע על אליהו, הוא לא ידע כלום, הוא רק שמע את שמו ביער, למעשה לא כלום.

לא היה לי עוד מה לעשות בלאנדסברג; כבר ביקרתי בעיר, שבמרכזה בית הסוהר, כמו מצודה עתיקה, כאן ישב היטלר ימ"ח שמו וכתב את ה"מיין קאמפף" שלו, היום, שמעתי – להבדיל אלף הבדלות – יושבים חבר'ה צעירים, מי מפני שסחר ונתפס או סתם התפרע נגד הגרמנים, גם האמריקנים אוהבים סדר.

אני בדרך לפראנקפורט על הנהר מיין, גם שם מחנה גדול, בדרך אני עובר כמה ערים ולן בהן, אין עוד רכבות הנוסעות רצוף, אלא צריך לשאול לאן הרכבת נוסעת ולעשות מיני צירופים על מנת להגיע בסופו של דבר ליעד הסופי. כך הגעתי

אחרי כמה ימי נסיעה וביקורים חטופים בעיריות ובמרכזי מידע, ובעיר המסמלת יותר מכל את האסון שלנו והיא נירנברג, הנחמה היחידה והדלה: העיר הרוסה עד היסוד, הרחובות או מה שהיו פעם רחובות נוקו על ידי הצבא האמריקאי כדי לפתוח צירי תנועה לרכב שלהם, שם ראיתי תמונה הממחישה את התבוסה המוחצת של הנאציזם, בניין הדאר המרכזי היה מרשים מאוד, בנייה גותית, ארכיטקטורה מהמאה ה־16 או ה־17, ובכניסה המרכזית נמצא סמל ענק של הנאצים: הנשר פורס הכנפיים על צלב הקרס העטור בזר, והנה הסמל הזה, סמל הגאוה של הנאצים שכב שדוד וכנוע למטה על האדמה, על רקע החזית המופגזת של הבניין, ולמעלה הייתה תלויה על הברזל פיסת כנף מהנשר הנאצי. כאשר רואים את זה במרכז נירנברג, כאשר אתה עומד במרכז ומסביב הרס מוחלט, רק הבניין הזה, ההרוס למחצה, על תילו והסמל המשוקץ הזה על האדמה, רק אז אתה מאמין שהנאציזם לא יקום שוב לעולם, האומנם?

לפראנקפורט הגעתי בצהרי יום יפה, ברכבת הפרוורים אני מגיע לצלסהיים, מחנה השוכן בחורשה יפה על־יד שכונת הפועלים של בית החרושת "אי.גי. פארבן אינדוסטרי" בהכסט. כן, כאן היה בית החרושת המרכזי של החברה הזו, שם בבונה, מקום שם הייתי במחנה ריכוז, הם הקימו מפעל בפולין הכבושה על מנת לנצל עבודת חינם של שוכני מחנות הריכוז של אושוויץ והמחנות בסביבה, על יד בית החרושת כאן הייתה שכונה ציורית מאוד, בתים משפחתיים עם גינה וגן ירק או פרחים, וממש ליד השכונה היה המחנה. גם יהודים מהמחנה השיגו דירות בשכונה זו, היו אפילו שזה עתה התחתנו ונכנסו לגור שם כזוג.

כאן במחנה זה שוב פגשתי את חברי מאיר זבצקי, אך הפעם נשוי עם דבורקה, גם ביאליסטוקאית מקבוצת הבחורות מברגן־בלזן, כמו נשקה, רעיה, בובי ועוד ועוד בנות שהשתחררו. מאוד שמחתי על הפגישה הזאת, הם התכוננו לנסוע לארץ ישראל, זה היה היעד והמטרה להגיע לשם, זה גם עבד עלי. הייתי חייב להחליט מה מטרת חיי ולאן פני מועדות. על ארץ־ישראל לא חשבתי באותו פרק זמן, לא היה לי אליה שום קשר אידיאולוגי, לכן גם ההתעניינות הייתה למעשה אפס ולא יכולתי לקבל החלטה, ומה כן? רציתי להגיע לארצות־הברית בתור פליט וזה לא היה קל, בכל מקום נשאלתי איפה אני רוצה לבנות את חיי מחדש, והאפשרויות היו לחזור לפולין, להיקלט כפליט בשוודיה, עלייה לארץ ישראל באופן לגאלי, לאמור לחכות במחנה לסרטיפיקאט, מי יודע כמה זמן; דובר גם באפשרויות לדרום אמריקה, חוץ מפולין או לשוודיה, בכל מקום אחר נדרשתי לתת כתובת של מי שעשוי להזמין אותי. לא היה לי כזה בשום מקום. זה העסיק אותי, אבל עוד לא בצורה שהייתי חייב לתת תשובה, היה לי זמן.

שם בצלסהיים פגשתי הרבה חברים ביאליסטוקאים, ביניהם כאלה שגרו בעיירה באמברג, בבאיירן העילית, עיירה ציורית טיפוסית; היא לא נפגעה כלל, כאילו המלחמה פסחה עליה, אפשר היה לקבל דירה בעירייה או לפחות חדר אצל משפחה גרמנית. אני באמת עייפתי מההתרוצצות ממחנה למחנה ורציתי קצת לנוח, גם הייתי זקוק לזה: הייתי מאוד ירוד בריאותית, לא העליתי משקל, החלטתי לעבור לגור בבאמברג.

בבאמברג כבר היתה קהילה יהודית קטנה, היה מועדון ששימש גם בית

כנסת, לשם גם באו באופן קבוע חיילים מהצבא האמריקאי, הם עזרו הרבה בעצה וגם בדברים אחרים, ברחוב האו מס' 23 גרה קבוצת חברים שלי בדירה של שלושה חדרים, גרו שם כמה בחורות שפגשתי גם בברגן בלזן וגם בפראנקפורט, הנהיג אותנו שלמה לייט המבוגר מאיתנו. הוא אהב את הטיפה המרה; האחרים: אברמל בקר, אהרון ארקר, וולבל שצ'ופק ואברמל צ'סניק ז"ל אשר ניספה בתאונת דרכים באוגסבורג ושם נקבר. לפני עוזבנו את אדמת גרמניה הקמנו יד ומצבה על קברו, בין החברות אשר גרו זמן קצר, בובי (התחתנה עם וולבל שצ'ופק), ברוניה דרזנין, רעיה מורדצקה שהתחתנה עם אהרון ארקר, ליזה רובין, נשקה שהתחתנה עם יוסף דוברמן, ייטה ועוד. בעיר היו עוד כמה דירות שגרו בהן חברים קרובים, ניהלנו ממש חיים קהילתיים עם עזרה הדדית. גרו בבאמבורג או שעברו בה בדרכם למקומות הקבועים - לארצות הברית או ארץ ישראל, או חזרו לפולין - יעקב גלברג (היום בישראל), פייבל וורבליט ועוד ועוד.

הגיעה אלי ידיעה לא ברורה שראו את אליהו בפולין, בביאליסטוק או אולי במקום אחר. לא יכולתי לאמת את הידיעה הזו והחלטתי לנסוע לפולין. בדיוק התארח אצלנו בחור שאת שמו אינני זוכר, גם לא הכרתי אותו קודם, גם הוא רצה להגיע לשם, קמנו יום אחד ונסענו לביירוט, כעבור יום או יומיים הגענו להוף שעל יד הגבול עם צ'כוסלובאקיה; שאלנו, אמרו לנו שהצבא האמריקאי שומר כאן על הגבול הגרמני ומצד שני הצבא הצ'כי, לא נותנים לעבור בלי ניירות מתאימים, לנו לא היו שום ניירות חוץ מהכרטיס של האוננרא והג'וינט, כעבור יום נסענו לגבול, בחרנו עיירה קטנה, ושם ממש על הגבול פונדק קטן, ביקשנו חדר ללילה אחד, את היום הזה הקדשנו לתצפית, האמריקאים עמדו כל הזמן על הכביש ובדקו ניירות, מהצד השני היו משמרות ניידים שהלכו ובאו כל פרק זמן, לא ניתן להתחמק, סיכמנו שהולכים בגלוי, לא להתגנב, כי אז יכולה להיות אי הבנה העלולה לעלות בחיים, כי פשוט יירו על אמת.

בבוקר הלכנו לגבול, ירדנו מהכביש וישר לצ'כיה. האמריקאים ראו אותנו, נתנו לנו סימן לגשת אליהם, ניגשנו, ביקשו "פייפרס", כלומר ניירות, עשינו סימן בידיים שאין לנו ורוצים ללכת לצד השני של הגבול, הם הבינו שאנו באים מצ'כיה ורוצים להכנס לגרמניה, לא, לא אי אפשר וציוו לנו ללכת לכיוון צ'כיה. אנו מצידנו הבנו שהם מרשים לנו לעבור את הגבול, והרי זה היה ברצוננו לעשות. הלכנו, הלכנו חופשי על הכביש, משם לתחנת הגבול הצ'כי כמאה מטר בערך, המשמרות לא היו, אבל עמדו על יד המחסום חיילים, הם ראו אותנו. ניגשנו אליהם ואמרנו להם שאנו יהודים משוחררים ממחנות ריכוז, לא היה שום קושי בשפה, דיברנו פולנית והם הבינו טוב מאוד, הסברנו שמגמת פנינו לגרמניה, אבל האמריקאים לא נתנו לנו לעבור, הייתה התרוצצות איך זה שהם לא ראו אותנו מגיעים לגבול, מאיפה עברנו, ראינו שאנו הולכים ומסתבכים. נעצרנו, הם הביאו לנו קפה ואמרו לנו שיבוא חוקר והוא יחליט מה לעשות, חיכינו ערב ולילה, הוא לא בא, התייחסו יפה אבל היינו עצורים, הם סידרו לנו מקומות לינה בחדר של משרד ולא בתא המעצר, גם זה לטובה, בבוקר הגישו קפה, לחם טרי וביצים. ארוחת בוקר כמו שצריך, החוקר בא, הוא מצטדק, מתנצל שהוא בא מחומוטוב הרחוקה. הסברנו לו וסיפרנו את האמת של כל אחד מאיתנו, אני אמרתי לו שכוונתנו להיכנס

לצ'כוסלובאקיה ומשם לפולין לחפש מי שרד מהמשפחה, בעיקר אחי, שעד כמה שידוע לי היה פרטיזאן ביערות ולחם נגד הנאצים, אני רוצה לדעת אם הוא חי ואת זאת אוכל לדעת רק בעירי. שיקרנו, כי חשבתי שאם זה פעל על האמריקאים אולי נצליח גם אצל הצ'כים. זה פעל על החוקר, קיבלנו ניירות, אנו נוסעים לפראג לשגרירות הפולנית להסדיר את חזרתנו לפולין, גם כרטיס חינם ברכבת, וקצת כסף צ'כי. כשאנחנו מצוידים בכל אלה, חיילי משמר הגבול לקחו אותנו לעיר אש, לא היתה רכבת ביום זה, קיבלנו חדר בבית המלון היחיד בעיר, בערב טיילנו בעיר והנה מה שראו עינינו לא יאומן, אנו משפשפים את עינינו, האם זה מציאות או שמא אנו חולמים, אנשים הולכים על הכביש עם סרט צהוב על שרוול שמאל. חלחלה אחזה בנו, מה זה? חזרנו לימי הנאצים? חיש מהר מתברר לנו העיניין, שהוא סיפור מלא ענין בשבילנו.

העיר אש שכנה על הגבול עם גרמניה, והייתה מהראשונות שסבלו מהגרמנים המקומיים, הסודטיים, הם היו הראשונים שהקימו בעיר כמו בכל סודטן את המפלגה הנאצית, גירשו משם את היהודים וגם שללו מקומות עבודה מהצ'כים בעצמם. למעשה הם הקימו את הריבונות הגרמנית עוד בהיות המשטר הצ'כי קיים, הצ'כים לא שכחו את "האפיזודה ההיסטורית" הזו וטיפלו בגרמנים כפי המגיע להם, בסופו של דבר הגרמנים "התבקשו" בתוקף לעזוב את צ'כיה, והם הצטרפו לאחיהם הפליטים בגרמניה.

בערב זה זכור לי קוריוז. ישבנו בפארק קטן, עבר איש עם סרט, שאל אם מותר לו לשבת. היינו במבוכה, הרי אנחנו אורחים כאן, בבקשה, אמרנו, הוא דיבר גרמנית, לא ידע צ'כית, כן - הוא תושב אש מדורי דורות, אבל לא יודע את השפה, זה לא נחוץ לו, הרי הכל פה דיברו גרמנית, ואם הוא נסע לפראג, למשל, גם שם דיברו גרמנית, אבל הוא עשה את הלימודים בעממי כאן באש בגרמנית, אבל את הלימודים התיכוניים והעל תיכוניים בגרמניה. הרי הוא גרמני, כן, כמובן הוא מבין את הצ'כים על שהם גומלים לגרמנים, נכון שהנאצים כאן התנהגו כמו "בסטיות" (חיות), מגיע להם. לא, הוא לא היה נאצי, להיפך, יש לו אישורים על כך שהוא והמשפחה שלו נרדפו על־ידיהם, והוא בעצמו היה אפילו עצור תקופת־מה במחנה עד לגיוסו לצבא הגרמני, כן, הוא לחם בחזית המזרחית, כל מי שהיה לו איזה כתם נשלח לשם, הוא נפצע וכאשר החלים, נסתיימה למזלו המלחמה, יתכן, יתכן מאוד שהשלטונות יכירו בעברו והוא ומשפחתו יוכלו להישאר כאן באש. עזבנו את הגרמני הזה בספקותיו, חזרנו לבית מלון, מחר אנו נוסעים לפראג.

מסתבר לנו מהר מאוד שהרוסים שולטים בצ'כוסלובאקיה. כאשר הגענו לחומוטוב, לאחר יום ביקור מרגש מאוד בקארלובי־ווארי, עיר מעיינות ומרפא, עלו על הרכבת חיילים רוסיים ואותם הרי הכרתי טוב עוד מלפני המלחמה, ידעתי בדיוק עם מי יש לי פה עסק, כאן לא כדאי להיתקע, לעבור את הביקורת ויהי מה. פחדתי קצת, החלטתי "לא מבין לא יודע רוסית", חוזר ממחנות ריכוז, המספר על הזרוע יותר טוב מתעודה עם חותמות, מבקשים ניירות, אנו מראים את שלנו, כמובן הצ'כיים, אותיות לאטיניות לא מובנות להם, הם שואלים לאן, אני מראה להם את המספר על הזרוע, הם שואלים דאמוי אני עונה דא, דא, דאמוי (הם שאלו הביתה? עניתי כן, כן, הביתה) עוברים בלי בעיות, הערב מגיעים לפראג, בתחנת

הרכבת על שם מאסאריק, נשיאם הדגול, שם אני מקבל הפנייה לאכסניה לפליטים בטיפול הצלב האדום הצ'כי, האכסניה נמצאת ברובע 13 בצפון. לא בעיה להגיע, רכבת הרחובות, הטראמוויי או האלקטריק בשפתם, נוסע כרגיל כמו לפני המלחמה. אכן פראג עיר יפה להפליא, דומה לפאריס: הוולטאבה חוצה את פראג, מרכז העיר משני גדות הנהר, הגשרים היפים מעל לנהר וביניהם הגשר היפה על שם וואצלאב הקדוש וברקע "הח'ראדצ'יני", ארמון המלכים הצ'כי, מקום משכנם של הנשיאים. עיר תוססת ודינאמית, שנשארה שלמה: לא רואים את שיני המלחמה, פרט אולי על יד הרכבת, שם כנראה נפלו כמה פצצות, אך אין הנזק ניכר. שעת ערב, המוני עם ברחובות מוארים, גם חנויות פתוחות ומוארות, אבל כמעט ריקות, מורגש מחסור בכל; פה ושם תור למצרכי מזון. אנו שואלים איפה תחנות הטראם המתאימות לנו, מסבירים יפה ואפילו הולכים אתנו כברת דרך, הכל מסודר, הרגשה מיוחדת להיות במקום שלם, נקי, אנשים מלובשים יפה. מועקה כבדה בלב, האם אצליח להגיע לפולניה, ושם יעלה בידי לנסוע לביאליסטוק, שמעתי כל כך הרבה סיפורים על פולין והנסיעה היא כל כך קשה וארוכה, ובכל זאת ניסיתי לשכוח את העומד לפניי וליהנות מזיו פניה של פראג, עיר מיוחדת, יפה להפליא, מושכת ומאירה פנים לבאיה.

אבל עמדה מטרה לפניי; כל יום ניגשתי לקונסוליה הפולנית לבקש רשות לבקר בביאליסטוק. בתחילה לא ידעתי איפה הקונסוליה, שאלתי בת צעירה אם היא יודעת, היא הסבירה, וזה היה לא רחוק משם, אבל היא הרגישה שאני לא מבין בדיוק את ההסבר שלה, ונכנסה איתי בחשמלית בכיוון ההפוך ליעדה ונסעה איתי עד לקונסוליה. הודיתי לה, היא חייכה ואמרה "דובידזניה" בפולנית (להתראות), כאלה היו כל הצ'כים: נימוסיים, תרבותיים מאוד ומוכנים לעזור, עם נפלא. כעבור ימים קיבלתי רשות כניסה לפולין. צוין בויזה שאני נוסע לפולין לזמן מוגבל (לא נאמר לכמה זמן), המטרה חיפוש קרובים. אחרי הכנות של כמה ימים יצאתי לדרך, הפעם לבדי: הבחור שבאתי אתו נעלם באחד הימים מבלי להגיד שלום, כך זה היה בימים ההם. הגעתי מוקדם מאוד לתחנת הרכבת המרכזית לצפון, חיכיתי לרכבת לאוסטראבה. המרחק גדול, עוברים כמעט את כל צ'כיה בכיוון סלובאקיה דרך הסודטים, אותו חלק של צ'כוסלובאקיה אשר עורר את תיאבונו של היטלר ולקח בהסכמתם הבוגדנית של צ'מברליין ודאלאדיה, ומיד אחרי זה את כל צ'כוסלובאקיה, ארץ קטנה עם דמוקרטיה אמיתית. ספק אם קיימת היום ארץ נאורה כזאת בעולם, קורבן אמת של חמדנות דיקטאטורית וחולשה משוועת של המעצמות דאז.

היה זה כמדומני הראדץ־קראלובה, תחנה גדולה, בסודטים או קרוב לזה, בכל אופן היו שם גרמנים, אפילו יותר מאשר בבוהמיה, שם ראינו את הגרמנים עם סרט על השרוול, כאן כנראה הם לא הורשו לנסוע ברכבות ואם כן, היו להם קרונות שלהם. כך או כך, כאשר עליתי לרכבת בפראג תפסתי מקום בתא ריק, מחלקה ראשונה, במהרה התמלא התא, נשלחו אליי מבטים, אבל לא שיערתי שהם מסתכלים עליי כמו על זר. בפראג דווקא נהניתי מאמון מלא, אפילו אפשר להגיד ש"פינקו" אותי במובן מסויים, היה להם מובן שאני יהודי פולני שחוזר ממחנה ריכוז והכל היה פתוח לפניי, תור למזון, או אפילו הזמינו אותי לבתים פרטיים ולא

פעם הלכתי איתם לקולנוע וכו׳. לכן היה לי מוזר מבטם, הייתי כל כך בטוח שלא יעונה לי כל רע, לא שמתי לב, והנה כאשר חזרתי מהתחנה בהראדץ־קראלובה לתא שלי תפסו לי את המקום, צרור הנסיעה שלי היה בפרוזדור הצר והדלת לתא נעולה, זה נורא הרגיז אותי, חשבתי זה לא מתאים לצ׳כים, כנראה קרתה אי הבנה, הלכתי וחיפשתי את הכרטיסן, מצאתיו בקרון השני, הוא דיבר אליי בטון בוטֶה וביקש את הניירות שלי, הושטתי לו את הנייר שקיבלתי באש, שם היה כתוב בפירוש שאני יהודי פולני שהשתחרר ממחנה ריכוז. זה פעל כמו הלם חשמלי, כמו מטה קסם: הוא התבייש וביקש סליחה ממש בהכנעה, ניגש איתי לתא והסביר להם בהתרגשות, ממש בכאב על הטעות הטראגית, ממש כך, הם השתתקו וראיתי דמעות בעיניים, כמה נשים שהיו הכי פעילות לפני זה, עכשיו יצאו מכליהן ומיררו בבכי, אמרתי להם שזה בסדר וטעות יכולה לקרות בימים כאלה, ימים מלאי מתח נפשי כביר, יתכן שעליי מוטלת האחריות שלא התוודעתי לפניהם. זה מצא מאוד חן בעיניהם והוזמנתי לכל טוב שלהם החל משליבוביץ אמיתי, בשר ועוד כל מיני מטעמים ומעדנים, וכטוב ליבנו, סיפרנו זה לזה, קשיי שפה כמעט שלא היו, התברר שבאחד המחנות שהייתי, היה גם בן־דוד של אחד הנוסעים, וזה שמע מבן דודו על התנאים שם ובמיוחד על התנאים של היהודים, העיקר: הנסיעה היתה ארוכה מאוד, נסענו שתי יממות, הייתי שם מלך, עזרו לי בכל.

אבל הם לא שכחו להזכיר את חמדנותה של פולניה, אשר ניצלה את הטרף של גרמניה על צ׳כיה והצטרפו לחגיגה ונגסו חלק מצ׳כיה, את איזור טשין, באיזה שמחה, באיזה פרץ של רגשות לאומניים פאשיסטיים, בנובמבר 1938 – פחות משנה לפני שפולין בעצמה הייתה קורבן לתוקפנותה של גרמניה. הם לא שכחו; התקרבנו בדיוק לאיזור הזה, והם אמרו: הנה את זה הם לקחו מאתנו, במקום לעזור ולנסות לעמוד בפרץ בכוחות משותפים נגד גרמניה, פולין והונגריה עזרו לגרמניה לחלק את צ׳כוסלובאקיה למדינות אוטונומיות של העמים המרכיבים אותה. ואחרי זמן קצר מאוד נכבשה הארץ האומללה הזאת סופית על ידי הקלגסים הפאשיסטים ופולניה עמדה בתור. הנוסעים ברכבת לאוסטראבה סיפרו לי את זה, ולא עזר ההסבר שלי שאני יהודי מפולין, על כך שאנו היהודים בפולין סבלנו מאנטישמיות לא פחות חריפה מהאנטישמיות בגרמניה, סיפרתי להם איך הפולנים לא רק שלא עזרו ליהודים במצוקתם, אלא אפילו עזרו לגרמנים על ידי הסגרת יהודים שביקשו לקבל מיקלט אצלם. הם שמעו והזילו דמעה, עוד אמרתי להם: הנה, אני נוסע לפולין לחפש את אחי היחיד שאולי שרד יחד איתי וליבי כבד, אני חושש שלא אגיע, עליי לעבור את כל פולניה מהגבול עם צ׳כוסלובאקיה עד הגבול המזרחי עם רוסיה הסובייטית והסכנות הן מרובות, אהדתם הייתה כנה ולבבית.

ובאוסטראבה לנתי לילה. הייתה רכבת לגבול הפולני, אני זוכר היטב את הביקורת בגבול, לא היינו הרבה: כמה פולנים וכמה יהודים, זוכר שאמרו, שהרכבת לקראקוב תצא בעוד שעתיים. היא לא יצאה כעבור שעתיים, האיחור היה גדול; לבד ברכבת, מכונס בתוכי, לא דיברתי לאיש ואיש לא דיבר איתי, גם יתר היהודים התפזרו, לא רצו להיות ביחד. הגעתי לקראקוב בערב, יצאתי מהתחנה והלכתי לחפש את הגמינה (הקהילה), לא ידעתי לאן אפנה, שאלתי את האיש הראשון שפגשתי על יד התחנה, הוא פתח עיניים ושאל "עמך"?, הסיסמה

האוניברסאלית בין היהודים, אמרתי בשמחה כן, והוא אומר: בוא מהר, נסתלק מפה. בצעידה מהירה הגענו לדירה שישבו בה הרבה יהודים, הם נתנו לי לאכול, אחרי שהסברתי לאן פניי מועדות, הם אמרו חד וחלק, חיילי הא"ק, כלומר הצבא הלאומני הפולני, תופסים אנשים בעלי חזות יהודית והורגים אותם, כבר קרו באותם הימים מקרים והם הלכו ונעשו יותר ויותר תכופים, הדרך הארוכה והסכנות הן ממשיות, הם יעצו להשאיר פרטים עד כמה שאפשר מדֻויקים איפה אני נמצא או איפה אהיה לפחות בכמה החודשים הבאים, והם יעבירו את הידיעה ללודז' ולוורשה, ואם אפשר זה עשוי להגיע גם לביאליסטוק. ליבי נחמץ, הייתי במצב רוח נורא, כמעט שהחלטתי לנסוע על אף הסכנות, לקח לי כמעט חודש להגיע עד הלום והנה אהיה נאלץ לחזור כלעומת שבאתי, הצטערתי, והם ניחמו אותי ואמרו, הכדאי למות בחיפושים אחרי שנותרת בחיים? הרי אם האח נשאר בחיים הוא ימצא אותך, הרי גם הוא מחפש ומתעניין בוודאי, שואל וחוקר בכל מקום, הנה בעוד יומיים או שלושה יוצאת קבוצה לברלין, עם הניירות שלך לא יהיו בעיות ותוכל לעבור לצד האנגלי או האמריקאי, ראיתי הגיון בדבריהם, הלכתי לישון עם לב כבד, אבל עם החלטה לחזור לגרמניה.

האווירה בקרב היהדות בקראקוב הייתה קשה מאוד, לא נראה להם עתיד, הם פחדו מפרעות, הממשלה המרכזית הייתה חלשה, ברחבי פולין פעלו כנופיות של לאומנים כדי להפחיד את היהודים על מנת לאלץ אותם לעזוב את פולין, מה עוד שהפולנים השתתפו בגזל הרכוש היהודי ולא התכוונו כלל וכלל להחזירו לבעלים החוקיים. אף־על־פי־כן נהרו יהודים לפולין מברית המועצות ומגרמניה וכולם עם אותה מטרה קדושה: לעשות מאזן דמים, מי נותר ומי נספה, והסיכומים היו זוועתיים, קהילות שלמות נעלמו ולא נותר אפילו אחד לומר קדיש, אחדים בלבד נשארו מיישובים קטנים, כמו כפרים או עיירות, ואפילו מערים גדולות נותרו בחיים קבוצות קטנות וכך גם הם אשר חזרו מרוסיה. מספר האנשים אשר חזרו מגרמניה היה זעום ביותר, הטראגדיה היתה קורעת לב, שם בקראקוב ראיתי, הרגשתי, חשתי את השואה הגדולה של עמנו, של עירי, של משפחתי.

כעבור יומיים יצאתי מקראקוב. בקראקוב פעלו כנופיות מבריחים, קבוצה או אם תרצו כנופיה יצאה לדרך, הכל הלך על ברלין, משם הבריחו הכל או לשם הבריחו דברים, קניתי בקראקוב מארקים גרמניים של המשטר הנאצי, שניתן להחלִיף בגרמניה למארקים של בנות הברית. הניירות שלי היו תקפים וזה הקל עליי את הביקורות של השלטונות הפולניים והסוביטיים. ברכבת הרגשתי יותר בטוח ביחד עם הבחורים האלה, ביניהם כמה בריונים ממש, אני חושב שהיה להם גם נשק ואם לאו, הרי שבטחון היה להם הרבה.

הגענו לברלין, עשיתי את דרכי לאיזור המערבי, הצלחתי לעבור את המשמרות הסוביטיות, והאמריקאים – על סמך הניירות שלי מאונרא והג'וינט – הכניסו אותי לשם, נשארתי בברלין כמה ימים, הצלחתי להחליף את הכסף וזה נתן לי יותר בטחון קיום, שוטטתי ברחובות, אם אפשר להגדיר את השבילים רחובות, סמל של הקרב האחרון של היטלר, וראיתי את הרייכסקאנצלריי, הבונקר של היטלר, את שער בראנדבורג בהריסותיהם, לדידי זה היה שיא; בשערי טרבלינקה במיידאנק ובאושוויץ, במנהרות "דורה" לא יכולתי ולו לרגע לחלום על מעמד זה,

הנה אני, ניצול השואה, עומד כאן במקום זה, שהשטן בעצמו שכן בו והוציא עלי פסק דין מוות, כאן הוא, השטן ועוזריו הסתלקו מהחיים מוגי לב, העדיפו למות כמו פחדנים ולא לעמוד למשפט העמים ולתת דין וחשבון על מעשיהם הנפשעים, זה בדיוק מה שאני הרגשתי אז, את המעמד הזה לא אשכח לעולמים.

יום אחד מצאתי את עצמי בהאו־שטראסה 23 בבאמברג.

נכנסתי מהר מאוד לשגרת החיים, עמדתי לצאת לאוגסברוג לדאוג להצבת מצבה על קברו של אברהם (אברמל) צ׳סניק ז״ל, יום לפני זה הלכתי עם קבוצת חברים, במרכז על גדות הנהר רגניץ החוצה את במברג בעיר התחתית, מישהו מאתנו ראה גינה קטנה עם עגבניות אדומות יפות וכנראה נדלק אצלו זיק השובבות, קפץ מעל הגדר, קטף עגבניות והעביר לנו בחוץ כמה מהן. עבר ברחוב גרמני גדול מידות, לבושו מדי צבא בלי הסימנים, הוא הזדעזע עמוקות ממעשה הבריונות, נעצר ואמר לנו שאנו פושעים ומקומנו במחנות ריכוז, ככה, לפי הסדר הגרמני, זה לא יתכן שכאלה כמונו יתהלכו חופשי. זה הרגיז אותנו מאוד, אחד הבחורים צעק פתאום שם ואמר זה איש ס״ס שהיה שומר במחנה מאטהאוזן, הגרמני התחיל להסתלק ואנחנו אחריו, הוא הגביר צעדיו והחל בריצה, אנחנו בעקבותיו. על הנהר היה מתוח גשר להולכי רגל עשוי מעץ, משני עברי הגשר שמרו משטרה צבאית אמריקאית. הגרמני רץ, אנחנו אחריו וצועקים לשוטרים לעצור אותו, השוטר שעמד מהצד שלנו קלט את הקריאות שלנו וציווה עליו לעצור, הוא ניסה להתחמק אך שמע את דריכת הנשק של השוטר ונעצר, השוטר היכה אותו בקת רובהו. הוא הוביל את הגרמני למשטרה והזמין אותנו להילוות אליו, המפקדה הייתה לא הרחק משם, מול תחנת הרכבת, קיבל אותנו קפטן יהודי שהכרנו מבית הכנסת בעיר, שם באנו כל ערב ובשבתות, זה מעין מועדון, מקום מפגש, מקום למודעות וכו׳.

הקפטן שמע דו״ח מהשוטר שעצר את הגרמני ושאל אותנו במה העניין, החבר שלנו אמר בפשטות: הגרמני הזה היה איש ס״ס קצין במחנה מאטהאוזן, הוא נטפל אלינו על כך כי קטפנו כמה עגבניות מגינה של גרמני, הקפטן אמר לו לגרמני לפשוט את הבגד העליון, זה לא שימח את הגרמני, הוא שאל מדוע? הקפטן ענה לו באגרוף בפרצופו, הוא היכה אותו בחוזקה, שיניו או התותבת עפו לו מהפה, הוא התכסה בדם, כאשר הרים את זרועותיו, התגלתה צלקת שעוד לא הגלידה, הוא ניסה לטשטש את סימון הדם של אנשי הס״ס מתחת לזרוע שמאל. הוא הודה שהיה בס״ס, אבל מעולם לא שירת במחנה מטהאוזן. הוא נעצר, נכתב דו״ח, הקפטן הזמין את החבר שלנו לחקירה שתימשך מחר, הוא מאוד ביקש שיבוא, אחרת ישחררו את הגרמני, בכלל, מנשבות כעת רוחות חדשות, לא מחמירים כל כך, אם אפשר מיד משחררים, מחפשים רק לויתנים גדולים, הבטחנו לבוא.

למחרת נסעתי לאוגסברוג בשליחות של החברים שלנו בדירה, ידענו שעוד מעט נתחיל להתפזר לארבע רוחות השמים, כל אחד ילך לדרכו, זה טבעי וכך צריך להיות, אבל הסכמנו שנעמיד יד זכרון לחברנו אברהם צ׳סניק ז״ל, אשר ניספה בתאונת דרכים ונקבר בבית הקברות היהודי באוגסבורג.

אברהם, אברעמל כפי שקראנו לו, היה בדרך ממינכן לבאמברג, הוא לא נסע ברכבת, אלא השיג כנראה הסעה באוטו משא, לאוטו הזה הייתה רתומה גם

פלטפורמה נוספת (טריילר), הנהג הוביל חציר בחבילות, בגובה מקובל של חמש קומות, אברהם שכב על הטריילר, הוא נרדם ותוך כדי נסיעה נפל, גלש בין הטריילר והמשאית, הוא נהרג במקום, כך הוסבר לנו כעבור חודש אחרי המקרה במשטרה, משטרת אוגסבורג. הגופה שומרה בבית החולים המקומי עד שנקבעה זהותו. כיהודי נמסרה הגוויה לקהילה היהודית באוגסבורג, והם קברו אותו בבית הקברות היהודי בעיר.

אין אני יודע איך הגיעה הידיעה אלינו, אני מניח שחיפשנו אותו, ידענו שהוא צריך היה לחזור ממינכן לבאמברג ולא חזר, עד שהגענו לאוגסבורג ושם נודע לנו. ביקרנו, בבית הקברות שם כדי למצוא את קברו, חיפשנו בעזרת השומר המקומי, גרמני אשר גר שם בבית הקברות.

למרבה הפלא, בית הקברות היה שמור להפליא, כל מצבה במקומה, נקיון למופת. בית קברות עתיק, היו מצבות משנת 1812 ואולי אפילו יותר מוקדמות; איך זה, שאלנו בפליאה, והשומר אמר לנו שפשוט, הוא פנה לשלטונות, ביקש וקיבל רשות להמשיך ולהתגורר שם גם אחרי שאחרוני היהודים גורשו, ביוזמתו הוא ומשפחתו המשיכו לשמור על הנקיון, מבקרים לא היו במשך כל שנות המלחמה, המקומיים התייחסו למקום כלמקום מגוריו של השומר. הוא היה די מוכר וידוע בשכונה זו מחוץ לעיר, ועל כן לא פגעו אף פעם לא בביתו ולא בבית הקברות, וכך ניצל בית קברות עתיק ומרשים זה.

כעת שבאתי להציב מצבה, שוב ניגשתי לביתו של השומר, הוא הכיר אותי מיד, הבאתי לו כמה מתנות, כמו סיגריות אמריקאיות וקפה, הוא היה מאושר, כלל לא פילל לדבר כזה, הוא הבטיח שישמור במיוחד את הקבר האלמוני הזה, ביקשתי ממנו הפנייה לחרט מצבות, הוא נתן לי כתובת לא הרחק מבית הקברות.

ללא קושי מצאתי את עושה המצבות, איש זקן אבל מלא מרץ, קיבל אותי מאוד יפה, ידידותי מאוד, הייתה שעת צהריים, הוא ואשתו יהיו מאוד שמחים אם אסכים לחלק את ארוחת הצהריים הדלה שלהם, הסכמתי לא לפני שהצעתי להם מהמלאי שעוד נשאר לי, סיגריות ושוקולד וגם קצת קפה.

אני מסביר את מטרת בואי אליהם, כן, הוא שמע שנקבר אדם צעיר בבית הקברות היהודי, הרי הוא מיודד עם שומר בית הקברות וזה האחרון סיפר לו, באמת מסכן, לעבור את המלחמה את הזוועות, ולמרות כך ממש חוסר מזל, על הזוועות כמובן לא שמעו, הרי הם זקנים ערירים, גם במשפחה שלהם לא שמעו, כן, כמובן היה לו בן דוד מאוד רחוק והוא היה חבר המפלגה, במשפחה לא אהבו אותו כי היה שחצן כזה, פחדו ממנו וגם אם לא הזמינו אותו לאירועים משפחתיים הוא היה בא ללא הזמנה ואז התנקם והטיל פחד, כן, כן היו זמנים קשים מאוד, כאשר שולחו (הגדרה שלו) היהודים מאוגסבורג למקום שהם התושבים לא ידעו לאן, הם, לפחות הוא ואשתו, מאוד הצטערו, הרי הוא היה קשור לקהילה היהודית הקטנה בעיר זו. הוא שמע כמובן שיש מחנה ריכוז בדאכאו, זה לא רחוק מכאן על יד מינכן, אבל מה עושים שם – לא, לא הוא לא שמע, גם כאלה שהיו שם וחזרו לא סיפרו.

אין בעיות, הוא יעשה את המצבה, יש לו אבן יפה, יש לו גם מלט והוא לא צופה קשיים מיוחדים, גם עם הניסוח בעברית או ביידיש או בגרמנית לא יהיו

קשיים, יש לו כל הדוגמאות של האות העברית, אוכל לבחור בכל סגנון, זה יכול להיות סגנון מעוגל כמו בתנ"ך או כתיב מרובע מודרני, הוא הוציא אלבום תמונות של צורות המצבה, וקטלוג של אותיות, בחרתי את המצבה וגם צורת האות, כתבתי את הנוסח ביידיש ולמטה טקסט מקוצר בגרמנית.

הוא הבטיח להתחשב בנסיבות המיוחדות, לעבוד מהר ולגמור את העבודה תוך שבועיים שלוש. סיכמנו וקבענו את המחיר וצורת התשלום, שילמתי לו את החלק הכספי בדולרים והיתרה במצרכים, הוא הבטיח שאם יקרה משהוא ולא אוכל להגיע בגלל סיבה כלשהי, הוא יציב את המצבה בכל מקרה.

הגענו כעבור כשלושה שבועות לאוגסבורג, כולנו היינו שם, כל החברים מבאמברג: שלמה לייט, וועלבל שצ'ופאק, אהרון ארקר, אברמל בקר, פיול וורבלוט, ריבצ'ה קיצ'קובסקה ועוד אחד שלא הצלחתי לזהות. אמרנו קדיש לשם כיבוד המסורת, למרות שכולנו היינו אתאיסטים מושבעים, כך איבדנו חבר אשר שרד בחיים אחרי תלאות קשות ביותר, כך נפרדנו ממנו לעולמים. כל אחד הלך לדרכו, אחדים מבין החברים הלכו מאז לעולמם, אחדים חיים בארצות הברית, אחדים ראיתי פעם ואחרים לא פגשתי עוד, אני מניח שכל אחד העלה פעם את זכרו של אברמל צ'סניק שניספה בצורה טראגית כזאת.

הפגישה עם אליהו

הסתיו הגיע מהר, שהיתי כמה שבועות בברגן־בלזן לבקר חברים וגם לראות אם לא הגיעה ידיעה מאליהו, שמעתי שם סיפור על פצצה מיוחדת במינה אשר הוטלה על־ידי האמריקנים ביפאן ומייד אחרי זה יפאן נכנעה ללא תנאי; סיפרו, שנהרגו כל כך הרבה יפאנים שאין להם כבר מספיק כח אדם להמשיך. קצת הגזימו, אבל לא יכולנו לאמוד את גודל העוצמה של פצצה אחת, נוסף לכך אנחנו יוצאי מחנות הריכוז, ראינו את היפאנים כשותפי הנאצים ואכזרים כמוהם, לעומת זאת זיהינו את האיטלקים יותר עם הפארטיזאנים שכבשו את הצפון והוציאו להורג את מוסוליני; שמחנו מאוד, שהמלחמה נסתיימה לחלוטין. הייתי בדרך בחזרה לבאמברג, כאשר נודע לי שזה עתה נפתח משפט של צמרת פושעי המלחמה בנירנברג. באמברג אינה רחוקה מנירנברג, חל שיפור בתחבורה, הרכבת כבר נסעה לפי לוח זמנים לכל מקום, החלטתי איפוא לנסות ולבקר במשפט הזה.

באמצע נובמבר 1945 התנהל המשפט כבר כמה ימים בהגיעי לנירנברג. לא היה לי שום סיכוי לקבל רשיון כניסה לאולם המשפט, המלא מוזמנים ועיתונאים מכל העולם, חוץ מזה, מטעמי ביטחון, יוצאי מחנות נחשבו כאורחים בלתי־רצויים. המשפט התקיים בארמון שהוכשר לצורך זה. הנאשמים: ראשי המפלגה והצבא ביניהם גרינג, ריבנטרופ, יודל, קייטל ועוד בסך הכל 24 פושעים נאציים. בית המעצר היה בריחוק מה מהאולם, בסביבה התקיימה שמירה חזקה ביותר, תפסנו עמדות תצפית, ראינו אותם מובלים לאולם; הם הלכו זוגות זוגות, קשורים זה אל זה באזיקים. הסתכלתי עליהם: הנה האנשים אשר קבעו גורל כל העולם, פושעים אשר בחדרי הדיונים שלהם החליטו והוציאו גזר־דין על העם היהודי, גזר דין מוות רק בגלל היותם יהודים. אדוני העם הגרמני הולכים עכשיו שפופי גב ונכנעים, מפחדים לעמוד לפני שופטיהם.

כך נסעתי כמה פעמים לראותם, זה היה דחף או צוו פנימי. הלכתי שוב ושוב, אך החורף התקרב והצפייה נעשתה יותר ויותר קשה והפסקתי.

ושוב אני חושב על אליהו אחי, המחשבה לא עוזבת אותי, אני חייב לאמת את העובדות, איזה עובדות? אני לא יודע, נסעתי לפולין והעליתי חרס בידי, נסעתי עוד פעם למרכז ברגן בלזן, ביקרתי בפראנקפורט ושום דבר ובכל זאת ליבי אומר לי: אליהו חי, הייתי בטוח בזה, למעשה בלי כל יכולת לאמת את הידיעות לכאן או לכאן, רק זאת ידעתי שאליהו יצא מהגיטו ליער, הוא ביקר פעם או פעמיים בגיטו לפני החיסול, פעם אחת ראינו אותו, שמעתי בגרמניה שראו את אליהו אחרי שחרור ביאליסטוק, אבל לפני סיום המלחמה, יותר מזה לא ידעתי.

על אחותי ליבה ידעתי מאנשים שהיו באושוויץ וראו אותה בטראנספורט יחד עם בתה רעיה בפברואר 1943; אני יודע על בטוח, שהוריי נספו בטרבלינקה ב–19 או 20 באוגוסט 1943, על אחותי גולדה אני רק יכול לשער שהיא נספתה יחד עם חברתה סוניה פורמן בטרבלינקה, אין לי שום אישור על כך. ידעתי שאת החיפושים אחרי אליהו לא גמרתי, תיכננתי עוד נסיעה לביאליסטוק, אבל הפעם לא אסע בגפי, אלא נתארגן קבוצה של חברים וניסע כולנו לביאליסטוק, את זה אני חייב לעשות לפני שאתחיל לחשוב על תוכניות להסתדר סופית איפה שהוא.

התכוונתי להגיע לארצות הברית, אבל לכך היה נחוץ מישהו בארצות הברית אשר יבקש עבורי זכות כניסה לשם. לי לא היה שם אף אחד, אבל ארגונים יהודיים אמריקניים טיפלו בבעיה זו והיו לי הבטחות.

באחד מימי נובמבר 1945 לפנות בוקר, למחרת שובי לבאמברג מנירנברג, דופקים על דלת חדרי, אומרים לי שמישהו שואל עליי, אני מתלבש מהר, הלב דופק בחוזקה, תמיד יש הרגשה אשר מבשרת דברים סתומים, אני זוכר במדויק את הרגשתי אז, לא היה לי מישהו אשר ציפיתי לבואו חוץ מאליהו, ידעתי שאם ימצא אותי, הוא יגיע בדיוק כך, בבוקר מוקדם ללא התראה מוקדמת, כך לפתע פתאום, רצתי למטה ארבע קומות, פתחתי את דלת הכניסה הכבדה, ואליהו עמד מולי...

הוא היה הוא, לא השתנה, אולי קצת יותר רזה, אבל לא, הרי תמיד הוא היה רזה, ויותר חיור. הסתכלנו זה על זה כמה שניות, אולי דקות, ונפלנו איש בזרועות אחיו, התחבקנו, עמדנו כך ללא מילים. שנינו ידענו, אנחנו נשארנו שנינו בחיים, וכל האחרים נספו.

עלינו לחדרי – על כוס קפה, מוקדם בבוקר, סיפר אליהו איך הוא מצא אותי. הוא שירת בצבא האדום אחרי שהפרטיזנים התחברו אתו, מקום שרותו העיר גרודנו. לא היו סיכויים טובים לשחרורו מהצבא, הוא קיבל הוראה מהשומר הצעיר להגיע ללודז', לשם הוא בא והמשיך לרומניה, מרומניה הוא הגיע לאיטליה ומיד נרתם לפעילות בבריחה, הפעם הוא היה בדרך לבראטיסלאבה בצ'כוסלובקיה, שם התקיים כינוס של התנועה עם מאיר יערי ויעקב חזן, בדרך לשם הוא חיכה לרכבת אשר תקדם אותו בכיוון זה. במינכן, בתחנה הוא קלט כמה משפטים ביידיש דומה לשלנו, הוא שאל את שני הבחורים אם הם ראו או מכירים את אחיו, כלומר אותי, הם נדהמו לשמוע כי הם היו חבריי, הם הרי ידעו גם ידעו את המצוקה שלי בעניין זה. הם מאוד שמחו והסבירו לאליהו את הדרך להאו שטראסה 23 בבאמברג, וכך הוא הגיע.

אליהו ביקש שאמתין לו כאן בבאמברג ולא אסע עד לחזרתו מבראטיסלאבה. למחרת הוא נסע ונשארתי בדירתנו עד שובו, בערך שבועיים כמדומני, באמצע דצמבר 1945. הוא ביקש ממני שאסע עמו לאיטליה, סיכוייו לעלות ארצה הם טובים, ואם ארצה אוכל גם אני לקשור את גורלי עם הארץ. אם לאו, הרי אני חופשי להחליט לאן פניי מועדות בעתיד. מאוד התלבטתי, מצד אחד אנחנו רק שנינו והוא אחי הגדול, רציתי להיות יחד איתו, מאידך אין לי שום סנטימנט או זיקה אידיאולוגית לארץ ישראל, אני אמנם החלטתי לא לחזור ל"מולדתי" הסובייטית, וזאת כאשר עזבתי סופית את הקומסומול בגלל האנטישמיות של האנשים הסובייטיים אשר פגשתי בשנים נוראות אלה, ידעתי שלשם אני לא חוזר, אבל לא היה שום דבר מגובש, כאמור ניסיתי לארצות הברית, למה לשם? כי הסיכויים שם היו יותר טובים, חשבתי גם על שוודיה באותה מידה, לא חשבתי על ארץ ישראל, גם לא היו בידי שום נתונים כדי להחליט לעלות לארץ זו. יחד עם זה הסכמתי לנסוע עם אליהו לאיטליה, זאת לא היתה הנסיעה הראשונה שלי, אבל הפעם היה חורף ויהיה קשה לעבור את הברנר אם לא תהיה אשרה רשמית. נפרדתי מחבריי הטובים, שהיו לי כמו אחים, רעות אמיתית כנה, ידעתי שאפילו אם אחזור, לא אפגוש הרבה מהם. הזמנים היו משונים מאוד, הכל

התרחש מהר, היום עשית מה שדחית אתמול, ביטלת החלטה אשר כבר עשית את כל ההכנות למימושה. שום דבר לא היה קבוע, הכל נזיל.

נסענו דרומה, למינכן הגענו מאוחר בלילה; על־יד תחנת הרכבת בדאכאו שטראסה גרה משפחה גרמנית, בתם אוגי התגיירה ונישאה לאחד מחברינו. המשפחה צידדה מאוד במעשה הבת, אוגי בעצמה הייתה כלואה במחנה לחינוך מחדש אחרי שסירבה להצטרף להיטלריוגנד. האח הגדול נהרג בחזית המזרחית, האח הקטן קטוע רגל מהפצצה אווירית. נשארנו ללון אצלם, בבוקר מוקדם יצאנו לכיוון גארמיש פארטנקירכן, שם התקיימו תחרויות סקי של צבאות הברית, נשארנו ללינת לילה באכסניה מעורבת, כלומר גם גרמנים, בעיירה קופשטיין על הגבול ממש. בבוקר למחרת הגענו לאינסברוק, שם היה מרכז הבריחה והמרכז לגאולה. המרכז שכן בבית ספר לשעבר, זאת היתה אכסנייה יהודית בניהול אנשים מארץ ישראל, קיבלנו מיטות, חיכינו לקבוצה ולמדריך אשר יקח אותנו לאיטליה.

העיר אינסברוק שוכנת בעמק יפה ומסביב לה הרי האלפים בטירול האוסטרית, אינסברוק היא עיר הבירה של טירול, היא נשארה שלמה כאילו לא סבלה מאומה מפגעי המלחמה, הזמן עמד לרשותי ללא הגבלה, טיילתי הרבה בעיר, טיפסתי על ההרים מסביב לעיר, במקומות שרכבת ההרים או הרכבל פִּעלו עליתי על כולם. הראות הייתה טובה, הנופים היו עוצרי נשימה, מפיסגת ההר נראתה אינסברוק כאילו שכנה בכונכיה הפוכה עטורה במעטה לבן, טירול האוסטרית המשוקצת, אבל יפה להפליא.

נקבעה הקבוצה, עשרים או עשרים וחמישה אנשים, בינינו גם נשים ואולי ילדים נפגשנו עם המדריך: אוסטרי צעיר, מלובש בבגדי סקי וזוג סקי, בשטיינך, עיירה לפני המעבר. מעבר ברנר הוא כביש המוביל לאיטליה, ובנקודה מסוימת על הכביש הזה נמצא הגבול, ושם עורכים את כל הבדיקות, אבל על הגבול הזה שמרו חיילים פולניים מסופחים לצבא האנגלי, הפולנים עשו צרות ליהודים אשר רצו לעבור לאיטליה, הם פשוט אסרו אותם, שדדו אותם ובסוף שילחו אותם בחזרה לגרמניה או לאוסטריה.

אנו רצינו לעבור את הגבול בשבילי ההרים ברגל, לעקוף את ביקורת הגבול ולהיכנס לאיטליה במרחק מה מהגבול, לזה בחרנו מדריך שידע להבריח גבול וברנר־פס במיוחד, נוסף לכך בחרנו בתאריך ליל חג המולד, כאשר ניתן להניח שכל השומרים יהיו שיכורים ולא כל כך ערים למתרחש סביבם.

מיד כאשר יצאנו לדרך התחילה סופת שלגים, אמורים היינו ללכת כל היום, לנוח קמעה בכניסה לשביל המטפס למעלה, ובשעות לפנות בוקר לגלוש במדרון ללא מדריך בכיוון איטליה, להמתין במסתור עד כניסת הרכבת לתחנה, ולעלות יחידים לרכבת סמוך ליציאתה. זאת היתה התוכנית באופן כללי, ידענו שעלולים להיות שיבושים, לא שיערנו שזה יהיה ממש על סף האסון.

הלכנו בשלג עמוק במזג־אוויר סוער מאוד, רוח חזקה ושלג דק הצליפו בנו. בקושי ראינו משהו, הלכנו צמוד זה אחרי זה בשורה עורפית, לא התקדמנו הרבה. כאשר טיפסנו על גבעה, התגלה לנו משק חקלאי הררי עם בתים ומבני משק, בוודאי רפתות. נכנסנו, האנשים קיבלו אותנו יפה, הגישו לנו מים חמים ותה, הם הציעו לא ללכת, יש סכנה ממשית למפולת שלגים בנתיב שלנו, גם לא נמצא את

הנתיב הנכון. המדריך יוביל אותנו עד לנקודה מסוימת ומשם נצטרך ללכת בכוחות עצמנו, ספק אם נצליח, ואזי יש סכנה שפשוט נקפא.

נשארנו שלושה ימים, ביום הרביעי התבהר, החלטנו לצאת לדרך בערב, המדריך חזר לשטיינאך ואמור היה לשוב ולהדריך אותנו עד לשביל היורד לאיטליה. החלטנו לא לחכות לו. היו בינינו אנשים שעשו את הדרך הזאת כמה פעמים, יצאנו לדרך, הדרך היתה קשה ביותר, הכוחות אשר צברנו מימי המנוחה היו עמנו בהתחלה, הטיפוס היה קל יחסית, אני הלכתי קדימה וקשרתי את החבלים לעצים, האנשים אחזו בחבלים וזה עזר מאוד, אבל כוחותינו הלכו ואזלו במהירות, ככל שהעפלנו יותר גבוה עייפנו יותר וההפסקות היו ארוכות יותר, בשלב מסויים אמרתי לאליהו: אני לא הולך יותר. הרגשתי כמו משותק, הרגליים פשוט לא נשאו אותי. אליהו ממש גרר אותי, רציתי לישון, הסכנה בכך מוחשית ביותר, אתה נרדם ולא קם יותר, אלה היו המטרים האחרונים לפסגה, אבל הקטע הקשה ביותר, שלג עמוק, מדרון תלול מאוד, אתה עולה וגולש וחוזר חלילה, מושכים איש את רעהו ונופלים באפיסת כוחות, חושך מסביב, לא רואים כלום, יש רק מטרה אחת: להגיע, להגיע לפסגה ויהי מה, הראשון אשר הגיע מאותת שהוא רואה אורות למטה בצד השני, הולכים על ארבע, הידיים קפואות, ממש זוחלים, לאט, לאט, אחד אחרי השני אנו מטפסים ומגיעים, רואים היטב את התחנה, רואים גם את מעבר הגבול על הכביש, מעבר ברנר.

השעה אחרי חצות, אולי שלוש, ואנחנו חייבים להגיע לתחנה עד שש בבוקר. אחרי מנוחה קצרה מחליטים ללכת, קר מאוד, אסור להירדם, זה מעיר את שכנו, מאבק איתנים עם העפעפיים הרוצים להיעצם ואילו אתה חייב להחזיק אותם פקוחים, הליאות הולכת וגוברת. התחילה הירידה כלפי מטה, היא לא יותר קלה מהעלייה, גולשים, הדרך לא ידועה, הכל מכוסה שלג עמוק, לא יודעים מה יש מתחת לשלג הנערם לגובה, הירידה ארכה שעתיים, כנראה היינו כבר בצד האיטלקי כאשר שמענו את צפירת הרכבת הנכנסת, חיכינו עוד קצת ולפי סימן התחלנו אחד אחד לעלות לרכבת. בשש זזה הרכבת ויצאה לדרכה. מביקורת דרכונים, כרטיסים אינני זוכר כלום, אני משער ששילמו לכרטיסן בדרך, כולם נפלו מעייפות ונרדמו מייד. לפני הצהריים הגענו לתחנה של וורונה, מוכרת לאליהו. נפרדנו מהשותפים וכל אחד לדרכו, נכנסנו למסעדה על־יד הרכבת, אכלנו בתאבון רב, כמובן ספגטי, אלא מה?

אליהו השיג הסעה למילאנו, נסענו באוטו משא גדול, הנהג קיבל בעד ההסעה סיגריות אמריקניות, המטבע הקשה באותם הימים: הכל אפשר היה להשיג בעד סיגריות. עצרנו למנוחה בברשצ׳יה, ושוב לדרך, למילאנו הגענו מאוחר בערב, הנהג הוריד אותנו לא הרחק מפיאצה דומאו ומשם ניגשנו לאכסנייה בבנין הקהילה היהודית לא הרחק, בוויה אוניונה 5.

עזבנו את מילאנו כעבור כמה ימים, אליהו היה עסוק בסידור עינייניו ואילו אני ניצלתי היטב את הזמן לביקור בעיר המעניינת שלא סבלה מאומה ממאורעות המלחמה, גדולה ורחבה, כרך אמיתי.

ממילאנו פנינו לבולוניה, שם אליהו אמור היה לפגוש אנשים לצורך תפקידו. עברנו בדרכנו גלריה שלמה של ערים מפורסמות, כמו קרמונה, פיצא׳נצה, רג׳יו

ומודנה, בכמה עברנו בכמה עצרנו, לי תמיד היה מעניין ומסקרן, זכור לי תמיד אותו רטט של סקרנות בכל מקום חדש. ביקרתי באיטליה שנית כעבור שלושים שנה ומעלה, ביקרתי באותם המקומות, ואותה ההרגשה ליוותה אותי בכל אשר אלך. הגענו לרומא ביום גשום, ממש גשם זלעפות. הלכנו לדירת השליחים של השומר הצעיר, השליחים היו ישראל אייכנואלד ורעיתו, שלמה קלס ורעיתו ויצחק וידוקלר ורעיתו, הם גרו בוויה וולטורנו, לא הרחק מתחנת הרכבת פיומצ'ינו, בקרבת המשרד לענייני הפיננסים.

ברומא שהינו מספיק זמן ויכולתי לספק את סקרנותי במלואה. יום יום עד מאורח סובבתי ברחובותיה, ביקרתי בארמונותיה, ביום ראשון בשבוע ביקרתי בוואטיקאן בזמן מיסה בהשתתפותו של האפיפיור פיוס 12, ששתק על מעשי הנאצים שהביאו שואה על העם היהודי, אז עוד לא הייתי מודע כלל וכלל לסוגיה זו בהיסטוריה של השואה. לאחר המיסה הוא יצא מהאולם המרכזי נישא על כסא גבוה על ידי המשמר השוויצארי, הוא ניפנף בשתי אצבעותיו בסימן הצלב לעבר הקהל הרב אשר ניצב בשני עברי הכנסיה על שם פטרוס הקדוש, כאשר הוא התקרב לקבוצה אשר בתוכה גם אני הייתי הוא עצר, הקבוצה הזאת הייתה יוצאת דופן בכך שהיא עמדה על רגליה בזמן שכל הקהל כרע ברך, הוא שאל מי אנחנו. חייל הבריגאדה במדים ענה לו בעברית: אנחנו חיילים מארץ ישראל, הוא ענה: שלום לכם ולעם היושב בציון, כך ממש, החייל קד קידה והאפיפיור המשיך בדרכו.

אהבתי את רומא, עיר עם סגנון, ספר פתוח בהיסטוריה של האנושות, בפורום רומאנום מבצבץ העושר, הוד האימפריה, רואים וחשים את זה עוד היום. מול הקולוסיאום או בתוכו אתה שומע את שאגות הקהל בקרב הגלדיאטורים אשר בירכו את הקיסר לפני מותם בברכה הידועה "ההולכים למות מברכים את הקיסר", שער טיטוס אשר מעורר זעם היסטורי בלב כל יהודי באשר הוא, הפורום רומאנום, משם הם שלטו על העולם כולו, רומא של ימי הביניים וימי הרנסאנס, הבאזיליקות עם קישוטי האמנים הבלתי נשכחים מיכאלאנג'לו, ליאונארדו דה וינצ'י, ראפאלו ועוד.

ביקרתי בגיטו היהודי עשרות פעמים, הסינאגוגה של רומא: מבנה מרשים, ביטוי של קהילה עשירה, ועל יד בית־הכנסת, אשר נהפך לכנסיה אשר כל יום שבת או יום ראשון דרשו שם דרשות אנטישמיות ארסיות נגד היהודים, ראיתי את רומא ולא שבעתי.

אליהו הציע לי לבוא איתו לאוסטיה, הלידו של רומא, שם נמצא הקיבוץ שאליו הוא משתייך לצורך עליה ארצה, שם הקיבוץ "בחזית".

לקיבוץ הזה הגעתי כעבור כמה ימים, ביליתי שם ימי בטלה. לא החלטתי עוד מאומה בקשר לעתידי, לא ידעתי אם אשאר כאן או אחזור לגרמניה ואמשיך בסידורים כדי להגר לאמריקה.

ניצלתי את ימי הבטלה בנסיעות תכופות לרומא, כמעט כל בוקר נסעתי ברכבת החשמלית ותוך עשרים דקות הגעתי לתחנה סן פאולו ומשם בטראם למרכז העיר.

יום אחד, כשהייתי קרוב מאוד לקבל החלטה לחזור לגרמניה, אמר לי אחי שהוא הוזמן למסיבת חנוכת בית בקיבוץ צעיר השוכן על שפת הים, הם גמרו שיפוץ הבית ורוצים לחגוג את המאורע הזה, הוא ביקש שאבוא איתו, הסכמתי וכי מה היה לי לעשות?

קיבוץ "בוני הנגב"

הוזמנתי למסיבת חנוכת הבית של קיבוץ "בוני הנגב". הלכתי למסיבה באדישות מופגנת ולא ידעתי כלל, שמסיבה זו תשנה את כל חיי מהקצה אל הקצה.

קיבוץ "בוני הנגב" היה קיבוץ צעיר מאוד, חבריו בני גילי או צעירים יותר ממני, הקיבוץ, שמנה בערך שבעים חברים וחברות, הגיע זה עתה מאוסטריה, וכאן בבית הזה הם המתינו לתורם לעלות ארצה.

קיבוץ "בוני הנגב" התארגן בפולין, בעיר לודז' על־מנת למצוא את שאריהם אשר אולי ניצלו, פגשו זה את זה והצטרפו ל"קיבוץ". מי מתוך העבר הציוני, מי מתוך השתייכות לתנועה חלוצית זו או אחרת ומי מתוך בדידות חיפשו את הקירבה, את המשפחה, ומצאו את מבוקשם בקרב הנערים והנערות אשר יצרו את המשפחה הזו.

אז לא היה עוד גיבוש פוליטי, אך כולם היו מאוחדים בשאיפתם לעלות ארצה ישראל. יום אחד הם עזבו את לודז' בדרכם לאיטליה, שם פעלה ה"בריחה", המוסד אשר קבע והעלה את הפליטים בעליה ב' לארץ.

הם יצאו מלודז' מוסווים כיוונים, הבריחו גבולות, ובדרך לא דרך הגיעו לתחנתם הבאה, העיר גראץ באוסטריה. שם, במנזר העתיק, עברה הקבוצה גיבוש חברתי ופוליטי, הם הקימו את הקיבוץ, הצטרפו להשומר הצעיר, הקימו את המוסדות החברתיים, התרבותיים ובעיקר את המסגרת האירגונית וקראו לקיבוץ "קיבוץ השומר הצעיר בוני הנגב". היה עליהם להמתין, הם לא ידעו כמה. בין חברי הקיבוץ היה חבר מבוגר, למעשה אביו של חבר צעיר, ישראל אבירם (אז קליסקי). מהר מאוד נעשה אבא, כפי שכונה בפי כל, דמות הדומינאנטית בקיבוץ; איש חכם ובעל נסיון־חיים רב, הדריך את הצעירים והקרין מחכמתו בלי לכפות את רצונו על הזולת.

באותה עת קיבלו אבא וישראל ידיעה על כך, שהבת־האחות הניה שרדה וחיה בעיירה קטנה על יד בראונשווייג. מיד יצא ישראל ביחד עם אברהם דיאמאנט לגרמניה. הם הגיעו עד מינכן וחזרו משם. כעבור כמה ימים הגיע לגראץ אותו חבר של ישראל אשר פגש את הניה על־יד בראונשווייג, הוא הצטרף לישראל ושוב יצאו לדרך, והפעם הם הצליחו. ישראל נפגש עם הניה (לא ראיתי את הפגישה, אבל לא קשה לתאר אותה, והרי בעצמי עברתי כגון דא), הם חזרו לגראץ ובמאמצים קשים מאוד: לעבור את גרמניה בימים ההם לאורכה ולרוחבה ולחצות גבול, לא היה מן הדברים הפשוטים, בלשון המעטה.

בהגיעם לגראץ, הקיבוץ כבר לא היה שם; הפגישה בין האב והבת נערכה בעיירה בשם יודנברג. אני יודע הרבה על הפגישה הזאת (במקרה הניה היא רעיתי), אבל לא אנסה כלל לתאר אותה.

כעבור זמן קצר המשיך הקיבוץ בנדודיו והגיע לרומא, בירת איטליה, ושוכן במבנים הריקים של עיר הסרטים האיטלקית צ'ינה־צ'יטה.

לאחר שהות קצרה בעיר הסרטים הם עברו לאוסטיה, עיר הקיט של רומא על שפת הים הטירני, המשתרע בין המגף והאי סיציליה לים התיכון, שם הם קיבלו

וילה כמעט הרוסה, שיפצו אותה, התאימו את הבית לצורכי הקיבוץ וחגגו ברוב עם ושמחה את חנוכת הבית במסיבה שאליה הוזמנתי. מכאן ואילך אהיה שותף מלא להתחרשויות.

יוצאי לודז' היו הרובד העיקרי בהרכב הקיבוץ מבחינה חברתית, צעירים בעלי מחשבה אידיאית: כל אחד ינק מהתנועה אשר ממנה יצא, גורדוניה או הנוער הציוני, וכאן הם הגיעו לכלל גיבוש משותף.

הרובד השני היה קבוצת חברים אשר הצטרפו כבודדים, יוצאי השומר הצעיר מהונגריה, ושבעה עשר חברים קצת יותר מבוגרים מהקבוצה העיקרית. קבוצה של נערים אשר זה עתה השתחררו מהמחנות, קצת עסקו (כמו כולנו) בשוק השחור הפורח בכל אירופה, אי אפשר היה לחיות מההקצבות של אונר"א. נמאס להם להתרוצץ בין עיר לעיר ולהיות כל הזמן מטרה לציד של המשטרות למיניהן, הם ביקשו להצטרף לקיבוץ. זה עורר קצת התרגשות, היו בעד והיו נגד; השבעה־עשר היו כולם יוצאי פולין מלודז', קראקוב ואפילו זאקופנה בהרי הטאטרי הפולניים.

אני הצטרפתי ל"בוני הנגב" מיד אחרי המסיבה הזו, ולא עזבתי את הקיבוץ מאז. אחרי המסיבה החלטתי להישאר לכמה ימים, לא היה משהו אחר לעשות. היה נעים מאוד שם, כמה חברים אימצו אותי בשמחה, בעיקר הבחורות, אשר עם אחדות מהן הידידות נמשכת עד היום הזה. וכך מבלי להרגיש נשארתי; לא זכור לי עד היום אם היתה פנייה רשמית מצידי או הסכמה של הקיבוץ, פשוט נשארתי. יכול להיות מתוך אותה כמיהה למשפחה, למקום חם, למלה טובה בצר לך. הבדידות והמועקה היו כלא היו בקרב הצעירים האלה; שמחת החיים, המצוקה, העוני, איחדו אותנו ויצרו קשרי חברות, ידידות אמת, כל זה נתן לי סיפוק עמוק, לפני־כן כלל לא חשבתי בכיוון זה, והנה הלכה והתגבשה אצלי גישה חדשה לפתרון ההשתייכות הלאומית, לאט לאט הייתי לציוני.

הרבה תרמה הפעילות הענפה של החיים הקיבוציים: חיינו ביחד, עבדנו ביחד, התנהלה קופה משותפת, שוויון מלאה, אפילו בביגוד המועט שהיה לנו. אבל הפעילות התרבותית בראש וראשונה הביאה אותי למחשבה עמוקה על הדרך בחיים העתידיים שלי. בסוף בחרתי מרצון ומשכנוע פנימי שבתור יהודי סבלתי די ועליי לשבת בתוך עמי ולא לחפש גולה אחרת, כי מה הבדל בין גולה לגולה, גולה היא גולה בכל מקום.

כך הגעתי לשלמות במחשבתי והוקל לי, חדלו פיקפוקים, זאת הדרך בה אלך, הייתי מוכן לכל התלאות אשר נכונו לנו בעתיד עד שנראה את חוף ארצנו הנכסף.

לקחתי חבל בכל הפעילויות של הקיבוץ. הפעילות הייתה עשירה מאוד, בעיקר הצטיינה הקבוצה הלודז'אית, ביניהם הבחורות.

שיא הפעילות התרבותית היה בעונג שבת; קדם לו התור למקלחת, ההתייפות, לבישת בגדי השבת הצנועים והחולצה הלבנה, הארוחה בצוותא בחדר האוכל הצר מלהכיל את כל הציבור. הערב הגיע לסיומו בהקראת העיתון אשר נכתב על ידי החברים והחברות, בדרך כלל בפולנית, פה ושם ביידיש; מעטים כתבו בעברית. הכתבות היו בעיקר געגועים לבית שנחרב, אבל הרגשה אופטימית של נעורים לעתיד טוב יותר אשר אנו נהיה בין יוצריו. הייתה התרוממות רוח, שרנו משירי הארץ בכוונה גדולה, רק מאמינים אמיתיים יכלו להגיע להתרוממות כזאת. ואנו

האמנו אמונה שלמה בעתיד המזומן לנו. כל דבר עורר אצלי עניין רב, הכל היה לי חדש, מעל לכל הרגשת היחד, הרגשת הבית. לאט לאט חזר אליי הבטחון העצמי, הרגשתי שייך וזה נתן כוח.

יצאנו לטייל בסביבה. לא הרחק שכנה אוסטיה העתיקה, אוסטיה של האימפריה הרומית, הקיסרים ועשירי רומא בנו פה את ארמונותיהם, הפאר של הימים ההם ניכר עד היום במוזיאון הקטן ובחפירות אשר נערכו כאן עוד לפני המלחמה.

הייתה לנו קבוצת כדורגל ושיחקנו עם נערים איטלקיים, לפי כל כללי הספורט המקובלים, תמיד מצאנו את האפיק הנכון לפרוק את מרץ הנעורים אשר פיעפע בנו עם התחדשות הכוח הפיזי אחרי כל שנות המלחמה.

ביקרנו בקיבוצים השכנים, הגענו אפילו לגרוטו־פראטה, נווה קייט של האפיפיור, גם שם היה קיבוץ כמונו אשר חיכה לעליה.

ברומא התקיימו כמה טיולים וגם ביקור באופרה, שם ראינו את הבאלט של מוריס ראוול "בולרו". החיים בקיבוץ קיבלו גוון של יציבות וסדר, למרות שידענו שכל זה ארעי וכל רגע יכולים להודיע לנו אנא, קומו ועלו...

גם שכול ידענו: בחור צעיר מקבוצת השבעה־עשר, שמואל דלוגובלוסקי, חלה בסרטן זמן קצר אחרי שהצטרף לקיבוץ. הכרתי אותו כבר על מיטת חוליו בבית החולים שעל־יד האוניברסיטה הרומאית, הפוליקליניקה, יום יום יצאנו חברים וחברות לרומא וישבנו ליד מיטתו. בית החולים היה קאתולי, צלב בכל חדר, אחיות רחמניות מהמנזר. שמואל בא אלינו עם הקבוצה, אבל גם אליה הוא זה עתה הצטרף וחבריה לא הספיקו להכירו. בבואי לשבת על ידו הוא כבר לא שאל מי אני, היה כבר מטושטש מהתרופות שקיבל, זמן קצר לאחר שאושפז הוא נפטר בייסורים קשים.

שמועה שהגיעה לאוזנינו אמרה, שגופתו של שמואל ז"ל תנותח לצורכי לימוד בבית החולים. התנגדנו, הובטח לנו שלמחרת בבוקר נקבל את הגופה לקבורה, אבל לא היינו בטוחים בזה, הוחלט שנשב על יד הגופה ונשמור, ברם הייתה בעיה איך נכנסים לחדרי המתים של בית החולים. שיחדנו את האיש הממונה על המרתף, קיבלנו ממנו חדר פנוי. באחד החדרים המהודרים לשם הכנה להלוויה הניחו את הגופה על מיטת מתים. שלושה נכנסנו בחשאי: השו ז"ל (צבי שיינהולץ נפטר בקיבוץ), יבלח"א קובוש ואנוכי, הלילה נמשך ללא קץ, מרוב שיעמום עשינו סיור באולמות. היו שם כמה מאות גוויות, באולמות כלליים, בקירור ובחדרים פרטיים – מוכנים לקבורה או לטכס ההשכבה הנוצרי. זכר הלילה הזה לא מש ממני עד היום.

למחרת התקיימה ההלוויה בבית הקברות היהודי ברומא, כל הקיבוץ השתתף ובאו גם מקיבוצים שכנים, שוב מקרה מצער מאוד מאוד, בחור יהודי עבר את כל תלאות המלחמה, היה במחנות, השתחרר ועמד להתחיל חיים חדשים והנה, חוסר מזל כזה, יהיה זכרו ברוך.

גם בלי מאבקים אישיים אי אפשר; יד על הלב, הייתי שמח מאוד להיות עד ולפעמים גם מעין "כומר מוודה", אליי באו וסיפרו על הצרות אשר פקדו מדי פעם זה או זו כתוצאה מהחיים המשותפים. המאבק היה סמוי ואף פעם לא פרץ בגלוי,

היו הגמוניות חברתיות ומאבק יותר אינטלקטואלי בין קבוצת המייסדים הלודז'אים על ההשפעה בקבוצה הפולנית, היה עוד ניכר למדי האנטאגוניזם בין הקבוצה הלודז'אית לקבוצת השבעה עשר, היו חיכוכים וחילוקי דעות בין מובילי הקיבוץ והמדריכים, כמו מוניק או מאטלה (היום חברה בקיבוץ תל־עמל). לדעתי, זה נתן טעם לחיים; אפילו שמדי פעם לבש המאבק הסמוי הזה ממדים רציניים, הוא לא הגיע לידי ריב או ויכוח חריף, כלומר לא חרג מגבולות הוויכוח הלגיטימי באסיפות.

הפרנסה לקיומנו באה לנו מבית המלאכה לתיקון בגדים בשביל הג'וינט. קיבלנו מהם בהשאלה חמש עשרה מכונות תפירה, סידרו את החדר הגדול למטה כבית מלאכה בניצוח של מרדכי, הלא הוא מרדכי טובין שלנו, והוא ניהל את העסק באופן מקצועי מאוד, עבדו שם כל מי שהייתה להם זיקה איזו שהיא למלאכת החייטות, כמו לי למשל, ועבדתי שם.

העבודה הייתה להטליא, להצר, לקצר, להפוך או להאריך, הכל לפי הדמיון היצירתי השורה עלינו באותו רגע. החומר היה בגדים ישנים שנתרמו על־ידי יהדות אמריקה הרחמנית ושלחו כל מה שלא נחוץ להם, בשבילנו זאת הייתה הצלה ממש בביגוד, אשר לא היה קיים באירופה.

העונג הרב בא לנו בהפסקה של ארוחת עשר, כאשר הביאו את הלחמניות הארוכות, ה"פאנה" האיטלקי, מרוח בשיכבה עבה של שומן שאיש לא ידע ממה הוא עשוי ומה מקורו. במטבח עמדה חבית שלמה מזה, סיפרנו על כך בדיחות, אבל אכלנו את השומן בתיאבון רב, כי לא היה משהו אחר. בכלל, האוכל היה דל מאוד, בבוקר המאמליגה או אורז עם חלב מקופסאות, בצהריים קצת ירקות מבושלים עם קצת בשר שימורים, את כל המטעמים שקיבלנו מאונר"א או מהג'וינט שמרנו לערבי שבת או לחגיגות מיוחדות.

באותו זמן כבר היו לנו כמה זוגות אשר להם סידרנו חדרים משותפים עם עוד זוג למעלה בעליית הגג; לנו הלא נשואים היו כמה חדרי מגורים צפופים מאוד. הבית היה קטן מהכיל את כל הציבור, לא פעם נאלצנו לישון שניים שניים במיטה אחת. עוד זוגות נוצרו, היה אביב חמים, אביב איטלקי יפה להפליא, לבבות נפתחו והאהבה פרחה, גם אני התחלתי לחזר אחרי בת, היא מצאה מאוד חן בעיני, היה לי טוב בקרבתה, היו עליות, היו גם ירידות, כך או כך – היום היא רעייתי האהובה. זוג אחד ביקש להתחתן בנוסח שלנו, רחלקה גראץ וזאב (ולאדק) רוזנבלאט, שמחנו מאוד שיש סיבה טובה למסיבה, ופתחנו בהכנות.

התחיל משטר חיסכון; ראינו בחתונה זו התחדשות החיים, אולי אפילו שגרת החיים, זה היה לנו מאוד חשוב ושמחנו. יום המסיבה נקבע ליום שישי האחרון בחודש מארץ 1946. מהבוקר תכונה ערה, עוסקים רק בהכנות הסופיות לחתונה, המקום המאוכלס ביותר הוא הקומונה, שם נמצאים הכל, מודדים מכנסיים, חולצות לבנות, להזכיר: קומונה א', למי שלא יודע: הכל שייך לכל, אין ביגוד פרטי; אם קיבלתי חולצה שמתאימה ליוז'ו, עליי להתחלף עימו ואם שלו היא קטנה עליו לחפש מחליף, כל הזמן מתחלפים ומודדים, מתחיל התור למקלחת, חדר קטן אחד עם טוש אחד, נכנסים שניים או שלושה לפי המימדים.

האוירה מחושמלת, מתח גבוה, אבל מאוד שמח, מצב רוח מרומם, למה לא

מתחתנים כל יום? ערב, השעות המוקדמות, מין שלווה כזאת, הבנות יוצאות מחדריהן מלובשות יפה, איך אפשר לעשות כזה יופי מלא כלום? אפשר!!!

האורחים הראשונים מגיעים, מ"בחזית", מהדייגים, ועוד, באים, שאגות שמחה, חיבוק, טפיחה על הכתף, כאילו שנים לא ראו זה את זה, יופי...

האחראים מבקשים להתיישב מסביב לשולחן, השולחן מסודר יפה מאוד עם המעדנים הצנועים, חגיגי מאוד והעיקר שמח, השמחה ממש פורצת מהלבבות, צפוף מאוד, מסתדרים, אף אחד לא נשאר בעמידה.

המזכיר ססקה (ישראל זימאן) קם לברך. הס... שקט... מאן דהו נכנס ואומר משהו למזכיר, המזכיר מבקש סליחה ויוצא, קצת עצבנות, מי זה מפריע? עברו כמה דקות, פתאום מורגש מתח שמקורו לא ידוע אך הוא קיים, האנשים לא זזים, מדברים בלחש כאילו מפחדים להעיר מישהו. המזכיר חוזר, הוא רציני, מתוח וחיוור, מתגנב חשש ללב פן קרה משהו... הוא אומר: חברים, חברות, אורחים נכבדים, זה עתה קיבלנו הוראה מהאחראים להפסיק את המסיבה לאלתר, אנחנו עולים הלילה לארץ ישראל... כמו סכר שנפרץ פורץ אווווווו, מכל הלבבות, מכל הפיות, המזכיר מבקש שקט, יש הוראות קפדניות, נא להקשיב, כל האורחים יישארו כאן, איש לא יוצא ולא חוזר עד שאנחנו נזוז מכאן, גם אז האנשים נדרשים לסודיות מוחלטת, אם הסוד יתגלה והאנגלים יעלו על עקבותינו לא נגיע ארצה, הם יעשו הכל כדי לעצור בעדנו. לא אמרו לי מלה איך ומאין נצא, עלינו לסמוך על האחראים, יש לקחת מינימום של חפצים נחוצים ביותר, קצת ביגוד, קצת להיגיינה אישית ותו לא. כמו כן – וזה אולי החשוב ביותר – לא לקחת שום מסמכים או צילומים היכולים לזהות את המקום, היציאה מאיטליה חייבת להישמר בסוד, אחרת נשרוף את היציאות העתידיות מארץ זו.

שעה 4 בבוקר, מגיעות כמה מכוניות משא מיחידות התובלה של הבריגאדה, מכוסות ברזנט צבאי. ההוראות האחרונות, אנו מצווים לשבת בתוך האוטו כמו מטען דומם, לא לדבר כלל, לא לזוז, לא לעורר שום חשד, נעבור בוודאי נקודות ביקורת של הצבא הבריטי, נתפלל שלא ירצו להסתכל פנימה.

זזים; עם כל הנסיון שצברנו, הנסיעה הזאת היא קשה ביותר, אין אוויר, קשה מאוד לשבת כך, מפחדים באמת לזוז מהמקום, בסימני ידיים נמרצות משתיקים אלה שלא יכולים להחזיק מעמד.

העליה ארצה – לה ספציה

הידיעה הברורה מאוד, התחושה הנפלאה הזאת, היא היא שנותנת כוח; לולא המוטיבציה הכמעט על־אנושית, ספק אם היינו מחזיקים מעמד.
הקושי היה להחזיק בכל הכוחות הפיזיים וגם הנפשיים לנשום במשורה, לא לזוז מהמקום ולא להתאונן, זה היה קשה; הפחד פן נתגלה עוד לפני שנגיע לנמל ונכשיל את כולנו, המריץ לרכז את כל הכוחות האפשריים ולהחזיק מעמד.
השיירה עצרה רק פעם אחת אי שם בצפון, בין ליבורנו לפיזה, בשדה פתוח, הפסקה לצרכי בשר ודם, הו, כמה זה היה נחוץ; אבל מעל לכל – האויר הצח למלא את הריאות היה הכי נחוץ, שם גם נודע לי שגם קיבוץ "בחזית" עולה, ואליהו נמצא אי שם בין המעפילים.
נודע לנו שאחד הנהגים הוא איש כפר יחזקאל בארץ ישראל, לנו השם הזה לא אומר מאומה, שמו לא זכור לי, ובעוד אנחנו עומדים ומחליפים מלים עם הנהגים, באה הפקודה לעלות למכוניות ומיד יוצאים לדרך.
לפנות ערב מגיעים למחנה פליטים יהודי, כמה מבנים גדולים גדושים צעירים, ניצולי השואה כמונו, המקום נקרא "טראדאטה", נמצא באזור הים הטירני במשולש ליבורנו, פיזה ולוקה. נמל היעד היה "לה ספציה", אבל זה נודע לנו הרבה יותר מאוחר, כעבור יומיים או שלושה ימים.
בטראדאטה הגענו כאלף מעפילים, הסתדרנו במבנים שהוקצו לנו, כל קבוצה פינה משלה. נפלנו עייפים, נרדמנו בבגדים, בבוקר קיבלנו לחם ודיסה מבושלת וקפה, התבקשנו לעלות למגרש המרכזי ושם, לא יאומן: מסדר, בדיוק שנה אחרי השיחרור והנה שוב מסדר, הרגשה נוראית, אסוציאטיבית, אבל לא ניתן להתגבר, זה בא לבד.
אבל כאן הפתעה נעימה, מולנו חייל במדים בריטיים, מהבריגאדה היהודית, מחייך על כל הפנים העגולים שלו, שמנמן ולא גבוה, נמרץ מאוד וכאריזמאטי, נותן פקודות ביידיש שבורה, בעיברית קלה שנבין, דום, נוח, פתיחת רווחים ועוד ועוד, זה נורא משעשע, צוחקים, משתובבים והכל ברוח טובה. החייל הזה היה הסרז'נט מאיר דוידסון (מאירקה מקיבוץ אילון) רב הפעלים, לימים קצין המבצעים של חטיבת גבעתי במלחמת השחרור. אחרי יומיים של שהות בטראדאטה אנו יוצאים בלילה לדרך לנמל, עולים בחשאי על המכוניות הממתינות ומיד יוצאים, אנחנו בתוך המכוניות לא ידענו לאן, באיזה כיוון. אחרי נסיעה של זמן קצר השיירה עוצרת, אנחנו בפנים עוצרים את הנשימה, קרה משהו? גילו אותנו? שומעים רעש מנועים, מדברים איטלקית, מדברים בקול רם, פקודות, הברזנט נפתח, פורץ אויר צח, קור לילי בתוך האוטו, אנו מוקפים ע"י הקאראבינירוס האיטלקיים, אומרים שמישהו הלשין לשלטונות האיטלקיים בצפון הנשלטים בידי הפרטיזנים הקומוניסטים, ששיירה עם פאשיסטים גרמנים עומדת לעבור בדרכם לגרמניה, מובן שהאיטלקים לא יחמיצו הזדמנות להיפרע מהגרמנים. כאשר הם גילו סוף־סוף שהם טעו, הם הצטערו מאוד, עוד יסופר על כך.
במאי 1986, ארבעים שנה לעליית לה ספציה, נערך משדר מיוחד בקול ישראל

לציון התאריך ההיסטורי הזה. יחד עם ישראל אבירם גיסי השתתפתי במשדר זה, שהיה מבוסס על שיתוף המאזינים באמצעות הטלפון. התקשר ונכנס לשידור ישראל לברטובסקי הוא היה האחראי והמפקד של העלייה הזו, וזה סיפורו:

"הוא, ישראל לברטובסקי, מחופש לרב־סרן (מייג'ור) בריטי, בלויית עוד קצין בריטי ונהג ג'יפ הגיעו לנמל ספציה, שם עמדה והמתינה אוניה של המוסד לעליה ב' כדי לקלוט במהירות אותנו המעפילים ומיד לצאת לדרך. "הוא עלה לספינה, הנהג נשאר בג'יפ, המנוע פעל, לתדהמתם הם גילו שהספינה נתפסה על ידי המשטרה האיטלקית, הקאראבינירוס. הקומנדנדטה ויטוריו (לא זוכר את שם משפחתו) ביקש מהקצינים להזדהות, ישראל לברטובסקי ראה שהעניין אבוד, רצה בכל כוחו להשיג ולהחזיר את השיירה, הורה לקצין לקפוץ לג'יפ והוא אחריו, נפתחה עליהם אש רובים של האיטלקים, הם הצליחו להתחמק ועזבו את הרציף.

הם השיגו את השיירה בכיכר העיר. השיירה היתה מוקפת משטרה, גם הקומנדנטה הגיע לשם, ישראל לברטובסקי עמד על חומרת המצב, שלושת הסרג'נטים אשר ליוו את השיירה נעצרו, במרכז הכיכר עומדות 37 משאיות עמוסות עם מטען חי: 1014 ניצולי השואה והם הואשמו באשמה החמורה שהם נאצים, לברטובסקי אמר לקצין האיטלקי: "ראה מה עשית, האנגלים עבדו עליכם, כאן נמצאים פליטי מחנות הריכוז הנאציים אשר כל רצונם להגיע למולדת האחת והיחידה שיש להם, ואתה עוזר לאנגלים לחסום לפניהם את הדרך, אנחנו לא נזוז מפה, יהיה עליך לגרור אותנו אחד אחד; אם תפתח באש, נפתח גם אנחנו".

הקומנדנטה עמד על טעותו ונתן לשיירה להיכנס לנמל, הוא עצמו לא ידע באיזה צורה לכפר על עוונותיו ונהפך לידידנו הטוב ביותר עד שבסוף הוא קיבל מדליה "יהודה המשוחררת" בעד העזרה הרבה שהושיט לעצורי הספינה".

המאבק התחיל, הבריטים השיגו מה שהם רצו להשיג, דהיינו את התערבותה של הממשלה האיטלקית ברומא: נאסר עלינו להפליג, בתחילה בתואנה שלא ניתן מבחינה הומאניטרית לדחוס מעל לאלף אנשים בספינה כזו קטנה, למחרת נכנסה ספינה שנייה על מנת לחלק את האנשים חצי חצי, גם זה לא עזר, כך עמדו בנמל קטן, עלוב ועזוב בצפון איטליה שתי אוניות רעועות, שם האחת "פדה" ושם האחרת "פניציה", ובשרות ההגנה "דב הוז" ו"אליהו גולומב".

האוניות היו כמדומני בנות 3000 טון, אוניות משא. המחסן פורק ורוקן, נבנתה קונסטרוקציה מצינורות ונמתחו יריעות בד בין הצינורות למעין מיטה שלמעשה היה ערסל לא נוח לגמרי, הערסלים נערכו בשש או שמונה קומות, המרחק בין השוכב לשכנו מלמעלה כחצי מטר או פחות מזה.

לפי התוכנית המקורית אמורים היינו לצאת בספינה אחת כל המעפילים, חבויים בבטן האוניה כל היום, ורק בלילות לצאת לאוויר הצח בחוץ. איך היינו עושים את זה לולא היו תופסים אותנו, אלוהים יודע...

אך מכיוון שתפסו אותנו נשארנו על הרציף הזה, נשארנו הרבה מאוד זמן והמאבק היה חריף מאוד. ניהל את המאבק יהודה ארזי ז"ל איש המוסד, קראנו לו "אבא" או "הזקן", איש משכמו ומעלה, ידיד אמת של "בוני הנגב". הוא הוקסם מהנעורים שלנו, ניצולי מחנות חדורי רצון כביר למאבק, אנו הוקסמנו מאנושיותו, מנהיג גדול, חכם, הוא שוחח איתנו שעות, הוא דיבר פולנית יפה מאוד, פולנית של

אינטליגנט יהודי, סיפר על ארץ ישראל, על מאבק הישוב נגד הבריטים והספר הלבן, על המאבק של היישוב היהודי נגד כנופיות של פורעים ערבים, הוא סיפר על הקיבוצים העומדים במאבק ויחד עם זה הם בונים קיבוץ יפה על ענפיו הרב־גוניים בחקלאות ועוד ועוד; שמענו את הסיפורים בפה פעור ובצמא.

הצוותים של האוניות היו ספנים איטלקים, הפיקוד בידי קברניט ארצי־ישראלי, הקברניטים קיבלו את ההוראות מיהודה ארזי, כך היה גם כאשר יום בהיר אחד נכנסו לרציף קצין וחמישה חיילים בריטיים, הם הציעו לנו לחזור בנו מלצאת באוניות אלה, להיכנס למחנה ושם לחכות לתורנו לרשיונות עליה (ה"סרטיפיקטים"), אמרו להם להסתלק ולאו – המעפילים יתחילו לקפוץ לים ולהטביע עצמם לדעת, אינני יודע אם האיום הזה השפיע, אבל הם עזבו.

נכנסנו לשיגרת חיים עד כמה שהתנאים איפשרו, יצאנו יום אחד לפי הזמנת העירייה לעשות מקלחת חמה בבניה (המקלחות) העירוניות, העמידו לרשותנו רכב ונסענו לשם, האנשים ברחוב הריעו לנו ועודדו אותנו במאבקנו.

כדי לעורר את דעת הקהל העולמית, ידענו שעלינו לעשות מעשה אשר את הדיו ישמע העולם כולו. לכן הכרזנו על שביתת רעב, 1014 אנשים, ביניהם נשים בהריון, ילדים וגברים, פשוט הפסיקו לאכול, סגרנו הרמטית את השער היחיד בכניסה לרציף, תלינו כרזה בנוסח: "שביתת רעב של 1014 אנשים". באמצע הכרזה עיגול ובתוכו שעות השביתה, כל שעה היו מסמנים; בתחילה היה קל מאוד, בסוף היום היה קצת יותר קשה, למחרת רצינו לתת ביטוי לרצוננו העז להמשיך ולשבות עד להכרעת הממשלה הבריטית של אטלי־בווין. עשינו התעמלות על יד השער, עמדו שם אותה עת הרבה עיתונאים וסתם סקרנים מהעיר וצפו בנו. ניסיתי לטפס על תורן האוניה והגעתי עד לדגל, פרצו במחיאות כפיים והכל התחילו לטפס אל על. התמונה שצולמה במעמד זה – אני למעלה על־יד הדגל ומתחתיי, קצת יותר נמוך, אשכול אנשים גדול תלוי על הכבלים של התורן – נהפך עם הזמן לצילום היסטורי. השעות עברו, בעיגול של הכרזה מופיעה השעה 34, כמעט יממה וחצי ושום דבר לא קורה, אנחנו עוברים את השעה 48, נשים בהריון התעלפו, ובכל זאת סירבו בתוקף לקחת מזון. השביתה היא טוטאלית, גוברת התחושה שאם הממשלה הבריטית תקשיח לבה אנו נלך עד הסוף המר. השביתה עוברת שלוש יממות, 72 שעות של רעב אמיתי, אנשים חלשים מאוד, הרופאים מכריחים בנות בהריון לקחת מזון, שאם לא כן, הן מסכנות לא רק את עצמן, אלא בעיקר את עובריהן; שמועה: עומד לבקר ברציף נציג בכיר ביותר של מפלגת הלייבור, היהודי הרולד לאסקי, מתקיים ברומא כינוס האינטרנציונאל הסוציאליסטי, והרולד לאסקי מותקף קשות ע"י הנציגים של הארצות האחרות, אבל לחץ העיתונאים ממש מוחץ, לאסקי מקבל אישור ממפלגתו ומהממשלה הבריטית לסיים את הפרשה, להם האנגלים פרשת לה ספציה היא פרשה קשה מאוד, דעת הקהל העולמית הנאורה היא בהחלט נגדם.

המאבק הזה החליש אותנו פיזית, אנחנו עוד לא היינו די חזקים, הגוף שלנו עוד לא הספיק להתחזק אחרי שנות הרעב. אבל חייבים להגיד בפה מלא, המאבק הזה חישל אותנו אידיאולוגית, רצוננו היה נחוש ללא פשרות, והעניין הוא ברור לגמרי, לא צריך שום תיאורטיקאן אשר ישכנע בצידקת הדרך שלנו. לפולניה אין לחזור,

אין למי ואין למה, מקום אחר באירופה אין לנו, שום מדינה לא רוצה בנו והנה גם אנגליה, אנגליה של הלייבור, המפלגה הסוציאליסטית האנגלית לוחמת בנו עד חורמה, זה כואב במיוחד, אנחנו שארית הפליטה, שרידים בודדים של יהדות מפוארת באירופה, מתי מעט, הרוצים בית שלהם אחרי שנות אימים, ודווקא אנגליה אשר לפי הבנתנו הייתה אמורה להיות מליצת היושר שלנו, היא היא אשר בגדה בנו. בשעות הצהריים הגיע לאסקי, גבוה, שערו לבן, בשפם לבן גזוז, מראה של אינטלקטואל אנגלי טיפוסי למרות מוצאו הפולני. הוא על הסיפון, אנחנו על הרציף, הוא מנסה להסביר את האילוצים במדיניות העולמית של בריטניה לאחר המלחמה, הרצון לא לעורר מרבצן את ארצות ערב, שעוברות גם כך התעוררות לאומית, אין לבריטניה יכולת עכשיו לעמוד נגדן. הוא מבין את צידקתנו, לכן איש בשורה הוא, בשם ממשלתו הוא מוסמך להודיע: אנא, הפסיקו את שביתת הרעב, הוא חוזר עכשיו לאנגליה ויפעל לאלתר להשיג לנו רשיונות עלייה, הוא מבקש שהות של שבוע, אנחנו עונים לו בשירת התקוה...

אחרי עזיבתו של לאסקי מחליט הציבור, בהדרכתו של יהודה ארזי, לקבל את הצעתו ולתת לו את השהות המבוקשת ולהפסיק את השביתה. ניצחנו? אולי.

הימים הם ימים ספורים לפני פסח, התחילו הכנות קדחניות לקראת הסדר אשר נחגוג כאן בגולה הדווייה, בדרך לגאולה, ואילו שם בארץ ימשיכו מנהיגי היישוב את שביתת ההזדהות שלהם עם עולי לה ספציה גם בחג, ואת הסדר הם יעשו בבניין הוועד הלאומי בירושלים בצום, יישר כוחם.

גולת הכותרת, המאורע המרגש ביותר, הוא ללא ספק סדר הפסח תש"ו על הרציף בנמל צבאי קטן בצפון איטליה. העירייה סיפקה לנו שולחנות וכסאות, אינני יודע מאיפה לקחו, על השולחנות היה כל מה שנחוץ לסדר פסח והוא התקיים כהלכתו, בין המוזמנים הרבים בעיקר פרנסי העיר ספציה, שכל כך הרבה עזרו לנו. בלט ביניהם הקומנדנטה ויטוריו (שמו השני לא ידוע לי), הגורם העיקרי לעיכוב, אבל גם הגורם לעזרה במאבק שלנו, בגיוס דעת־קהל כללית איטלקית ומקומית לצידנו, והוא היה היחיד שקיבל בהזדמנות זו, בסדר פסח, את המדאליה על פועלו, את המדאליה "יהודה המשוחררת", כתשובה נגד המטבע של טיטוס אספסיאנוס "יהודה הנכנעת" – "יודיה קאפיטה". סימלי מאוד ומרגש מאוד, נבנה הגשר אל העבר, מאז רומי לעכשיו ספציה־איטליה.

יעקב (ינקל'ה), האח של ברונקה חברתנו, הילד הצעיר של לה־ספציה, שואל את הקושיות, הסדר הראשון לרובנו לאחר השיחרור. מזילים דמע בהיחבא, יציאת מצרים, הגם אנחנו נזכה? כאן בספציה באיטליה נסתיימה בשבילנו תקופת השיעבוד, תקופת הכניעה וההשפלה של דורות. סדר פסח זה סימל יותר מכל את התחלת הגאולה והשחרור הלאומי, לא חשוב כלל שגם שם בארץ מצפה לנו מאבק קשה על עצמאותנו, אבל שם אנו עם אחינו היהודים, יחד עמהם אנו נעמוד בכל המכשולים. חיברנו שיר ומנגינה ברוח זו, והשיר הזה נהפך במהרה להימנון שלנו.

הסדר היה ציון דרך, לכן הוא היה מרגש כל כך, קשה מאוד להעביר את הרגשות שהציפו כל אחד מאיתנו במעמד החגיגי ההוא, אבל דוקא עכשיו, בחלוף העתים, אני יכול לקבוע על סמך הזכרונות של חבריי ושלי עצמי אשר בא לביטוי בהזדמנויות שונות, שזכר הסדר הזה בספציה נשאר עמוק לא רק בזכרון, אלא

נשאר בתודעה שלנו כציון דרך.

אחרי סדר פסח היה צפוי שהמאבק עוד יימשך, תשובתו של לאסקי התמהמהה, חשבנו על חידוש השביתה, בין כה וכה התקרב האחד במאי, רצינו מאוד לתת ביטוי לחג הזה כאן בעיירה איטלקית קטנה ולעורר את הסולידאריות הפועלית של האיטלקים, בסופו של דבר, זה גם חג שלהם. התחילו הכנות, הכנת הדגלים, התגייסו לזה כל מי שידע, בעיקר הבנות, הכינו דגל של קיבוצנו ודגל תכלת לבן של עולי לה ספציה.

בבוקרו של 1 במאי 1946 מסדר על הרציף, בוני הנגב עומדים בשלשות, סרט או פרפר אדום בדש החולצה הלבנה, מולנו תורן ועליו מונף דגל המעמד, פקודת היום, קריאת "חזק ואמץ" השומרית, יוצאים לרחובות העיר, האיטלקים עומדים משני צידי הרחוב ומריעים לנו, מפריחים סיסמאות "נפרוץ כל שער סגור ומסוגר", נושאים ציור שתי ידיים גדולות פורצות שער שלא עומד בלחץ הידיים, מוחים על אטימות הלב של הממשלה הבריטית, קוראים לדעת הקהל העולמית לעמוד לימיננו, מקבלים עידוד של הקהל האיטלקי, חוזרים לרציף.

ניהלנו חיי תרבות בהתאם לנסיבות, כתבנו לעלון הקיבוץ והקראנו בעונג שבת, הוועדות פעלו, השתדלנו מאוד להכניס תוכן בפעולות עד כמה שהמצב איפשר, היינו כאמור 1014 מעפילים ועוד כמה חברים מארץ ישראל בסגל הפיקודי, בין המעפילים מקיבוצי השומר הצעיר, האיחוד, דתיים, הקיבוץ המאוחד, נדמה לי שהיו גם מהתנועה הרביזיוניסטית. ניסינו ליצור גם פעולות תרבות משותפות, אך לא זכורות לי הצלחות בשטח זה, כלומר היינו די סגורים כל אחד והקבוצה שלו, מעל לאלף איש זה ציבור גדול מאוד. ואילו אנו פנימה בתוך קיבוצנו ניהלנו פעילות ענפה, גם תרבותית כאמור לעיל וגם חברתית, היה צורך להקשיב לחברים אשר נתפסו להרהורים של ספקות, החיים היו קשים מאוד, התנאים ירודים, שבועות עוברים ללא מעש, לכל אחד מציקה השאלה, מה צפון לו בעתיד, לכן הייתה נחוצה מאוד ההתכנסות בערבים לשיחות בלי סוף, שמענו חברים וחברות, עודדנו איש את רעהו, זה היה לנו חיוני להאזין ולהקשיב, ויש להגיד – איש לא נטש.

8 במאיד 1946, בוקר, כולנו על הסיפונים, הרציף ריק מאדם, עם שחר קיבלנו הוראה להשאר בספינה, גם אלה אשר היו רגילים לישון על הרציף נצטוו לעלות, השער פתוח, אנחנו **מ פ ל י ג י ם**, החלום התגשם, יוצאים לדרכנו, אין מכשולים, הדרך פנויה, השגנו את הסרטיפיקטים במאבק עקשן, עכשיו הכל מאחורינו, התרוממות רוח, אוירת חג, לפתע צלילי מוזיקה, תזמורת צועדת ומנגנת ואחריה עם רב, הם נכנסים לרציף, תזמורת מכבי האש של עיריית לה־ספציה, גם משטרה ואתם הקומנדנטה ויטוריו, כאילו כל לה־ספציה באו להפרד, סוף סוף היינו חלק בלתי־נפרד מהעיר.

איזה שמחה, מנפנפים בידיים ובמטפחות, מישהו מוחה דמעה, על הרציף צפוף: כל אחד רוצה להיות במעמד הזה, פורצת שירה אדירה משתי האוניות, והציבור הגדול על הרציף מצטרף: "אוואנטי פופולו – באנדרה רוסה – טריאומפארה" השירה מהדהדת למרחקים, וביציאה מהנמל עומדות שתי פריגאטות של הבריטים ומחכים לנו: הם ילוו אותנו כברת דרך ארוכה בים.

נאומים, נציג העיריה, נציג המעפילים, על הרציף נפרדים האחראים שלנו, לחיצות ידיים אמיצות, גבריות: טפיחה על השכם וגם חיבוק קל, משחררים את החבלים, מהרציף עולים על הסיפון, עוד מלת פרידה, העוגן מורם והספינה זזה מהרציף, מתרחקת, קול עמום של המנועים, המרחק הולך וגדל, האנשים עוד עומדים שם והתזמורת ממשיכה לנגן מארשים עליזים, הצלילים הולכים ונעשים יותר ויותר עמומים והאנשים הולכים גם הם ונעשים יותר ויותר קטנים, ערפל דק מטשטש את הראות, לה־ספציה מאחורינו.

שטים דרומה, שטים בין האיים בים הטירני, ביניהם אלבה, שם היה אסור בשעתו נפוליאון, על האוניה צפוף מאוד, איך היינו מסתדרים לו היו נותנים לנו לצאת ביום הראשון ועל הסיפון כל ה–1014 המעפילים, לא על הסיפון, אלא בבטן האוניה? למי הפתרונים? המזל הוא באמת שנוסעים בגלוי ואפשר לישון גם על הסיפון.

יושבים על הסיפון באין מעשה, קבוצה קטנה מכינה ארוחה, מה אכלנו? האם אכלנו תבשיל חם? אני לא זוכר, זה ברח מהזכרון, כך או כך התנאים היו קשים ונעשו יותר קשים מיום ליום, השיעמום היה האויב מספר אחד, אפילו יותר מהאנגלים אשר שייטו מסביבנו.

יצאנו מהים הטירני בסביבות סיציליה ואנו בים התיכון. ימים יפים בחודש מאי, לא רוח, לא גשם, הים חלק מאוד, זה הקל הרבה עלינו, מקרי מחלות ים היו מעטים, ושוב מדי פעם, מדי יום הופיעו הספינות הבריטיות משייטות מסביבנו ונעלמות, זה בוודאי גורם להוצאות גדולות לאוצר הבריטי, נקמה פורתא.

ביום השביעי לשיט אנו נכנסים לאחד מנמלי כרתים, נדמה לי קאניה, מצטיידים, מזון מים וכו', ההצטיידות תארך יומיים, נשארים על הסיפון, אין אפשרות לרדת לחוף, זה מרגיז נורא, כל כך הרבה שעות בצפיפות, לו אפשר היה מעט, רק כמה שעות לרדת ולחלץ את העצמות, להניע את הרגליים בריצה קלה, אבל לא נותנים, ולא יעזור הריטון.

בבוקרו של היום השלישי הפלגנו, הספינות הבריטיות יותר צמודות אלינו, אנו מרגישים שארץ ישראל הולכת ומתקרבת, גם ההתרגשות גוברת, זוהי תחושה שלא ניתן להסבירה גם אחרי כל־כך הרבה שנים, לכן אולי אני יכול להבין את אותו אסיר ציון מברית המועצות החותר בעקשנות הרואית ממש, ושואלים איך אתה מרגיש ביום הראשון שלך בבית, אין הסבר, זאת תחושה שנשארת בזכרון עד הסוף.

18 במאי 1946, בערב ראינו ממרחק ניכר, גילינו אורות מרצדים באופק, האם זה חוף ארץ ישראל, כולנו על הסיפון, כולנו צמודים למעקה, ההתרגשות גוברת, גם בוכים, אנחנו מותשים פיזית מהציפיה ומהתנאים הקשים מאוד על האוניה במשך עשרה או אחד עשר ימי השיט, בכל זאת מנסים לתת ביטוי בריקודים על הסיפון, האורות הולכים וקרבים, רואים היטב את הר הכרמל, ההר של חיפה, רואים גם את הבתים, רואים חלונות ואורות בחלונות, יש חיים, יש משפחות, אנשים חיים כאן בצורה נורמאלית, מרגש מאוד.

מאוחר בלילה נקשרה הספינה שלנו לרציף בנמל חיפה ומיד אחרינו הספינה השניה. איש לא הלך לישון, עמדנו מרותקים למראה עינינו, על הרציף רחשה תנועה גדולה: עבדו בלילה בפריקת אוניות או בהעמסתן, המתנו לבוקר שבושש לבוא,

האם נרד לחוף לא יהיו עיכובים של הרגע האחרון?

אמרו שראו את בן־גוריון וגולדה מאירסון בסירה, באו לברך אותנו. גם דוד רמז אשר שבת רעב כאן בארץ יחד עמנו ועוד יותר, כי הם כאן שבתו 100 שעות, גם הוא היה בין המברכים, יישר כוח.

סוף סוף תכונה רבתי, כל אחד עם צרור החפצים הדל בידו, הראשונים יורדים, הגיע גם תורנו, אנחנו על אדמת ארץ ישראל, התרגשות גדולה; מתנשקים בינינו, הרבה אנשים באו לחפש קרובים, צועקים שמות, מישהו מכיר את פלוני, בכי, חיבוקים, אנשים מאושרים – יש להם משפחה, לנו לא מחכים, רובם, כמעט כולם נשארו שם בשדות פולין ואפרם נשטף בבוג ובוויסלה. אני חייב, אנו חייבים לזכור אותם, עכשיו ברגע זה, אנו מצווים להעלותם יחד עמנו ברגע מרגש זה, הם ההורים שנקרעו מזרועותינו, האחיות אשר נלקחו מאיתנו אחת אחת, האחים והילדים הרכים, הם כולם כאן איתנו...

מקבלים לחמניה וכוס חלב, טעם גן עדן, נכנסים לאולם גדול מאוד, שם רושמים, מודדים, עושים חיטוי, באותם הימים אבקת הפלא כמובן די.די.טי., מפזרים על הראש, בתוך המכנסיים, זה נורא מסריח אבל הכרחי, מקבלים הכל ברוח טובה, אנחנו כאן וזה החשוב ביותר, עמדנו בזה, התגברנו על קשיים גדולים מאוד והנה החלום התגשם.

אחרי הרישום מובילים אותנו נציגי הסוכנות היהודית שטיפלו בנו בנמל לאוטובוסים הממתינים לנו בשורה ארוכה על־יד השער.

מסבירים לנו, שאנו עומדים לנסוע למחנה עולים על יד קריית חיים, לא רחוק מחיפה, שם נוכל לנוח אחרי תלאות הדרך, שם גם ניפגש לראשונה עם נציגי התנועה שלנו, תנועת "השומר הצעיר", וביחד נדון על עתידנו.

אנחנו בארץ ישראל

האוטובוסים צבועים כולם ירוק זית כמו רכב צבאי, יוצאים אחד אחד משער הנמל, לצידי הדרך בחום עומדים המונים ומריעים לנו, הם יודעים על המאבק שלנו: גם בארץ שבתו רעב, כל היישוב היהודי כאן הזדהה עמנו במאבקנו.

כאן נפרדו דרכינו: אחי אליהו הצטרף לקיבוצו אילון, לשם הוא היה מיועד עוד מלפני המלחמה. ואילו אנוכי, יחד עם קיבוצי "בוני הנגב", הגענו מהנמל למחנה עולים "קרית שמואל" על יד קרית חיים. הגענו לשם בשעת הצהריים, קיבלו את פנינו נשים שעבדו בהתנדבות בארגוני הנשים הציוניות, "אמהות עובדות" או נשי ויצ"ו ואולי משני הארגונים גם יחד. קבלת הפנים הייתה חמה, החדרים היו מסודרים, חדר לארבעה. מיטות, שולחן, כסא, תמונה על הקיר, הכל יפה – בפעם הראשונה מיטה מסודרת וחדר נקי.

בערב קבלת פנים בקיבוץ "היוצרים", אז בקרית חיים, קיבוץ הונגרי של השומר הצעיר (לימים קיבוץ שמרת). היה ערב נעים מאוד, מרגש מאוד; אחרי המסיבה חזרנו ברגל למחנה. בוודאי לא כולנו ישנו אותו לילה. המתח, ההתרגשות של יום גדוש אירועים והעייפות היקשו להירדם. גם למחרת מצפה לנו יום מעניין, הרבה פגישות עם נציגי הסוכנות ועם פעילים מהקיבוץ הארצי.

נציג הקיבוץ הארצי השומר הצעיר היה לוי רוזנברג־רון ממשמר העמק. נפגשנו אתו במחנה, הוא הסביר את החלטות המוסדות: אנחנו גרעין גדול (כ־70 חברים וחברות) ואין קיבוץ אשר יהיה מסוגל לקלוט גרעין כזה גדול, ישנם גם בנים ובנות מתחת לגיל 17, וצריך להחזיר אותם לספסל הלימודים; הוא מציע בשבילם קליטה במסגרת עליית הנוער.

למדנו את הנושא, קיבלנו הסברים, היכרנו מושגים חדשים, כגון "גרעין", "הכשרה" וכו'.

בערב ויכוח, חשבנו שנצא מייד לנגב, שם מקומנו, על כך חלמנו, רק על זה נסבו כל השיחות באוסטיה ובלה־ספציה, אמרנו שעולים ארצה והולכים לבנות את הארץ הריקה בדרום, והנה עכשיו מציעים הכשרה בקיבוצים במרכז הארץ, זה נוגד את העקרונות שלנו. בכנות היינו מוכנים נפשית לצאת לארץ לא נודעת ולקבל משימה לאומית בכל להט הנעורים. בבוקר ליום המחרת עוד פגישה, הוסברו לנו תהליכי הקליטה, ההכשרה ותור העלייה על הקרקע, זה לא פשוט כלל וכלל, קיבוצים ותיקים ממתינים בין עשר לשמונה שנים לתורם ואין קרקע בשבילם. בינתיים הם מתפרנסים מעבודות מזדמנות בבניין או בפרדסים, יש כאלה שהקימו תעשיות זעירות, ולפי התור ולפי הצרכים הלאומיים הם עולים אחד אחד, בדרך כלל המוסדות הם הקובעים מתי ואיפה. עובדה, ביום כיפור תש"ו עלו אחת עשרה נקודות על הקרקע בנגב הצפוני, אנו לא היינו ביניהם, היה סדר והיה תור.

כך איפוא הוחלט באותה פגישה מסכמת במחנה עולים קרית שמואל, שגרעין "בוני הנגב" יתפצל לשני גרעינים קטנים יותר. כדי לא להפריד בין הגרעינים ולאפשר להם פעילות רצופה ביחד, יחפשו שני קיבוצים שכנים. הציעו את עין השופט ואת דליה כמקום הכשרתם של חברי בוני הנגב ואת קיבוץ רמת השופט

כמקום חינוכם של הצעירים במסגרת חברת הנוער שם. קיבלנו את ההצעה, כי הגענו למסקנה, שלא ניתן להקים קיבוץ ללא הכשרה נאותה וללא נסיון בחקלאות, והרי לא זכינו לשום הכשרה, אפילו לא לפי דגם ההכשרות מלפני המלחמה בגולה.

המזכירות שלנו ישבה על המדוכה והרכיבה את שני הגרעינים. היו בעיות, זה לא רוצה להיפרד מזו, או גם שבנים או בנות לא רצו להיפרד. סוף סוף ישנם הרכבים מוסכמים, פה ושם עוד ערעור או בקשה, אך בסופו של דבר הכל מסתדר. גם המיועדים לחברת נוער מנסים לעשות מאמצים להישאר עם הקיבוץ, אך מבינים שהסידור לטובתם: הם יכולים ללמוד שנה־שנתיים ולהחזיר קצת ממה שהפסידו בשנות המלחמה. האוטובוסים הגיעו עם שחר, הנהגים מהקיבוצים אליהם אנו נוסעים, הנהג באוטובוס שנסעתי בו היה נחמן, בחור צעיר מפולין, חבר עין השופט. עם נחמן נסע הגרעין המיועד לקיבוץ דליה, ביידיש עסיסית הוא מסביר לנו את הדרך, נוסע לאט כדי שנוכל לקלוט מהמראה בחוץ. במקום מסויים הוא מאיץ את רכבו, שואלים למה והוא אומר שכאן בבלד א'שייך, כפר ערבי גדול על־יד נשר, בית החרושת למלט ויישוב בשם זה, לא כל כך אוהבים את היהודים וזורקים אבנים. כדאי לעבור קצת יותר מהר. עוברים את הקיבוץ הראשון, יגור של הקיבוץ המאוחד, הנה גם על הזרמים השונים למדנו משהו תוך כדי נסיעה. בצומת ג'למי עוצרים, יש שם קיוסק על־יד מחנה הצבא הבריטי, מכבדים אותנו במשקה הלאומי של אותם הימים: סודה עם מיץ פירות, "גזוז", משקה טעים ומרווה, כך לומדים מפי הנהג קצת מושגים בהווי הארץ וגם קצת ידיעת הארץ.

הכבישים צרים מאוד, בקושי מספיק הרוחב למכונית אחת. כאשר באה מכונית ממול, צריך לתמרן במקצועיות כדי לא להתנגש; גם האוטובוסים לא היו במצב הכי, הכי, והם קפצו בנוקשות עם כל מהמורה. אנו שרים את כל השירים הידועים לנו, נחמן הנהג שר יחד עמנו וגם מלמד שירים חדשים, אווירת חג אופפת אותנו עם כל קילומטר המקרב אותנו ליעדנו: קיבוץ דליה.

מספרים לנו: דליה עלה על הקרקע בשנת 1939, שני קיבוצים התאחדו לצורך העלייה, קיבוץ יוצאי רומניה והונגריה ממגדיאל וקיבוץ יוצאי גרמניה מכרכור. קיבוץ דליה התיישב שני קילומטר מערבה מקיבוץ עין השופט, שעלה שלוש שנים לפני זה והיה הקיבוץ הראשון על אדמות הרי מנשה.

כאשר הגענו, ישב קיבוץ דליה שש שנים על הקרקע. תנאי הקיום באותם הימים היו קשים, מים לא היו להם, המים המועטים הגיעו בצינור מעין השופט ומילאו את המגדל אשר שימש הן כמאגר מים הן כמגדל תצפית בטחונית על הסביבה. שני הקיבוצים עלו במסגרת "חומה ומגדל", ושנים רבות עוד חיו לפי הכללים הבטחוניים ההם.

זה מן המעט שלמדנו בדרך טרם הגענו לשם. האוטובוס מטפס, נושף, ובכוחות עליונים מתגבר על העלייה בואדי מילק בואכה אום אל זינת, הכפר הערבי השוכן במרומי הכרמל, ההר מימיננו. פונים שמאלה, מסביב שדות ריקים, ארץ צחיחה, אדמה סידית לבנה זרועת אבנים ללא ספור, אבני גיר לבנות, אין כביש, יש מעין שביל סלול אבנים ועליו שני פסים מזפת מרופטת, כנראה כאן הציויליזאציה נגמרת ואנו במדבר. במעלה הגבעה מופיע לפתע יישוב, מצד שמאל של הדרך שתי שורות של בתים לבנים וקטנים: עין העמק, מושב יוצאי כורדיסטן

בצפון עיראק, עלו לכאן לפני שנתיים.

מכאן ואילך יש שינוי באדמה, האדמה יותר שחורה ופחות סידית, יש צמחיה, גם עצים, עצי אורן, אותם עצי מחט שהיינו רגילים אליהם בפולין, אבל יותר קטנים.

במקום מסוים הכביש נעשה יותר רחב ומצופה כולו אספלט, וזה סיפורו של הכביש: רומל, הגנראל הגרמני, התקדם בצפון־אפריקה לעבר מצרים והגיע לאל עלמיין. האנגלים הכינו צירי נסיגה לעבר עיראק וסוריה, הכביש הזה אמור היה להיות אחד מצידי הנסיגה של הצבא הבריטי, הכביש היה צריך לחבר את שני צירי התנועה העיקריים ואדי ערה וואדי מילק. אבל רומל נהדף על־ידי מונטגומרי והעבודות נפסקו, כך למדנו בדרך, הנה הגענו, פונים ימינה בדרך לא סלולה, שער סגור ומסוגר, גדר תיל גבוהה. אין איש על יד השער, והנהג נחמן מפעיל את הצופר בקולי קולות, מאן דהו בא ופותח את השער, כאשר אנו בפנים האיש סוגר את השער ומסתלק. האוטובוס נעצר על־יד סככה מפח גלי, ונחמן מודיע: זה הקיבוץ ועלינו לרדת, איש לא זז, לאט הגענו, אין כאן איש; נחמן מרגיע אותנו, מסביר שיש באיזור מחלה ברפת ובגלל זה הכל סגור, כי הם רוצים לשמור שהמחלה לא תדביק גם את הפרות של דליה. אנחנו לא מבינים כלום, מה זה נוגע לנו ומדוע אין איש שיקביל את פנינו. לאחר זמן מופיע אחד ומציג את עצמו: קוראים לי יעקב, אני המדריך שלכם. עוד מעט תגיע גם המדריכה, שמה פאולה, בינתיים אנו מתבקשים להיכנס למקלחת ולהתקלח. ללא סיבה רציונלית ובאופן לגמרי לא רצוני מזכיר לנו דוקא המשפט הזה נשכחות שכל־כך לא רוצים להיזכר בהם. היום אני מוסיף: להבדיל מיליוני הבדלות, אז לא יכולנו להבדיל, כי היינו רק שנה אחרי.

נכנסנו למקלחת, סככה רעועה, שורה של ברזים וטושים, קיר פח בין הבנים והבנות, מחיצה בין הטושים והכיורים לגילות. אנו מתבקשים להשליך את הבגדים בערימה אחת, כי נקבל בגדים חדשים; שוב הזכרונות מציפים אותנו, כאילו השטן המקטרג התערב. נכנסות שני בחורות בחלוק לבן, אחיות, אנחנו בורחים בצווחות מאחורי המחיצה, הבחורות מפצירות בנו לצאת, כי אנו חייבים לקבל את מנת הדי.די.טי. שלנו, מה זה? אנו מצורעים? כל הזמן דזינפקציות, לא רוצים, גם כך המתח עלה, אין מצב רוח, היחס יותר ויותר גורם לאסוציאציות שאנו דוחים בכל הכוחות הדלים שלנו, והם מוסיפים עוד ועוד. אחרי תלאות המקלחת והביגוד שאינו חדש והמרופט, וגם אינו מתאים לכולנו, הולכים למגורים, שני בתים בנויים מאבן, בפנים חדרים לא גדולים, ארבע מיטות מכוסות בשטיחי יוטה צבעוניים, יש גג, אין תקרה, ארבעה חדרים בכל אחד משני בניינים.

שם הכרנו את המדריכה פאולה, אישה יפה להפליא, עיניים גדולות, שחורות ויפות, שחומה וגומות חן, יש כימיה מהמבט הראשון, היא משתדלת מאוד להפיג את אי־הנעימות שנגרמה לנו בקבלת הפנים הבלתי־שיגרתית הזאת, הזמן היה מלכתחילה לא מתאים לקבל אותנו, אבל הלחץ של הקיבוץ הארצי להושיט עזרה, כדי ליצור גוש קיבוצים קרובים להקל על קליטתנו אילץ אותם להיכנס לא מוכנים למשימה כבדה זו.

כוס הדמעות עוד לא התמלאה, שוב אכזבה קשה מאוד, בערב אנו רוצים לגשת לקיבוץ השכן עין השופט לפגוש את חברינו, לא רחוק, שני קילומטר בסך

הכל, אבל לא מרשים לנו לצאת, אין יוצא ואין בא. גם להם, כלומר לחברינו מעין השופט, לא יתנו להיכנס לדליה, וכך היה: הם באו כולם ונשארו בחוץ, אנו בוכים מרה והם מנסים לעודד אותנו, כן, הסבירו להם שבכל האיזור הזה וגם בעמק יזרעאל הקרוב יש מחלה מאוד אכזרית הגורמת לפצעים קשים בטלפיים של הפרות וגם בפה, הפרה לא יכולה לאכול וגם לא לעמוד על רגליה, יש ירידה תלולה בתנובת החלב, משק הפרות של דליה היה היחיד שלא נדבק במחלה איומה זו, והם עשו הכל שביכולתם למנוע את חדירת המחלה הזו לרפת שלהם.

הם סיפרו לנו על קבלת הפנים הנלהבת של קיבוץ שלם אשר ממש יצא מכליו, מייד כשהאוטובוס הגיע לשערי הקיבוץ. השער פתוח לרווחה, "ברוכים הבאים" על בד מתוח מעל לשער, כל הילדים מהקיבוץ מלובשים בבגדי חג ופרחים בידיהם, חברי "בוני הנגב" יורדים מהאוטובוס ונחטפים על־ידי החברים והחברות, חיבוקים ונשיקות ודמעות גיל, מלוים אותם למגורים שהוכנו להם ברוב דאגה וחיבה, חדרים מסודרים להפליא, חבילת בגדים לכל אחד, על השולחן מפרי הארץ, איזה אהבה, מקלחת והתאמת הבגדים, לאחר מכן ארוחה ומנוחה בחדרים. קובי וצלה כל הזמן איתם, ההבדל היה קצת דרסטי מדי, עם כל ההבנה שלנו למצב המיוחד. עובדה זו נשארה אצלנו בזכרון עד היום הזה, וההרגשה מלווה אותנו בטעם מר בפה.

ברם, כאן המקום להגיד שהחברים האחראים לרפת הצליחו למנוע את המחלה האיומה והרפת שלהם ניצלה, מובן שהם צדקו, פשוט – אנו נקלענו לקיבוץ הזה בזמן לא מתאים (מבחינתנו כמובן); אני מאמין, שגם אנשי הקיבוץ קיבלו בהבנה מלאה את התרעומת שלנו, אי־הבנה היסטורית.

עברו יומיים לסידורים ושובצנו לענפים, הבחורים החסונים לקבוצת הבניין, בנות נכנסו לחינוך כעוזרות למטפלות, אני שובצתי לפלחה, אבא קליסקי שהיה מנהל חשבונות מוסמך, הביע את רצונו לעבוד בענפי המשק, לפחות בימים הראשונים, ושובץ כעוזר החצרן והיה לעגלון מקצועי. כולנו התחלנו אם־כן לעבוד במסגרת מאורגנת, והיה עלינו להסתגל לתנאים החדשים.

יום בשבוע היה לנו יום לימוד. לא עבדנו ביום זה, נתכנסנו בבוקר במועדון, שהיה לפני כן מחסן, ושם למדנו עברית בסיסית, שמענו הרצאות על ארץ ישראל, על תנועת הפועלים וההסתדרות, המפלגות, המאבק נגד הבריטים ועוד ועוד.

פעם בשבוע התקיימה שיחת חברה, ודנו בה במגוון הבעיון שנוצרו, בעיות אישיות, אבל בעיקר דיברנו על הקיבוץ שלנו העתידי, ובירנו בעיות אידיאולוגיות.

באו חברי קיבוץ והרצו לפנינו ביידיש על כל אותן הבעיות העיוניות והיום יומיות, ההרצאות שלהם היו מלאות עניין והיוו בסיס להבנתנו את המציאות החדשה. בחברת הנוער שהתחנכה בדליה, היו נערים ונערות ילידי ארץ ישראל, וזה היה המפגש הישיר הראשון שלנו עם הנוער הזה. הם עשו עלינו רושם חיובי ביותר, נוער משוחרר, גאה ובטוח בעצמו, הם היו בשלב של סיום תקופת הלימודים על סף התגייסותם לפלמ"ח. אנו עוד לא היינו בקיאים בנושאים אלה, אך לא יעבור זמן רב ונלמד על הבטחון וגם אנו נתגייס, אבל בימים הראשונים התקנאנו בהם על ילדותם ועל נעוריהם. היה קצת קשה בגלל חוסר שפה משותפת, אבל לאט לאט

קשרנו קשרים וחברות, נערכו ערבי ריקודים ושירה משותפים, וזה קירב אותם אלינו ואותנו אליהם.

המחלה ברפת חלפה לשמחתנו מהר מאוד, שוב היינו יחד, התארגנו לפעילות משותפת ענפה, שיחות החברה היו סדירות ולובנו בהן כמעט כל הבעיות אשר העסיקו אותנו; קיבלנו ימי לימוד ביחד, היו מפגשים עם מנהיגי התנועה, כמו המפגש הבלתי נשכח עם מאיר יערי במרחביה, המפגש הזה הונצח על ידי צלמנו והתמונה מפארת את ספרו של מאיר יערי "במאבק לעמל משוחרר" בהוצאת עם עובד עמ' 256, אכן מפגש היסטורי לכל הדעות. עוד מפגש מהסוג הזה שנחרת עמוק בזכרוני היה מפגש עם יודקס וחזן במשמר העמק במוסד שומריה. המפגשים האלה פעלו חזק מאוד ורישומם לא נמחה עד היום. גולת הכותרת של אותם הימים הייתה ללא ספק הטיול הראשון שלנו לירושלים. כמדומני שהטיול הזה היווה התגשמות כל החלומות שחלמנו בגטאות ובמחנות הריכוז, שיא השאיפה של כל אחד, אני מציין את העובדה הזו, כי אני משוכנע שזה היה כך, למרות שאישית אין אני יכול להעיד על עצמי, כי הייתי רחוק מאוד מהנושא של פלסטינה בכלל וירושלים בפרט, אבל הזמן הקצר, שמונה חדשים בקרב החברה הזו, הלימודים, השירה של שירי מולדת הביאו גם אותי, האפיקורס המוצהר, להתרגשות יתרה ולכמיהה אמיתית לציון, הטיול הזה תרם הרבה להעמקת התודעה הציונית שלי. אני מאמין שזה היה לא רק אצלי, לירושלים יש כוח היפנוטי כביר, היא משרה מעין קדושה ואתה מתהלך בדחילו ורחימו על האדמה הזו ואתה רואה את גדולי ההיסטוריה שלנו מתהלכים על ידך, אתה נסחף עם ההרהורים האלה עד שאתה מקיץ, והנה אתה בשוק על יד שער יפו בואכה רחוב המלך דוד לכיוון הכותל; הכותל, חומה ענקית, אבנים גדולות מרובעות, סגור מכל הצדדים, פרוזדור צר מאוד מפריד בין הכותל והרחבה, אולי שלושה מטר רוחב, כמה יהודים מתפללים בכוונה טהורה ובדבקות, הם כלל לא רואים אותנו, ואילו אותנו הכותל מאכזב קשות, אולי רצינו לראות את בית המקדש בפארו, ומה ראינו...

יוצאים דרך שער האשפות ופונים לנחל קדרון, אל יד אבשלום וקברי בני חזיר, ופונים משם לאורך החומה לכיוון מוזיאון רוקפלר. אנו מקצרים את הדרך ועוברים את בית הקברות המוסלמי, שם ניתך עלינו מטר אבנים מלמעלה, מן החומה. לא נפגענו, יצאנו משם מהר, עוד פרק ביחסים שלנו עם בני הדודים שלנו; מה לעשות – זאת המציאות.

הטיול הזה הפגיש אותנו עם עיר הנצח, עיר אשר חדרה יותר מכל לתודעת כל יהודי, האם זה לאומני? אינני חושב כך; רגשי? כן, בהחלט. בכל אופן הביקור השאיר עלינו רושם בל יימחה ובשנים שבהן האיזור הזה כולו היה סגור ליהודים, נזכרו בגעגועים הכותל, הרובע היהודי ומוזיאון רוקפלר – עד לשיחרור ירושלים במלחמת ששת הימים.

קיבוץ דליה והקיבוצים באיזור שימשו כבסיסי אימונים לפלמ"ח, ובג'וערה על יד עין השופט פעל בית־ספר לקצינים של ההגנה והפלמ"ח. באותם הימים התאמנה בדליה מחלקה, האוהלים שלהם עמדו על יד הרפת, היו להם ימי אימונים קבועים, ובשאר הימים הם עבדו בענפי המשק כמקובל. המגויסים באו מכל הארץ, גם חניכי חברת הנוער, נתונים בשלבים האחרונים של הלימודים, עמדו

להצטרף לשורות הפלמ"ח, ואמורים היו להישאר בקיבוץ דליה להמשך האימונים הצבאיים. הצטרפה אליהם עוד קבוצת נוער, וביחד היו עתידים לייסד את קיבוץ הראל בהרי ירושלים.

גם עלינו לא פסחו; לילה אחד העירו אותנו בשעות הקטנות, התכנסנו על־יד המבנים הבנויים מחבילות קש מרובעות בהם אנחנו בוני הנגב גרנו, ונתבקשנו להיכנס אחד אחד לחדר חשוך. כאשר נכנסתי, הודלק זרקור חזק בעיניי, סונוורתי מהאור החזק, קול מאחורי מסך האור שאל אם אני מוכן להתנדב מרצוני לכוחות ההגנה ולהישבע אמונים לפי נוסח קבוע ומקובל. הסכמתי, נצטוויתי לשים את ימיני על אקדח, להרים את שמאלי ולחזור על נוסח השבועה. כך הייתי לחייל של כוחות ההגנה; מייד לאחר השבועה התחלנו באימונים. נקבעו לנו מדריכים: ראובן מרכוס מדליה, נוטר במשטרת היישובים; האחראי לנשקיית הקיבוץ הדריך אותנו בנשק קל, הוא גם היה מפקד האימון שלנו. ראובן (לוקש), אחיה של שושנה כהנא, התארח בדליה וגויס להדריך אותנו בשדאות וטופוגרפיה, גרשון מקיבוץ גלעד אימן אותנו בא"ש לילה. האימונים היו מאוד אינטנסיביים, לנו זה היה לגמרי חדש, בפעם הראשונה בחיינו קיבלנו ביד רובה ממש. למדנו הרבה קפ"פ (מקלות מותר להחזיק בגלוי, רובה לא); גם שיטות התגוננות, כמו ג'ואידז'יצה וג'ודו היו מאוד מקובלות בימים ההם, והיו לנו מדריכים טובים במקצועות אלה.

האימונים בנשק התקיימו, כאשר היה ידוע שהאנגלים לא יפלו לפתע לביקור, אך למרות הידיעה ננקטו כל האמצעים הדרושים לבטחון: תצפית על המגדל, משם נראה היטב הכביש המוביל לקיבוץ, ונקבעו סימנים מוסכמים למקרה שמתחשק לקצין האחראי לנוטרים בדליה לבקר דווקא ביום האימונים. תמיד קיבלנו שהות מספקת לנקות את הרובים ולהחזירם לנשקייה ולהסתלק מהר מהמקום.

השנים 1946–1947 היו הסוערות ביותר בשנות המאבק נגד הבריטים בארץ. המלחמה נסתיימה, הבריגאדה פורקה, החיילים הארצי־ישראליים חזרו הביתה מהצבא הבריטי עם נסיון צבאי רב. פני המאבק לבשו אופי לגמרי אחר, יותר מאורגן, יותר מקצועי, בפריסה רחבה יותר של בסיסי ההגנה, והלחימה העקשנית נגד הצבא הבריטי, קיום עלייה ב' בצורה של מאבק חריף. ספינה אחר ספינה חותרות בחשאי לחופי הארץ, יש שנתפסות בלב הים, ויש ששיחק להן המזל ומגיעות לחוף; או אז המעפילים נישאים עלי שכם על ידי אנשי הבטחון לחוף ומשם למקום מבטחים בקיבוצי הסביבה.

מחתרות הפורשים, אצ"ל ולח"י, מגבירות את מאבקן נגד הצבא הבריטי, הלחימה שלהן היא שונה בתכלית משל ההגנה, פעולות האצ"ל מבוססות על טרור נגד כל מי שלובש מדים: פיצוץ מטה המשטרה בחיפה, פיצוץ מלון המלך דוד בירושלים, תליית הסרז'נטים בנתניה גרמו לעוצר כמעט קבוע ביישובים ובכבישים ושיבשו גם את פעולות ההגנה, ואילצו את מטה ההגנה לפתוח "חזית שנייה" נגד פעולות הפורשים. ליל הגשרים – פיצוץ הגשרים למניעת שובו של פושע המלחמה המוסלמי, המופתי חג' אמין אל חוסייני, אשר שיתף פעולה עם הנאצים בהשמדת יהדות אירופה במלחמת העולם השנייה, העלאת יישובים חדשים על הקרקע ועוד פעולות לעין ספור. הבריטים עשו הכל לפירוק כוח המגן של היישוב המאורגן; גילוי מחסני הנשק של ההגנה ביגור וכליאתם של מנהיגי היישוב בלטרון וברפיח

היה השיא במלחמה זו. הימים היו סוערים, גורמים בין־לאומיים עושים כדי לאלץ את הממשלה הבריטית, הממשלה ה"סוציאליסטית" של אטלי ובווין, לפתוח את שערי הארץ, ולתת מקלט בטוח לאודים מוצלים אשר שרדו אחרי השואה, והם שומרים בעיקשות על האינטרסים הפוליטיים שלהם, ארצות ערב יותר חשובים להם, זה לפחות משרת את הקאפיטאל האנגלי המדולדל, מה הם כמה מאות אלף יהודים צעקנים; במיוחד הצטיין בזה בווין, שר החוץ הבריטי. המאבק היה מר וחריף.

המצב בארץ השפיע כמובן על החיים בקיבוץ, היישוב היה כולו בתוך המאבק הזה, ב–17 ביוני 1946, בדיוק חודש לעלייתנו, ליל הגשרים: יחידות הפלמ"ח מתפרסים על כל הגשרים המובילים לירדן, לסוריה וללבנון ומפוצצים אותם. בגשר אכזיב מגלים הערבים את הלוחמים ופותחים עליהם אש תופת וכולם נספים, וביניהם חבר דליה יצחק סטרוסטניצקי ז"ל, אחיו של עקיבא, בעתיד מדריך כלכלי של בוני הנגב. אבל כבד ירד על הקיבוץ, ולנו זה המפגש הראשון עם השכול בעיצומו של המאבק. לא עוברים אלא שבועיים עד 29 ביוני 1946, "השבת השחורה"; כמעט כל הגברים של יגור נעצרים ברפיח, אני יוצא לקיבוץ יגור לעזרה מיד אחרי שהאנגלים עזבו את אדמת הקיבוץ, שם הם שהו כמה ימים עם הטנקים והציוד ההנדסי, הם הרסו כמעט את הקיבוץ. כמו בדליה גם כאן עבדתי בפלחה, מכל הארץ נהרו לעזרה. כך זה היה בימים המופלאים ההם.

יחד עם כל המסופר, התנהלו החיים בקיבוץ דליה על מי מנוחות, עבדנו בכל הענפים; כבר בימים ההם הייתה בדליה תעשיה, בצריף פח שכן בית־חרושת בשם "ארד" לייצור מודדי מים לפי דגם שוויצרי בניהולו של מהנדס בשם רכבי. גם ממטרות ייצרו שם, והייתה מחלקה לגילוון חלפים לחברת החשמל. נוסף לכך היה בית חרושת לסבון כביסה, הייתה רפת, היה ענף הצאן ומטע וגן ירק, עבדנו בכל המקומות האלה.

לכולנו היה זה המפגש הראשון עם חקלאות: למדנו את רזי החקלאות ושיטות ניהול משק; הבנות רובן עבדו בחינוך וקצתן במטבח, יום עבודה של תשע שעות עם שתי הפסקות לארוחות, במשמעת עבודה נוקשה, אין אפשרות לקחת יום לנסיעה פרטית אלא באישור סדרן העבודה של הגרעין ובתיאום עם סדרן העבודה של הקיבוץ. יום שנסעת היית חייב להחזיר בשבת, נדרשנו וגם דרשנו בעצמנו הרבה מאוד, האווירה הייתה בהתאם לכך. הנכונות הייתה גבוהה מאוד, לא רק כקבוצה אלא כל יחיד, כל אחד מאתנו גילה הבנה ומוטיבאציה אישית.

גם השיפוט היה לפעמים קשה ביותר. חבר שעזב, הסתכלו עליו כעל בוגד, נוצר ניתוק יחסים מוחלט. נקראתי לבירור קשה יחד עם אברהם דיאמנט ויוז'יו נויהאוז על כך, שנסענו בלי אישור לחתונת זוג חברים שעזבו את הקיבוץ לפני זמן קצר. היינו מיודדים עם הזוג הזה ורצינו מאוד להשתתף, נסענו על אף החלטת הגרעין. נקראנו לבירור, כאמור, וכמה חברים העמידו בסימן שאלה את חברותנו בגרעין. אלה היו הזמנים, כך גם הבינונו את השותפות, כך גם הכינונו את עצמנו לבאות.

העבודה בפלחה הייתה קשה מאוד, הכל בידיים ובעזרת בהמות כמו פרדים וסוסים; מכונות היו מעט, היה טרקטור מק קורמיק ישן, הגיע טרקטור חדש

אינטרנאציונל 6, כמו שקראו לו טי די סיקס. הוא הגיע בדיוק לפני חג הביכורים, והתכבדתי בסיבוב הראשון בשדה לעיני הקהל בתור פלח צעיר (אמיל ז״ל, שהיה אז מרכז המוסך, השגיח עליי בשבע עיניים). יותר מאוחר הגיע הטרקטור האופני הראשון ״אוליבר 70״, היו שני הקומביינים: האוליבר הירוק והקייס הכתום, בשניהם התמלאו שקים מתחת למשפך הדיש, פיהם נקשר בחבל ונזרקו לשדה. עוד הגיע בסוף שנה זו מכבש, שתוך כדי נסיעה כבש חבילות חציר וקש. הייתה שמחה גדולה, למרות שהנה רק עכשיו גמרנו לכבוש את החציר במבצע ענק של כל הקיבוץ. את הסיפור של כבישת חציר ועשיית תחמיץ כדאי וכדאי לספר.

הענף העיקרי בדליה, כמו בהרבה קיבוצים, היה הרפת, ועליה הייתה גאוות הקיבוץ. זאת הרפת הבריאה והטובה בריכוזו של עקיבע סטרוסטניצקי (אחיו של יצחק ז״ל שנפל בליל הגשרים). הוא היה בעל מקצוע בחסד, הוא הצליח לשמור על הרפת מאחת המגפות הקשות ביותר שפוקדות את הרפת ואת הצאן. הצאן, בריכוזו של ינקו ועם הרועה הנצחי גולי, הוסיף את הרומנטיקה של אותם הימים הרחוקים כל כך. לשני הענפים האלה הפלחה סיפקה תחמיץ בבור, חציר במתבן וירק טרי, ירק קצור כל יום לאבוס.

הגענו לדליה בחודש מאי, העונה במלוא הקצב. כאשר התחלתי לעבוד בפלחה, גמרו את כל ההכנות לעשיית תחמיץ.

תחמיץ זה מזון משומר העשוי כולו מקטניות, במקרה שלנו מפול, כדי לשמר ולתת לתחמיץ את החמיצות, הוסיפו דגן בגלל הסוכרים שבו.

זוג סוסים רתומים למקצרה מכאנית קצר את הפול, אחריו נסעה עגלת פלטפורמה וחברים העמיסו את הפול והובילו אותו לבור בתוך הקיבוץ, שם הוא קוצץ במקצצה ידנית. כן, כן בידנית, היוצריכים לזה כוח, ובאמת נבחרו הבחורים החזקים, הכניסו את הירק הקצור, את הפול או הדגן לפי הצורך, לתעלה. בקצה התעלה הסתובבה סכין גדולה על גלגל תנופה ענקי, בידית אחזו שני בחורים חזקים, וקיצצו את הירק והוא נפל ישר בתוך הבור.

טיב התחמיץ נמדד לפי טיב ההידוק, יותר מהודק – פחות עובש, התחמיץ יותר טוב. מלאכת ההידוק נעשתה על ידי הילדים והחברים אשר הוזמנו לקחת חבל בחגיגה הזו, וזאת חגיגה אמיתית, הם רקדו בתוך הבור ועל־ידי כך הידקו את התחמיץ. בסוף היום נכנס פלח עם טרטקור זחלי והשלים את ההידוק. כך זה נמשך ימים רבים, וכשהבור התמלא כולו, כיסו אותו בחבילות קש, ותהליך ההחמצה התחיל. בדרך כלל היה התחמיץ מוכן בחודשי החורף, כאשר לא היה בשדה ירק טרי.

המבצע השני בו השתתפתי היה קציר החציר. היום זה מבצע פשוט בתכלית, בימים ההם הוא דרש את התגייסותו של כל הקיבוץ. קצרנו במקצרות רתומות לפרדות, מנגנון המקצרה הופעל על־ידי סיבוב הגלגלים בנסיעה אחרי שהשדה נקצר תוך יום־יומיים (תלוי במזג האויר), בא מגוב שורות ועשה גלים, את הגלים ייבשו על ידי הפיכתם מדי יום. כאשר הגל היה יבש, הערימו את החציר בערמות גבוהות, השדה נראה אז כמו בציורים: זרוע ערמות; הכיבוש לחבילות נעשה על־ידי מכונה נייחת, מונעת על מעביר־כוח של טרקטור. מתקן מיוחד, רתום לבהמות, המכונה ״האווירון״ הרים את הערימה והוביל אותה למכבש. שני חברים קלטו את

ערימת החציר בקילשונים והכניסו את התכולה לתוך המכונה. למעלה על פלטפורמה מוגבהת עמד חבר ועזר לחציר להגיע ל"גולם" שדחס את החציר לתוך תעלת כבישה, עבודתו הייתה מסוכנת מאוד, והיה עליו להיזהר מהגולם שיכול היה לתפוס את ידו (וזה קרה לא פעם). כאשר החציר היה בתוך תעלת הכבישה, השחילו שני חברים שישבו משני צידי המכבש חוטי ברזל וקשרו אותם עם לחיצת הבוכנה הכובשת. כאשר החבילה נפלטה מהמכבש, קיבל אותה חבר נוסף והערים אותה מהמשטח הנגרר על ידי סוסים לערימה הגדולה ומשם למתבן בקיבוץ.

כמובן יש בזה הרבה נוסטלגיה, ימים יפים ורומאנטיים. היינו צעירים מאוד, התגברנו על חולשות הגוף, התחזקנו מאוד, מאוד, ובכל זאת ולמרות יופיים של אותם הימים אני מעדיף בהחלט את האמצעים של היום, כאשר שניים או שלושה אנשים עושים עבודה בפחות זמן ממה שעשו שלושים או יותר.

יום העבודה בשדה ארך מזריחת החמה ועד לשקיעתה. על מרכז הפלחה הייתה האחריות לדאוג בין היתר לארוחות בוקר וצהריים בשדה, הארוחות האלה היו באמת כמו פיקניק: יושבים בצל המכונה, מכוסים בכפיות מפני שהברחש נכנס לאוזניים ועקץ וזמזם וזה נורא מעצבן, היה שמח באמת ובתמים, ללא הגזמה וללא פאתוס מעושה, הייתה חדוות היצירה, שמחת יגע כפיים, פשוטו כמשמעו, מי שעבר את החוויה הזו, יספר ויתרפק וישכח את החמסין, את החום הקשה והמתיש, את הברחש התוקפני, את הצמא ואת המים החמים בכד, את הליאות והעייפות כתוצאה מכך, והימים ההם משתקפים כימי זהב מלאי הוד ויופי.

קרבו ימי קציר החיטים, שיא העונה החקלאית. איסוף התבואות מהשדה סימל בכל הזמנים את חגו של היוגב אשר זרע בזיעת אפיו והגיעה עת הקציר, חג האסיף. סופרים כתבו רומאנים על תקופה זו, בדליה היו כאמור שני קומביינים: האליס והאוליבר, האליס מונע על ידי מעביר הכוח של הטרקטור ואילו לאוליבר היה מנוע משלו. שני חברים עבדו על כל קומביין: הטרקטוריסט ועוד חבר על הקומביין. הקומביין, כמו היום, קוצר את התבואה ודש אותה, הקש נפלט החוצה אחרי הדיש, גרגרי החיטה – אחרי ניקוי ראשוני נשפכים החוצה לשקים, כאשר השק מתמלא הוא נקשר בצוואר ונזרק מחוץ לקומביין, שם הוא נאסף על־ידי חברים המעמיסים את השקים על פלטפורמה ומובילים אותם לקיבוץ. שם השקים נשפכים על אדמת הגורן, ויוסף הערבי מהכפר הקרוב דליה אל רוחה, כלומר דליה של הרוחות, מנפה את החיטה. בראשית הוא מרים את החיטה באתים וזורק אותה למעלה. המוץ נזרה ברוח ואילו החיטה הכבדה נופלת על האדמה. אחרי הפעולה הזאת באות הנפות למיניהן והחיטה נקיה, השקים נשקלים עד מאה קילוגרם ומוכנים למשלוח לטחנות הקמח. שני סוגי חיטה גדלו אז, חיטה קשה מזן דמשקאי וחיטה רכה מזן אוסטראלי. היבולים היו דלים, האמצעים לא הספיקו, אבל בעיקר האדמה הייתה שטחית מאוד וזרועת אבנים, גם אחרי סיקול נשארו אבנים די והותר, מה שהיקשה מאוד גם על הזריעה וגם על הקצירים.

אחרי האסיף של כל גידולי העונה התחילה עונת החריש והכנת הקרקע לזריעה החדשה. אבל לפני זה היו חייבים לסקל את האבנים אשר שוב ושוב צצו עם החריש; בזה עבדנו כולנו, כל גרעין בוני הנגב, לטרקטור־זחל רתומה פלטפורמה עשויה מפח על שני גלגלים עם מתקן הרמה מיוחד. הפלטפורמה

המלאה אבנים נוסעת לפאתי השדה, ושם, על גל אבנים, הפלטפורמה נופלת על ידי שחרור החף, הטרקטור נוסע אחורנית והפלטפורמה מתרוממת וכל התכולה נשפכת על גל האבנים, המילוי נעשה בידיים ובסלים עשויים מגומי של צמיגים, אנחנו מתפרסים בשורה חזיתית, צמודים זה לזה ללא רווח ואוספים כל אבן, הטרקטור נוסע לאט או ממתין, וכאשר הפלטפורמה מלאה חוזר על הפעולה בוואדי.

בפלחה נוצר הווי מיוחד במינו. העבודה הקשה, התנאים המיוחדים יצרו חברות מיוחדת. בצל המכונה ישבנו כולנו בצהריים וסיפרנו על התקלות, התייעצנו ומצאנו פתרונות לבעיות. הקשבתי ובלעתי כל מלה, הפלחים הוותיקים היו בעיניי נפילים אחד אחד; חיים בראון עם ההומור המיוחד שלו, ראובן מרכוס והשנינות והאמרות, אלוני הטוב והמטיב, אולי המומחה מעל כולם, אמיל המוחה, אליהם הצטרפו מוריץ גרינשפן ונומן כהנא לאחר שחרורם מהצבא הבריטי, גם חיים ינקל, המדריך שלנו עבד שם והיה לא פעם קורבן לבדיחות. כאשר חזר זמן קצר לאחר שיצא לשדה עם כלי שבור, אמרו בבדיחות הדעת שיחסית היום זה לקח קצת יותר זמן מאתמול: אתמול לא יצא כלל, הוא שבר את הכלי עוד בהיותו בסככת המכונות. לפעמים היו עושים הימורים, כמה זמן יקח עד שהוא יחזור עם תקלה או שבר.

עבדו בפלחה גם מחברת הנוער: יצחק בן קן קרית חיים במפרץ, ועוד בן מהגרעין אשר הצטרף והשלים אותם יותר מאוחר, כאשר הם התגייסו לפלמ״ח, שמו היה חנוך, רחב גרם, חזק מאוד, הוא היה בחור טוב מזג וטוב לב, גם אברהמ׳לה התימני עבד אתנו, מהם למדתי הרבה, הייתי יותר מקורב אליהם ללא מחיצת גיל. הייתי עצוב מאוד כאשר באחד הימים נהרג חנוך באימונים, הוא נפל מגשר חבלים או אומגה שהיתה אז שיא האימון של אומץ, לא זכור לי בדיוק, כך או כך היה לי מאוד חבל לאבד חבר קרוב, גם יצחק נהרג כמה שנים לאחר מכן במלחמת השחרור, נדמה לי שהוא נהרג בזמן הפצצה מהאוויר.

פעולות האצ״ל נגד הבריטים גברו מאוד, באפריל 1947 הם פרצו לכלא עכו, ואחרי קרב קשה שנפלו בו חללים משני הצדדים הצליחו לשחרר מעל לארבעים אסירים, הם נסוגו במכונית משא צבאית, הגיעו לשערי קיבוץ דליה ושם עצרו את הרכב, אני הגעתי מהשדה, נסעתי לצידי הדרך לאורך המטע של הקיבוץ, בטרקטור האוליבר גררתי את הקומביין אליס, ראיתי את יעקב שרף, חבר קיבוץ, עם עדר הצאן רועים על שטח גן הירק (היום עומד על השטח הזה בי״ח ארד). לא הרחק משם חנתה מכונית צבאית והחיילים במדי צבא בריטי פושטים את המדים ולובשים בגדים אזרחיים, קצין ג׳ינג׳י עם זקן אדום עצר אותי, הוא דיבר אלי אנגלית, מה שהבנתי היה ״איפה ואדי מילק״? הראיתי לו על הכיוון והוא התחיל לדבר אלי עברית ואמר: אנו חיילי אצ״ל אחרי פעולה, אנו נאלצים לנטוש את המכונית כאן, בפנים יש הרוג אחד ואחד פצוע אנושות, לא נוכל לטלטל אותו, מסור לאנשי הקיבוץ שיודיעו לצבא האנגלי כעבור כמה שעות על מנת שנוכל לסגת, כמו כן אם הם יכולים, יקברו את ההרוג ויושיטו עזרה לפצוע. נכנסתי לקיבוץ, השער היה סגור והוגברה השמירה, בתחילה חשבו האחראים לבטחון בקיבוץ שהם באמת הצבא הבריטי, אשר הגביר עד מאוד את החיפושים בקיבוצים אחרי נשק, אבל מנקודות התצפית הם מייד עמדו על כך שאלה הם ממחתרת הפורשים.

מסרתי מה שהם אמרו לי, איך הם הגיבו אני לא יודע עד היום הזה, הרי אותי לא שיתפו בזה, אני זוכר שהצבא הבריטי הגיע כעבור כמה שעות ונטלו את הרכב לאחר בדיקה קפדנית אם הרכב לא ממולכד, מה היה גורלם של הפצוע שנפטר עוד לפני בואם של האנגלים וההרוג האחר, לא ידעתי אז וגם אינני יודע היום.

ידענו שימינו בקיבוצים דליה ועין השופט מתקרבים לסיומם, בסופו של דבר נצטרך לצאת לחיים עצמאיים, אך גם הימים הסוערים בישרו את קץ שהותנו בקיבוצים. החלטנו לתת ביטוי לעבר שלנו, רצינו להגיד מה עבר עלינו שם, ידענו שהאמצעים הם דלים, פחדנו שלא נעמוד בזה, אך הרצון לומר למרות הכל מה שעבר עלינו, ואנחנו כאן "למרות הכל", "אף על פי כן", ליווה אותנו מאז שבאנו ארצה.

זאב רונן (רוזנבלט) ורחלה אשתו כתבו מחזה אשר שיקף את מה שעברנו שם בגיטו, במחנות הריכוז ועם השחרור, זה בוודאי נכתב פולנית ותורגם על ידי חבר משמר העמק לעברית. המחזה הוקרא בשיחות חברה ואושר, הוא היה לפי רוחנו, הזדהינו עם התוכן, כל אחד מאתנו עבר את זה, התחלנו בחזרות. ציפורה אפרת (ציפקה וולק), חברת הלהקה הוילנאית ("ווילנער טרופע") הייתה לבימאית, היא נעזרה על ידי מיטה (שולמית בת־דורי) ממשמר העמק, כבר אז בימאית דגולה. הדבר הבטיח לנו בימוי מקצועי וטוב, הרי אנו לא היינו שחקנים, לכן היתה דרושה מאוד ההדרכה על רמה.

הפעולה הזאת, החזרות הכמעט יומיומיות, גיבשו את הגרעינים משני הקיבוצים, שוב חזרנו להיות קיבוץ מלוכד אחד. ערב ערב אחרי העבודה הלכנו לעין השופט במסלול הקבוע דרך המכוורת של דליה, או שמעין השופט באו לדליה.

ההצגה לבשה עור וגידים, כל יום הורגשה התקדמות. זאב מיכלביץ', צייר, בנה את התפאורה. שתי תמונות בהצגה, הראשונה חדר מרוהט ודל, הציג חדר בגיטו ואילו התמונה השנייה – חלק מצריף במחנה ריכוז, שתי שורות של דרגשים (פריצ'יות) בשתי קומות. ההצגה הרשימה מאוד את הצופים, הם היו מזועזעים מהתוכן, הם ידעו שזה היה הרבה יותר גרוע מכפי שהצגנו את שעברנו, מאז כבר היו כמה הצגות על השואה בתיאטראות המקצועיים.

בהכשרה ובמאבק

הציעו ממוסדות המיישבים של הקיבוץ הארצי השומר הצעיר שנצא למגרש הקיבוצים בחדרה. חדרה, אז מושבה חקלאית במרכז הארץ, קלטה קיבוצים אשר באו ליסד קיבוצים עצמאיים ושם חיכו בתור להקצאת אדמות להתיישבות. מגרש הקיבוצים נוסד על ידי מי שבעתיד היו לקיבוץ עין השופט ואחריהם המעפיל; בזמן שניהלו אתנו את המשא ומתן, שהו במחנה חדרה קיבוץ ארץ ישראלי ד׳ אשר עמדו לעלות לאדמות ואדי פאליק בשרון, ואילו אנו עמדנו להמשיך את המסורת של שומרי החומות במגרש.

האווירה בארץ הייתה אוירה של הכרעות גורליות לאומה. הבריטים הודיעו שהם עומדים לסיים את המנדט על ארץ ישראל וגם נקבו בתאריכים.

הארץ הייתה מלאה עם האנגלים, כנראה הם ריכזו כאן את כל הצבא שלהם אשר התפנה לאחר המלחמה באירופה, המחנות שלהם היו זרועים בכל חלקי הארץ מהצפון ועד הדרום בנגב.

היום המיוחל הגיע, מצוידים בכל הדרוש יצאנו לחדרה. המחנה היה קטן מאוד, מבנה בן שתי קומות היה מיועד לקומונה ולבית תינוקות עתידי, אשר אמור היה לקלוט את שני התינוקות אשר עמדו להיולד: שתי חברות עמדו ללדת. למעלה מגורים לבנות, היו גם צריפונים בנויים מאסבסט דק בגודל של חדר אחד, והיתר באוהלים. קיבוץ ד׳, אשר זה עתה עלו לואדי פאליק והקימו את קיבוץ יקום, עוד החזיקו במגרש הקיבוצים שני בתי מלאכה, אחד לעשיית מִיטות עבור הסוכנות היהודית והשני לעשיית רעפים. גם רפת עוד הייתה להם, הבחורות נשארו להשגיח על הילדים, כך שהיה צפוף למדי.

חדר האוכל היה משותף, אולי גם המזון. עבדנו בבתי המלאכה שלהם כמה חברים וחברות שלנו, היתר היו תלויים בדרישות המעסיקים בלישכת העבודה. יצא לנו שם של עובדים טובים, כל יום ביקשו את בוני הנגב. עבדנו בפרדסים של כפר ויתקין, בפרדס של אליהו קראוזה בניהולו של ליפשין, אשר עם הזמן נהפך לידיד ביתנו; עבדנו בבניין, בחפירות לבנייה ועוד.

באותו זמן בערך נבחרתי לתפקיד המזכיר. המזכירות הייתה קטנה, הגזבר (ניונק) השו ז״ל, ועוד שניים או שלושה חברים נוספים. סדרני העבודה היו נציגינו בלישכת העבודה חדרה, הם כמובן עשו גם את סידור העבודה הכללי בקיבוץ.

לאט, אבל בצעדים בטוחים, התחלנו להתארגן כקיבוץ על מוסדותיו הקבועים. שוב היינו יחד כל הקיבוץ, וכל אחד תרם לפי יכולתו. הצטרפו אלינו כמה חברים, כמו יעקב גורביץ, שלמה יניצקי (יניב), מאיר רץ, ריטה ודב זלינגר, אחרים שבינתיים עזבו אותנו.

לקיבוץ ד׳ הייתה רפת בחדרה. ישראל ק׳ עבד אצלם כרפתן, כך שקבוצה גדולה למדי של חברים עבדה בקיבוץ ד׳. גם דוד פלכצ׳ינסקי (בן־חיים) מצא פיסת אדמה וחזר להיות גנן, כמו בעין השופט; אני עבדתי באותה תקופה בפרדסים של כפר ויתקין וקראוזה, כעבור זמן התחלתי לעבוד בקיבוץ עין שמר השכן כפלח.

לא הרחק מעין שמר, ליד קיבוץ מענית, שכן בית החרושת לקורנפלור וחלווה

"גלעם". קבוצה גדולה יחסית הצטרפה לבית החרושת, בנים ובנות – זה פתר לנו הרבה בעיות תעסוקה. היו זמנים, שקיבוץ מענית הפעיל את המחצבה השוכנת לידו, המכונות, בעיקר המגרסה, היו במצב מוזנח ועזוב. ניסינו יחד עם קיבוץ ברקאי להפעיל את המחצבה. תיקנו את המכונות, רכשנו משאית הייבר ונעשינו לחוצבים, הרוח החיה במחצבה היה ללא ספק מחק ז"ל (מיכאל ווסרלאוף). המחצבה פעלה כמעט עד לעלייתנו להתיישבות.

נולדו לנו שני תינוקות: בן לפשה ושמואל אייגר ובת ללושיה וגנק גרוסמן. בית התינוקות שוכן בקומת הקרקע. סבקה, שקיבלה את הכשרתה בעין השופט, נקבעה כמטפלת. היא סידרה בית תינוקות למופת, דבר־לא קל בתנאים של הימים ההם, במסירות ללא גבול היא נתנה טיפול מלא אהבה לתינוקות והדרכה להורים, אך לצערנו לא תמיד היו השלום והשלווה שורים בבית: היינו צעירים מאוד, מחוסרי נסיון חיים בכלל וחסרי נסיון קיבוצי בפרט. חילוקי הדעות הלכו ותכפו, הלכו והחריפו, המזכירות פעלה בהתאם, בירורים לאין ספור עם ההורים נכנסו למבוי סתום ללא פתרון, הועלתה במזכירות הצעה, שהמצב שנוצר טומן בחובו סכנה ממשית לקיום הקיבוץ, ולכן אנו מציעים לחברים לקבל את החינוך כפי שמקובל ולפי הדכה של מחלקת החינוך של הקיבוץ הארצי. ואם הם לא יכולים להשלים עם התנאים האלה, הרי שהפתרון היחיד שנשאר לנו הוא להציע להם לעזוב את הקיבוץ.

המשימה להביא את הפרשה לסיומה הוטלה עלי כמזכיר קיבוץ. ישבתי עם ההורים יחד עם השו, הסברנו להם שאין ברירה, הקיבוץ חייב לפעול כקיבוץ, החינוך חייב להיות משותף, בחינוך משותף ההורים חייבים לדעת לוותר על הפרטיות, אני מבין היטב שזה קשה להורים צעירים, הרוצים יותר מעורבות בחינוך בניהם, אבל יש כללים אשר החינוך המשותף מכתיב ואנו כקיבוץ לא נוכל לוותר. עם כל הכאב של פרידה מחברים אשר יחד איתם הלכנו כברת דרך, עלינו להגיד להם עכשיו: לכו לדרככם. כואב מאוד, אבל שלמות החברה דורשת את זה.

הם לא קיבלו את הנימוקים ודרשו שיחת חברים. שיחת הקיבוץ הצביעה על עזיבת שתי המשפחות; שוב ניגשתי אליהם להודיע על ההחלטה ולקבוע זמנים לעזיבתם. כאן עליי לציין שבאופן פרטי־אישי הייתי בקשרי ידידות עמוקים עם גנק ולושיה, גם עם פשיה (בת עירי) ושמאליק הייתי מיודד מאוד, אך הוטל עליי תפקיד, ועם כל התמימות והיושר חשתי שלמרות הכל אני חייב למלא את התפקיד, אפילו כאשר הוא לא כל כך נעים.

באותה פגישה כבר נשמעו הרמזים הראשונים להתנגדות נמרצת לעזוב את המקום. "כאן יישפך דם", אמר מי שאמר. לא ייחסנו לזה חשיבות יתרה, היתכן הדבר? בינינו? הרי כמו אחים היינו, הם נשארו, הקונפליקט הלך ולבש יותר ויותר צורה של אלימות מילולית תחילה ואחר כך גם הסתה נגד המזכירות, המצב היה מסובך מאוד, היינו, כאמור, צעירים מאוד וחסרי כל נסיון איך לנהוג במצב כזה, גם אנחנו ראינו צל הרים כהרים ובודאי הפרזנו, אך גם שתי המשפחות פעלו רגשית, הרי הם תרמו לחברה לא מעט והנה הולכים לנשל אותם. כמובן, היום אני יכול להעריך את המקרה האומלל הזה אחרת לאור נסיון של שנים, אבל באותם הימים נראה הכל פשוט כל כך, אם־כי היו דרכים אחרות ליישב את העניין.

המזכירות ראתה בחומרה רבה את התערבותן של המשפחות האלה, אשר הוצאו מחוץ לקיבוץ ובכל זאת חיו ופעלו בחצר הקיבוץ. למרות המאורעות אחרי החלטת האו"ם על חלוקת הארץ החלטנו שהמצב לא יוכל להימשך כך, ונתנו להם זמן מוקצב לעזוב את חצר הקיבוץ. שוב הייתי זה שמחובתו היה להודיע להם. הפעם הלכתי עם דוד בן חיים, נכנסנו לחדרו של גנק (גדליה) גרוסמן והודעתי על התאריך, כלומר עד מחר בצהריים, ואם הם לא יעזבו, הרי שנהיה נאלצים להוציא אותם נגד רצונם.

הם לא הגיבו. יצאנו, למחרת כמעט כל הקיבוץ נשאר בבית, בגלל המאורעות בארץ פינו את הילדים מקיבוץ המעפיל למגרש הקיבוצים, ביקשנו מהם את הטנדר למקרה שנצטרך אותו.

חיכינו, שעת הצהריים הגיעה והם לא זזו. אז הוחלט במקום להוציא אותם מהחדרים, נכנסתי הראשון. אחרי היה דוד והשו ואחריהם יהודה ז., כאמור הייתי הראשון מולי עמדו שמואליק אייגר וגנק, לפתע זינק אחד מהם, אינני יודע מי, עם סכין ביד, ובאותו זמן לפת השני את ידי לאחור והחזיק בחוזקה, הרגשתי דקירה באיזור הצוואר וקילוח דם יצא מהגרון. קמה מהומה והם הירפו ממני, התמוטטתי, לקחו אותי לטנדר, הייתי בהכרה ואני זוכר את המקרה בבהירות רבה. יהודה היה הנהג, אני ישבתי על המושב והחזקתי את היד על הפצע כדי לעצור את הדם. הגענו מהר מאוד למגן דוד אדום במרכז חדרה, שם חשבו אותי קורבן המאורעות, טיפלו בי מייד, רופא ואח, הם הצליחו לעצור את הדם, תוך כדי טיפול הם קבעו שאני פלא רפואי, כי הלב שלי שוכן ,כבוד בצד ימין ולא בצד שמאל, כמו אצל שלושה מיליארד אנשים על כדור הארץ, מצחיק, חזרנו לקיבוץ, בדרך למגן דוד אדום עוד הספקתי להיפרד מכל הקיבוץ, ולהבטיח אהבה להניה, וכל זה באמצעותו של יהודה שהרגיע אותי כל הזמן עד שהגענו הביתה.

בבית הצליחו בינתיים לשכנע את שני הזוגות שיעזבו בלי התערבות המשטרה והם עזבו, לא רצינו שהמשטרה תתערב בעניין פנימי שלנו, אבל מגן דוד אדום דיווחו למשטרה והם באו מיד. היה לנו במשטרה קצין ידיד, סיפרתי לו את כל השתלשלות העניינים מההתחלה ועד למקרה המצער, ביקשתי לא לפתוח תיק אם אפשר, העתונאים יעוטו על המציאה הזו, הוא הבטיח לעשות הכל בתנאי שאני אמשיך לחיות. מצבי היה טוב מאוד והתיק לא נפתח. העניין העגום נסגר, הם עזבו, לא דיברתי איתם הרבה מאוד שנים. לימים, כאשר שירתתי בצה"ל והייתי מפקד הסדנה של חטיבת גולני, נקלעתי לא פעם במצב מביך עם גנק שהיה רס"ר האפסנאות בגונדת המרגמות של החטיבה, תמיד ידענו איך שהוא לצאת מהמצב הזה, לימים באו לולה מארצות הברית ופלה מהקריות והן עשו סולחה רבתי כאן בקיבוץ. היו חיבוקים, היו דמעות והיו הרבה נשיקות עם לושיה ז"ל ובעלה גנק, עם המשפחה השניה נותק הקשר כליל למעשה עד עצם היום הזה, גם שמואליק אייגר הלך לעולמו, יהי זכרו ברוך.

בדיעבד, אני חושב שהיינו אכזריים כלפי עצמנו, שמרנו באדיקות יתר על עקרונותינו. לפעמים היה נראה שאנו מוכנים לוותר על חבר ולא לסטות כהוא זה מההחלטות. חבר קיבל ירושה ומסר את כל התכולה לקיבוץ. מתברר שאותו חבר קנה בחלק מהכסף מתנה ליום הולדתה של חברתו; אחרי בירורים קשים קיבל

החבר הודעה שעליו למסור את המתנה לרשות הכלל, למזכירות, מבחינת יקוב הדין את ההר, והחבר מסר.

הודענו לקיבוץ, הניה ואני, שברצוננו להיכנס לחדר משפחה. קיבלנו צריפון או אסבסט שהתפנה ונכנסנו, זה היה כל הטכס שלנו, לא היתה חתונה ולא הוגש כיבוד, זה לא היה מקובל, לא ידענו את המושג חתונה, מסיבת חתונה, רב וחופה, היחיד שהגיב על כך היה אביה של הניה. הוא בא בערב עם עוגה קטנה וקצת יין, הרמנו כוסית והוא איחל לנו "מזל טוב". גם זה שייך לאותה תקופה עם המוסכמות שלה.

הכרזת האו"ם, כ"ט בנובמבר 1947, ההחלטה על חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות, השמחה גדולה, הציונות התגשמה, יש לנו מדינה יהודית, אחרי אלפיים שנות גלות יתקבץ העם היהודי בהמוניו במולדת ההיסטורית שלנו, לא עוד גלות, לא עוד פרעות ביהודים, תהיה מדינה עם צבא שלנו, עם משטרה שלנו, מוסדות ממשל יהודיים. השמחה העצורה בקרבנו פרצה כמו הר געש, חיבוקים, נשיקות, ריקודים בכיכר המושבה, דגלים כחול לבן, התקוה שהתגשמה, אשרינו שזכינו, אנו הדור הראשון לגאולה שלמה, דוקא אנחנו שהיינו הקורבנות של הרשע, אנו שהושפלנו עד עפר בשאול, אנחנו שהיינו על סף ההכחדה, אנו שמתנו יום יום במחנות המוות, אנו הגענו וזכינו לחיות ולהיות עדים ולא רק עדים לקוממיות ישראל. דורות רבים חלמו על ציון, מגלות בבל "שם בכינו בזכרנו את ציון", ואחר כך הגלות השנייה הארוכה, הנוראית מכל, לאורך דורות, התאריכים הנוראים בהיסטוריה שלנו, פרעות האספסוף של נושאי הצלב בתתנ"ו, גזירות ת"ח-ת"ט בפולין ואוקראינה ועד לשואה הנוראית מכל, הנה הגיע הסוף לכל זה, נהיה עם ככל העמים, התקוות היו גדולות...

אך זה לא ארך הרבה זמן, כתגובה להחלטת האו"ם פתחו הערבים בהתקפות על התחבורה היהודית, אפשר בהחלט להגיד שהשלב הראשון של מלחמת העצמאות התחיל.

הרבה כנופיות ערביות התארגנו לצורך ההתקפות על היישובים היהודיים, גם הרבה כנופיות פלשו מעבר הירדן, סוריה ועיראק. כנופיה כזאת פעלה בעמק יזרעאל בפיקודו של קאוקאג'י אשר הגיע מסוריה לנצרת ופעל נגד היישובים, הקיבוצים היו טרודים בהבטחת בטחון וקיום המשק, הם נפלו־כרעו מעומס העבודה והשמירה, לכן הוחלט להושיט עזרה.

היינו קיבוץ שהגיע תורו להתישבות. לא גייסו אותנו עם פרוץ המאורעות, עכשיו עם הגברת ההתקפות על קיבוצי העמק הוחלט במוסדות התנועה, שבוני הנגב יתגברו את הקיבוצים מזרע, שריד ומרחביה. לכל אחד מהקיבוצים האלה יצאה קבוצה של בנים ובנות. העזרה ניתנה בכל הענפים, אבל בעיקר בבניית עמדות מגן. הפעילות החברתית הופסקה כליל, לא יכולנו להתכנס, פה ושם בא מישהו מהעמק ליום־יומיים, או אני הייתי משוטט בין הקיבוצים ומוסר דו"ח, אבל זה היה צו השעה, תרמנו למאמץ הכללי.

אירוע מוזר היה לנו היום. חיילים אנגלים שיכורים פרצו בערב למחנה שלנו, בדרכם למחנה שלהם בגבעת אולגה. יצאנו לראות מה המהומה בחוץ, ופגשנו על המדרגות שני חיילים עם אקדחים שלופים. הם קיללו והשתוללו, התקדמו לעברנו,

אחד מהם הנחית מכה חזקה באקדחו על ראשה של מניה. הדם ניגר מן הפצע וכיסה את הפנים שלה, היא התמוטטה, והאנגלים ברחו נסתלקו להם. נשמנו לרווחה, טיפלנו במניה, למזלה הפצע היה שטחי, הצלחנו לעצור את הדם. היא שכבה לנוח. מעורבות האנגלים במאורעות האנטי יהודיים היה בולט ביותר, הם עמדו לצד הערבים בגלוי.

יעקב ויינטראוב, המכונה יעקב המסובך, נפצע אנושות מפגיעה של אוטו משא, הוא יצא כהרגלו יום יום ללישכת העבודה רכוב על האופניים, במרכז המושבה הוא רכב אחרי האוטו, האוטו עצר לפתע ויעקב נכנס בתוך דופן המשאית בכל העוצמה ונפגע בראשו. הוא נלקח לבית חולים ללא הכרה ונותח, שלושה שבועות שכב ללא הכרה וחשבו אותו לצמח. כעבור שלושה שבועות הוא חזר להכרתו, אבל נותר פגוע קשה. התעוררו בעיות פסיכיות; הוא השתולל ונאלצו לקשור אותו למיטה. הוא היה בורח ומחזירים אותו; עברו ימים ושבועות ומצבו השתפר, הוא הבריא וגם נעשה יותר ויותר שקט עד ששוחרר וחזר אלינו למחנה בחדרה. הוא השתנה ללא הכר. יעקב היה בחור רחב גרם וחזק, הוא גם פיתח את שריריו, היה לו קול נעים, מתאים לשירי אותם הימים, שירי המולדת והרומאנטיקה של התקופה; הוא בכלל היה בחור נאה אך מתוסבך מאוד, נתון למצבי רוח משתנים. את הכינוי "המסובך" הוא קיבל אצלנו. מן התאונה יצא יעקב אדיש, חלש פיזית ומוראלית, ולא חל שום שינוי במצבו גם אחרי תקופה של החלמה. הוא היה מודע למצבו; מה שהפריע לו מעל לכל היה מצבו הפיזי הירוד, לזה הוא לא הסכין. הוא היה מדוכדך מאוד, שתק רוב הזמן ומכונס בעצמו. ערב אחד נשמע צרור יריות מחדרו. אנשים רצו פנימה, יעקב ישב על מיטתו נישען בגבו לקיר, חזהו נקוב בכדורי הסטן, הכדורים יצאו דרך הגב לקיר, הוא מת במקום.

זה קרה בסתיו או בהתחלת החורף הראשון, כאשר כבר ישבנו על אדמות סוברין בהרי אפרים, והוא היה הראשון שניטמן באדמת הקיבוץ. בקבורתו של יעקב ויינטראוב נפתח בית הקברות ברמות מנשה, על הגבעה המשקיפה על יער דליה ורמת מנשה עד גבעת נילי וחדרה.

עוד אנו טרודים ומפוזרים בקיבוצי העמק, התקיפו כוחות ההגנה את הכנופיות של קאוקאג'י ודחקו אותן לעבר נצרת, משם הם נסוגו בכיוון סוריה. בעמק הצפוני, בשכנות עם שער העמקים ואלונים, שכנו שני כפרים של הגרמנים הטמפלרים, כת נוצרים אשר קראו לעצמם "אבירי ההיכל". הם באו לארץ ישראל במאה ה–19 כמאמינים ביעודם הנוצרי, ייסדו מושבות כמו וילהלמה בירושלים, שרונה, היום הקריה בתל אביב, המושבה הגרמנית בחיפה, היום שדרות בן גוריון ושדרות הציונות, ושתי מושבות חקלאיות בעמק יזרעאל הצפוני על יד קיבוץ אלונים: "ווּאלדהיים" ועל ידה "בית לחם הגלילית".

הגרמנים הוכרזו בזמן מלחמת העולם השנייה כאוכלוסייה עוינת והוגבלו על-ידי הבריטים למושבות שלהם ללא אפשרות לנוע חופשי, עוד לפני המלחמה התנהלה אצלם פעילות נאצית ענפה, כמה בני המקום התגייסו לצבאות היטלר ולחמו נגד כוחות הברית. כמו כן הזדהו עם האידיאולוגיה הנאצית האנטי יהודית, ונוכח כל זה החליטו המוסדות שלא תהינה עוד מושבות כאלה בארץ או במדינה

היהודית, מייד עם שחרור המקומות האלה הם נצטוו להתרכז בנמל חיפה, הועלו שם על אוניות וגורשו לאוסטראליה.

קיבלנו הוראה דחופה מאוד להרכיב קבוצה של חברים וחברות ולצאת בדחיפות לקיבוץ שער העמקים. עשינו זאת מהר; קבוצה שמנתה כמדומני עשרים אנשים, יצאנו מייד לדרך, באנו לוואלדהיים, שם כבר היו כמה קבוצות מתנועות אחרות ויחד היינו אמורים לתחזק ולהפעיל את המשק החקלאי. כאשר נכנסנו למשק הגדול הזה, ראינו מול עינינו כפר גרמני אוטנטי, שכאילו הועתק מגרמניה, על משקוף דלת הכניסה לכל בית פסוק מהתנ"ך בגרמנית, הבתים בנויים בסגנון גרמני גותי, גם הכנסייה הייתה בנויה בסגנון זה.

הגרמנים כבר לא היו שם. כפי שסופר לנו יותר מאוחר, הכוחות המפנים באו לכפר וציוו על כל האוכלוסייה להתרכז על יד האורוות. שם הם המתינו כולם: נשים, זקנים וילדים, עד שהביאו את הגברים מהשדה. הוסבר להם שהם מגורשים מארץ ישראל בהיותם אויבי עם ישראל ששיתפו פעולה עם גדול האויבים של עמנו. העמיסו אותם על מכוניות והביאו אותם לנמל חיפה, שם הם הצטרפו ליתר הגרמנים. כאשר נכנסנו לבתיהם כדי להכשירם לצרכינו עוד הספקנו לראות את ארוחת הצהריים שלהם על השולחן. באותו רגע עבר לנגד עיניי הגירוש מהגטו, זה בא אסוציאטיבית וידעתי את אלף אלפי ההבדלים, אבל חשבתי, האם יש בזה נקמה פורתא? לא ולא, זה משהו אחר לגמרי, זה בפשטות סגירת חשבון ארוך עם הקבוצה האתנית הגרמנית בארץ, ותו לא.

הכפר היה מבוסס על רפת ועיבוד התוצרת למוצרי חלב למיניהם. עוד באותו יום חלבנו, החלב נשלח לתנובה חיפה, עיר שהשתחררה ממש ביום הגיענו לוואלדהיים. נוסף לאוכלוסיה החדשה בכפר, נהפך המקום לבסיס של ההגנה. מהבסיס הזה יצאו הכוחות להתקפות על הכנופיות בעמק יזרעאל, ועד עמק בית שאן הגיעו. האחראים למקום מטעם כוחות הבטחון היו אליהו, חבר קיבוץ אלונים, חבר משער העמקים, וכן גיורא זייד ואחיו יפתח. אבל פעילה מאוד הייתה גם אמם, ציפורה זייד, רעייתו של השומר האגדי אלכסנדר זייד.

ימים ספורים לבואנו לוואלדהיים חל פסח תש"ח. ציפורה זייד לקחה על עצמה להכין את סדר הפסח; האורווה נוקתה והוכשרה בעזרת כולנו, גויס ציוד, כגון שולחנות וספסלים, בישלו מטעמים לסדר. בערב התכנסנו כולנו סביב שולחנות ערוכים יפה, נכחו גם אורחים רמי מעלה של הימים ההם, קראנו הגדות מסורתיות והיה יין וארבע כוסות; הסדר היה מרשים ביותר ונשאר בזכרוני, בדיוק כמו סדר פסח תש"ו בלה ספציה. שני סדרים בעלי משמעות מיוחדת במינה.

נערכו ערבי תרבות; ועדת תרבות ארגנה גם הופעות של אמנים; זכורות לי לטוב יפה ירקוני וטובה פרדו, שבאו לוואלדהיים להנעים לנו משירי הארץ.

גם את האחד במאי יצא לנו לחוג שם. חגגנו את היום הזה בכל להט הנעורים, להט האמונה שלנו בסוציאליזם המתגשם לנגד עינינו ממש, הינפנו דגלי המעמד בצד דגלי הלאום, שרנו שירי הנוער והמהפכה. האמונה הייתה כנה, טהורה ואמיתית, שרתה עלינו התרוממות רוח לא רגילה; הכל היה סמלי, ידענו גם ידענו וחשנו בכל רמ"ח אברינו, שאנו מצויים בתקופה שתיכנס להיסטוריה של העם היהודי, ואנו חלק מהתקופה הזו.

מדינת ישראל

יום הכרזת המדינה בה' באייר תש"ח, 14 במאי 1948, חל ביום שישי. בערב שמענו ברדיו את דבר ההכרזה מפיו של בן גוריון, התרגשנו כמו כל עם ישראל בארץ ובעולם כולו. ידענו גם שעכשיו יפלשו כל מדינות ערב מייד עם עזיבתו של החייל האנגלי האחרון, אבל בכל זאת היינו באופוריה של התרגשות עצומה, נפלנו איש על צווארו של רעהו, פה ושם מחו דמעה בהיחבא. למחרת היום, ב–15 במאי 1948 עזבו האנגלים את ארץ ישראל בתום שלושים שנות שלטון מכוח המנדאט של חבר הלאומים, המנדאט אשר הפיח כל כך הרבה תקוות עם הצהרת בלפור ונסתיים באכזבות גדולות עוד יותר עם הספר הלבן וסגירת הגבולות בפני שארית הפליטה. בו ביום פלשו ארצות ערב לתחומי ארץ ישראל (פלסטינה): בדרום מצרים, במזרח הלגיון הערבי - יציר כפיו של השלטון הבריטי - ובצפון עיראק וסוריה. לבנון אמנם הכריזה עלינו מלחמה, אך פיזית לא השתתפה מפאת צבאה הדל, רק כנופיות באו משטחה. מלחמת השחרור החלה.

הגליל המערבי שוחרר, הנשים והילדים חוזרים לאילון. נסעתי לחיפה לראות את גיסתי בינה ואת בנה מיכה שזה עתה נולד; הגליל המערבי היה מנותק, הילדים והאוכלוסיה הבלתי־לוחמת פונו דרך הים מנהריה לחיפה ושוכנו על הכרמל בבית ניוטון. גיסתי היתה בהריון כאשר פונתה וילדה את בנה בחיפה. ראיתי את מיכה, אני דוד, אני שמח עם אחי וגיסתי, באתי בדיוק כאשר השיירה התחילה לזוז לאילון ונסעתי איתם, במכוניתו של הנהג הותיק משה'ל. עברנו את עכו, העיר הערבית ריקה או כמעט ריקה, וכוחות צה"ל שולטים בעיר. אנחנו עוברים את נהריה, מתקרבים לאכזיב ואנו בבצת, שקט כאילו אף פעם לא היו כאן כפרים ערביים עוינים. מגיעים לאילון והשמחה גדולה, הקיבוץ שוב ביחד, בערב נערכה מסיבה.

יום אחד נקראתי למשרדי הסוכנות בחיפה, פגשתי את נוניק ויעקב פ'. נקבע יום יציאה לשטח המיועד לנו לקיבוץ "בוני הנגב" להתיישב בו, אדמות סוברין צפונית מערבית לקיבוץ דליה. רוב האדמות נקנו עוד לפני המלחמה על ידי פיק"א והועברו לקק"ל. והגיע הזמן המתאים לפדות את האדמות האלה. כפר סוברין ריק, התושבים עזבו ברחו בלחץ הקרבות ולחץ הלאומנים הערביים בכפרים. החלק הזה של הרי אפרים בין דליה לבית שלמה וזכרון יעקב ריק מיישוב יהודי, כביש ואדי מילק המחבר את הכביש הראשי חיפה תל־אביב עם ישובי העמק והגליל התחתון הוא גם הכביש היחיד המקשר בין תל־אביב וחיפה, הכביש הראשי מנותק למעשה מפרדיס ועד עתלית על־ידי הכנופיות בכפרי המשולש הקטן. כל אלה הכריעו את יציאתנו החפוזה לחבל ארץ זה ולא לנגב שאליו הועדנו את עצמנו. התקופה הייתה דינאמית מאוד, לא היה טעם לפתוח בוויכות, הרצון לעשות דירבן אותנו, קרבות התחוללו בכל החזיתות: בנגב, במרכז ובאיזור ירושלים. רק הצפון היה כמעט משוחרר ואנו נקראנו להבטיח את הדרכים. פרח מזכרוני, איך הודענו לכל החברים המפוזרים בקיבוצים בעמק, בוואלדהיים ובחדרה, אבל אני חושב שהייתה פגישה והתקבלה הסכמה כללית להתיישבות לפי החלטת המוסדות

התנועתיים והלאומיים.

יצאנו לשטח משלחת גדולה, נציגי התנועה והאיזור, מבוני הנגב יהודה ז', יעקב פלך, נוניק ואני. מנקודה מסוימת הלכנו ברגל, האדמה הייתה זרועה אבנים לבנות, אבני סיד וקצת אבני צור. זאת הייתה רמה לא גבוהה, צרה וארוכה מאוד, מדרונים משני הצדדים תחמו אותה מיתר הרמות בשטח. מצד הואדי צפונה־מזרחה לכיוון כביש ואדי מילק כשני קילומטר, ואילו מעבר לואדי דרומית מהמקום השתרעה רמה רחבת ידיים, אבל בגלל הקרבה לכביש נקבע שהקיבוץ יהיה כאן על הגבעה הצרה, למרות שהכל ראו שאין שום שטח להתפתחות הקיבוץ אפילו לעשר שנים, ואילו לנו היה חזון ברור של קיבוץ רחב וגדול, בעל משק מגוון בחקלאות ואולי גם תעשייה. למען האמת, אז ראו יותר את המשק כבעל ענפים שונים, חקלאות מעורבת, רעיון התעשייה בא קצת יותר מאוחר, בעקבות הצעה של קיבוץ דליה ומספר חברים בעלי מקצועות טכניים.

ובכן, בהסכמת המומחים הבטחוניים נקבע מקום הקמת מחנה הקיבוץ, סוכם להתחיל בריכוז הציוד הדרוש ולקבוע את יום העלייה.

היום נקבע במהרה: 29 ביולי 1948, היציאה מקיבוץ דליה, השיטה "חומה ומגדל". החברים שלנו רוכזו יום קודם לכן בקיבוץ דליה, שם כבר המתינה השיירה האמורה להוביל את כל האפסניה הנחוצה, החל מהצריפים ועד לאחרון המסמר הנחוץ, הרי בזה הצטבר נסיון רב מאוד: במשך שתים עשרה שנים עלו במתכונת דומה עשרות קיבוצים ומושבים.

בערב מסיבה צנועה בקיבוץ דליה, כמה שעות שינה, ובאמצע הלילה, עוד בחושך, השכמה חפוזה, כוס קפה שאיזו נשמה טובה דאגה להכין, ולדרך.

ראש השיירה פונה לכיוון ואדי מילק, בנקודה מסוימת הכביש הרעוע הזה מתפצל ויוצר מעין הצטלבות, משני הצדדים יוצאות דרכים לכיוונים שונים: אחת לקיבוץ רמת השופט וממול דרך עפר לשדות הקיבוצים בג'ורמשי (האדמות מסביב לנקודה הישנה), השיירה פונה בכיוון שדות ג'ורמשי, מפציע השחר, עם האור הראשון אנו מטפסים בעלייה קשה. השיירה עוצרת, המכוניות גונחות ונאנקות קשה, הרדיאטורים רותחים, אנחנו עוזרים לדחוף וצעקות אי־אופ נשמעות מכל הצדדים. ההמון רב מאוד, הולכים ברגל, כולם ירדו מהמכוניות בתחילת העלייה, השיירה מתקדמת לאט, אבל המכוניות הראשונות כבר למעלה על הגבעה, עד שהכל עלו, הספיקו כבר המודדים לתקוע יתדות וסימנו את מקום חדר האוכל, שישה צריפים, התוואי המדויק של הגדר ומקום עמדות המגן.

טכס קצר על־יד מקום חדר האוכל ויריית אבן הפינה, קריאת מגילת היסוד מפי ישאל קליסקי (אבירם) אשר גם כתב את המגילה, ולעבודה...

מרימים את מגדל השמירה, כאן מתרכזים כל בעלי הגוף, חגיגה לשרירים ולכוח הרב, פקודות – חבלים, משיכות והמגדל עומד על תלו, עכשיו מרימים את מיכל המים על המגדל. בתקופה הקרובה נמלא אותו כל יום במשאבת יד מהמשאית שתביא לנו מים מעין השופט. קבוצה אחרת, שחבריה ברובם בנאים מנוסים, מקימה את הצריפים. הכל נראה כמו ערבובייה גדולה, אך זה לא כך: לכל קבוצה האחראי שלה, כל אחראי יודע בדיוק את תפקידו ומכל ה"בלגן" כביכול הציבור כולו עובד כמו מכונה משומנת היטב. הואים איך תוך זמן קצר עומדים

קירות, והנה כבר יושבים על הגג ומניחים רעפים, ואיזה פלא -. יש בית, האיזור הולך ונסגר בגדר משולשת, כלומר גדר ניצבת ושני שיפועים משני הצדדים. הגדר סוגרת את המחנה ההולך ומוקם ורק כניסה אחת מהמזרח, שער נייד, מעין משולש מעץ עם חוטי תיל; נקבעים שטחי אש ושטחי מיגון בצורה היקפית, נחפרות עמדות מגן, כל גיזרה מחפה על שכנתה, ומתקבל רצף של שטח מכוסה באש הנשק מהעמדות.

במקום פועל מטבח מאורגן היטב על ידי הבנות שלנו: קפה וכריכים מוגשים כל הזמן, ארוחת צהריים מוגשת לכולנו בסככה שהוקמה במרכז, הגג יוטה ומחצלות, באו אורחים וביניהם אבי ההתיישבות שבלעדיו לא עלה אף יישוב על הקרקע, בא אברהם הרצפלד ז"ל, ועמו שייבדל לחיים ארוכים יעקב חזן, ואם זכרוני אינו מטעה אותי, גם ידיד רמות מנשה שלמה רוזן ז"ל. הושמעו נאומים וברכות, הנאום הססגוני והיפה של הרצפלד הסביר למה דוקא "בוני הנגב" עולה בהרי אפרים: אמנם יש ניגודים גיאוגראפיים, אבל בכוח רצוננו נתגבר גם על זה; ברכו, דיברו עוד האורחים, מהקיבוץ הארצי, נציג הסוכנות ומשקי האיזור, והיו בוודאי עוד. האורחים הסתלקו ואנו חזרנו במלוא המרץ, ולמרות החום הרב, לעבודה. הערב ירד, המחנה עומד על תלו, חוטי התיל מתוחים, השער נסגר, העמדות מאוישות זוגות זוגות, הקהל הרב עוזב לאט לאט את המחנה, חושך. אנו, קומץ חברי בוני הנגב, נשארים במחנה הזה אשר ייהפך לביתנו לאורך ימים, בית אשר הועמד על תלו ביום אחד, פה ושם נדלק נר או עששית נפט.

השמירה מחולקת לפי שעות וגזרות, כל אחד ישמור שעתיים, מנחם איש רמת השופט אחראי לבטחון, ועוזר על ידו המא"ז הנבחר שלנו שלמה סלומון. ההוראות הן כדלקמן: הלילה ילכו או יתפנו הערבים מהמשולש הקטן, הם בוודאי יעברו כאן על יד הגדר, איסור חמור ביותר לא לפתוח באש בשום מקרה אלא לפי פקודה מפורשת ממנו.

לילה, כולנו ערים. בחצות הגיעו לאוזנינו קולות ממרחק של כמאה מטר, המתח גבר, שמענו בכי של תינוקות, פליטים ערביים, הם עתידים להצטרף למאות האלפים, הם נשמעו לצוו המנהיגים שלהם ועזבו ברחו. כמובן היה גם לחץ של צה"ל, אבל בכל זאת היו מקומות שהם נשארו והם אזרחים לכל דבר. בכל אופן, הפליטים באו מאותם הכפרים שהיו אגרסיביים במיוחד כלפי היישוב היהודי. כל הלילה הם הלכו בכיוון אום אל פחם, לפנות בוקר היה שוב שקט.

יום ראשון, התארגנות, ממשיכים לכסות את הגגות ברעפים ולגמור את בניית הצריפים, גם חדר האוכל בלי תקרה ורצפה, מקימים אוהלים על משטחים של בלאטות גדולות. יש לנו סוס רכיבה, מתנה של אחד הקיבוצים, וזוג פרדות ועגלה; לחם מביאים יחד עם המים מעין השופט.

הפעילות ממש קדחתנית. המשאית שקיבלנו מהסוכנות, פורד קנדי מעודפי הצבא האמריקני, נוסעת כל יום למחסני הסוכנות להביא חומרים, כמו פח גלי ואלומיניום, להקים סככות לרפת, מכבסה, מקלחת ולול קטן, מביאים גם צינורות "3 מפרדס עזוב, צינורות חלודים ללא הברגה, מטיפוס מנסמן עם יציקות עופרת בחיבורים. את הקו מושכים ממעיין קטן בדליה אל רוחה, בעתיד יעמידו משאבה מונעת על ידי טרקטור והקו הזה יזרים מים למיכל על המגדל, אבל כאמור זה

בעתיד הקרוב.

מאיר רץ ואנוכי יוצאים לחיפה. למוסף אינטרנאציונל הגיעו טרקטורים טי.די.9 של הצבא האמריקני, שעמדו שנים ללא שימוש בפיליפינים על שפת הים ונשטפו מגלי הים, ספגו מי מלח ללא שיעור ונחלדו עד כדי כך ששום חלק לא זע ולא נע. טרקטור כזה קיבלנו בחלוקה; בעזרתו הברוכה של אלוני מקיבוץ דליה פירקנו את הטרקטור לכל החלקים אשר אפשר היה לפרק, מה שלא ניתן לפירוק נחתך באש האוטוגן. הטרקטור הורכב מחדש וכאשר הותנע והמנוע השמיע את קולו, הייתה ממש חגיגה ושמחנו מאוד על עמלנו שלא היה לשוא, כפי שחשנו בהתחלה.

גם בקיבוץ חגיגה. בכלל, בקיבוץ הייתה חגיגה בכל פעם כאשר הגיעו דברים, כמו פרות, כבסים או כל דבר אחר. אכן ידענו לשמוח; התקופה הזאת, תקופת הבראשית הייתה מרגשת, כל דבר חדש, כל דבר הישג, לכן תמיד נסחפים על גלי הנוסטאלגיה ללא משים. מי שעבר את הראשוניות של היצירה הגדולה הזאת לא ויתר על הנוסטאלגיה, כי אכן היתה זאת תקופה יצרנית עם שאר רוח, הרגשנו שכל יום של עבודה אפורה היא עשיית היסטוריה.

כאשר הטרקטור הגיע לקיבוץ, והפלטפורמה שבנתה המסגריה בראשותו של יהודה ג'ינג'י היתה מוכנה, יצאנו לסיקול. התחלנו במדרון הדרומי של המחנה מאחורי הרפת והמכבסה, סמוך לוואדי הצלחנו לסקל שטח של כעשרים דונם. התקיים הטכס המרשים של פתיחת התלם הראשון, כל הקיבוץ יצא לשדה, גם החברים שעוד מחזיקים את המחנה בחדרה באו. אני התכבדתי לפתוח את התלם בהיותי מרכז הפלחה, המחרשה מורידה את הדיסקים וחודרת לתוך האדמה, הדיסק פולח את האדמה, הניר הראשון הולך ונפתח ועמו מופיעות אבנים חדשות לגמרי ומכסות את התלם כאילו כלל לא היה סיקול, כך או כך החריש הולך ומתקדם, כעבור שעות אחדות הוא נגמר, ושוב עולים על החלקה לסיקול שני.

השטח המסוקל נמסר לדוד פלכצ'ינסקי, לימים בן חיים, הוא הירקן, הוא מנצח על העבודה; שידוד החלקה, והשטח מוכן לזריעת הירקות, הגן הראשון בבוני הנגב.

ישראל ק' קיבל את הפרות הראשונות, מבכירות ועגלות. הסככה מוכנה לקלוט את הבהמות, יוז'יו ג' הוא הרועה יחד עם יהושע, הם קולטים את הכבשים ובונים את העדר. בעתיד הקרוב כאשר ייקבע המקום הקבוע של הקיבוץ, ייבנה שם גם הדיר החדש, הוא יהיה המבנה הראשון הקבוע בנקודה החדשה על הגבעה ממול.

הנגריה היא בהנהלתם של מוטק ושמולצ'יו ליברמנצ'יו (שמואל ליברמן), בעתיד יתוסף אליהם יעקב גורביץ, שזה עתה הצטרף לקיבוצנו.

מאיר רץ ואנכי הצוות הראשון של הפלחה, מסקלים אדמות ורוצים להספיק לזרוע בחורף המתקרב, בינתיים גילינו שדות סורגום נטושים ואנו אוספים את הקלחים ודשים אותם בקומביין שאול; קיבלנו גם שטח מול הכניסה לדרך לקיבוץ מהכביש, השטח הפינתי בצומת לרמת השופט, לפני המועצה האזורית, כאן נזרע חיטה, חלק חיטה רכה אוסטראלית וחלק קשה נורסית.

כנראה נקבל גם את כל השטח משני עברי הכביש בכניסה לאיזור מכביש

ואדי מילק (היום יושב מושב אליקים על האדמות האלה). לא בטוח אם נספיק להכין את הקרקע לזריעה, האדמה סידית בצורה קיצונית, אפורה, כמעט לבנה, זרועה אבני סיד למכביר, אפשר לגדל על אדמה כזאת רק שעורה ולצפות ליבול דל, אבל זה מה שיש.

אנשי המטע מכינים שטח לשזיפים בוואדי פואר (ואדי דליה), מחק וזאב הם הנוטעים קיבלו הכשרתם בקיבוצים עין השופט ודליה, יטעו השנה שזיפים מכמה זנים מקובלים באיזור: סנטה רוזה, קלסי, סאצומה והרבה מטלי.

במסגריה בונים לול לשלוש מאות פרגיות, זה הלול שיהיה כאן בנקודה הישנה. כאשר הבולגרים יגיעו מעין שמר תרכז ותעבוד אסתר יצחקי, והלול הזה ישמש כיסוד ללול הגדול אשר יקום בעתיד בנקודה החדשה.

קיבוץ דליה הגישה הצעה לקבל כמה עובדים מקיבוץ בוני הנגב לבית החרושת "ארד" לייצור מדי מים, המפעל הקיים זה כמה שנים בשותפות עם מהנדס חיפניט מר רכבי, מומחה למדידת מים, המפעל נוצר מראשי תיבות "איחוד רכבי דליה", גם חומר הגלם היה במקרה ארד: סגסוגת מברונזה ונחושת, כך שהשם הלם את המפעל מכל הבחינות. נוסף לייצור מדי מים מהדגם השויצרי "אקומטרו" עסקו במפעל גם בציפוי, יותר נכון בתהליך של גלווניזציה של חלקים מתכתיים לחברת החשמל, בייצור ממטרות להשקייה ובחריטות מיוחדות. עכשיו הם מציעים שנעבוד במפעלם כשכירים. המפעל עמד בקיבוץ דליה במרכז, לא הרחק מ"זהר", בי"ח לסבון, המפעל השני של קיבוץ דליה. ארד שכן בסככה עלובה, שקירותיה פח גלי והגג כנ"ל, חום בקיץ וקור בחורף. אבל אמרתי כבר, היינו צעירים וכוח ההסתגלות היה כביר וזוטות כאלה כלל לא העסיקו אותנו.

העבודה רבה, מספר החברים לא גדל; להיפך, היו כמה עזיבות. אמנם היו גם קליטות בודדות, אבל אנו עוד קיבוץ קטן; חיסלנו את המחנה בחדרה וכולם בבוני הנגב. אנו דנים במזכירות על תוספת חברים, הובטח לנו במוסדות הקיבוץ הארצי לדאוג להשלמה, ואמנם הוצע לנו לדון על השלמה של גרעין פולני המקבל את הכשרתו בקיבוץ מסילות בעמק בית שאן, הגרעין מונה כעשרים וכמה חברים וחברות, רובם ככולם פרטיזאנים שלחמו נגד הנאצים וגם חיילים משוחררים מהצבא האדום, ביניהם גם כאלה שהיו במחנות פליטים בברית המועצות. נפגשנו איתם במסילות, הם הוזמנו לקיבוץ שלנו. אחרי כמה דיונים הגענו להסכמה הדדית, וביום בהיר אחד הם הצטרפו אלינו. היו ביניהם בעלי מקצוע בכל התחומים הנחוצים והם היוו תוספת כוח רצינית ביותר מבחינה חברתית, תרבותית ומקצועית כאחד.

עברנו בשלום את החגים. ראש השנה תש"ט, מסיבה צנועה לפי היכולת שלנו, בסימן הקרבות בכל החזיתות בארץ. המלחמה נמשכה זה כבר מעל לחצי שנה והמגמה המסתמנת היא לטובת כוחות צה"ל. נסתיים מבצע "עשר המכות" בנגב, נכבש צומת עירק סוידאן, המצרים מכותרים בשני כיסים בפלוג'ה, מבצע "חירם" התקדם, צבא ההצלה של קאוקאג'י בצפון חוסל, צה"ל כובש את מגדל (אשקלון) ומשחרר את קיבוץ יד מרדכי, נגבה נושמת לרווחה, כל יום כיבושים חדשים והצלחה של כוחותינו. כל הצלחה תובעת מחיר, ולצערנו נופלים כל יום מטובי הבחורים, גם חברות לוחמות בין הנופלים, המדינה לא מוגשת לנו על מגש הכסף,

אלא נכבשת בדם, ביזע ובמחיר גבוה.

שלטון היהודים במדינת ישראל הולך ומתבסס, העלייה חופשית, מתחסל מחנה מגורשי עלייה ב' בקפריסין, הציר הסובייטי מגיע לתל־אביב ומיד אחריו הנציג האמריקני; גולדה מאירסון נתמנתה כצירת ישראל במוסקבה, אלה הם מעט מהאירועים בשדה הדיפלומטיה הצעירה הישראלית. הכל נעשה "בפעם הראשונה מזה אלפיים שנה", אנו חיים ופועלים בלב לבה של ההיסטוריה הישראלית המתגבשת.

חודש לאחר שהוכרז על הקמת המדינה מונה על ידי העצרת הכללית של האו"ם מתווך, הרוזן השוודי פולקה ברנאדוט, כדי להכריח את הצדדים הלוחמים להגיע להסכם שביתת נשק ולהיכנס למשא ומתן על שלום. הוא באמת הצליח פה ושם לקשור איזה קשר על הפסקת הלוחמה. אבל ההסדר התמוטט, ברנאדוט נרצח בירושלים בספטמבר 1948, על־ידי הלחי או "חזית המולדת", כפי שהם קראו לעצמם אחרי פירוקם. היה נדמה להם שהשוודי נוטה לצידם של הערבים, בעיקר בעניין בינאום ירושלים. הרצח בוצע ביום שישי, לנו רדיו לא היה, כי גם חשמל לא היה לנו, כך שהיינו מנותקים מהעולם. רק העיתון שהגיע עם הגזבר בערב (אם הגיע הגזבר הביתה באותו ערב) שימש מקור לידיעות על המתרחש בארץ. בשבת בבוקר מאיר רץ ואני עבדנו בחריש באדמות במקום שהיום יושב מושב אליקים, שרגא מעין השופט הגיע לשטח, הוא היה המדריך שלנו, מעין מרכז משק מושאל, הוא מסר לנו על האירוע בירושלים. חודשים ספורים בלבד עברו מאז פרשת אלטלנה, והנה הפורשים שוב מרימים ראשם. הרושם בעולם כולו הוא עצום, ד"ר רלף בנץ' (מהכושים הראשונים בשרות הדיפלומטי האמריקני) מתמנה למתווך במקומו של ברנאדוט שנרצח, מתקיימות שיחות בתיווכו ובסוף הגיעו הצדדים לוועידה באי רודוס.

הנצחון הגדול ביותר של המדינה הוא ללא ספק בחזית העלייה. בשנה זו של הכרזת המדינה, פלישת הצבאות של מדינות ערב והמלחמה עלו ארצה למעלה מ–130,000 יהודים מ–70 ארצות, חיסול הגולה בתימן עם מבצע "מרבד הקסמים", אירוע רדף אירוע, אבל בתנאים שלנו היה מאוד קשה לעקוב אחרי המתרחש, היינו למעשה מנותקים.

החורף בשנת 1948–49 היה קשה במיוחד, היה קר מאוד וגם ירד קצת שלג. גרנו רובנו באוהלים, והם התמוטטו עם הגשם הראשון והיה צורך דחוף לחזק אותם. למעשה בנו הבנאים מסגרת מעץ ומתחו עליה את הבד, וגם עשו רצפה מבלאטות. ללא ספק זה הקל קצת, אך מפני הקור לא הייתה לנו שום הגנה. שוב הרצון העז והיותנו צעירים עזרו להתגבר על הבעיה.

חגגנו את פורים תש"ט, פורים ראשון בהתיישבות, בכל שמחת הנעורים: שני טרקטורים משני צידי חדר האוכל האירו בפנסים, כל החברים התחפשו, השתוללו, השמחה האמיתית פרצה מתוכנו כמו מעיין נובע, אך הנה תקרית קטנה שהייתה עלולה להיגמר לא טוב, כמעט אסון. מישהו החזיק קילשון ביד כאילו נפטון – אל הים מהמיתולוגיה היוונית – הסתער ומניה נתקלה בו. הקילשון פגע בגבת עינה, כפסע היה בין הקילשון והעין, למזלנו ולמזלה הכל נגמר בכי טוב והמשחקים נמשכו עד אור הבוקר, אכן היה זה חג שכדאי להיזכר בו.

בקיבוץ עין שמר מתחנך גרעין, הם באו ארצה זה עתה, כולם חניכי התנועה בבולגריה, שם פעל השומר הצעיר עוד בגלוי. הם מועמדים להצטרף לבוני הנגב ומנהלים איתם משא ומתן על כך; היה מאוד מסקרן לדעת מי הם, הגולה הבולגרית הייתה עבורנו משהו לא נתפס, משהו רחוק, רצינו לשאוב ידיעות ממקור ראשון. באותה תקופה שימשתי כמזכיר קיבוץ ומרכז הפלחה, רציתי לנצל את קשריי הטובים עם היוגבים בעין שמר – הרי עבדתי שם תקופה ארוכה למדי. נסעתי לשם לבקש בהשאלה מפזרת זבל כימי. אני בעין שמר וכאן נמצאים הבולגרים; האם אני יכול סתם ככה לגשת ולהגיד להם: שמעו, אני מזכיר בוני הנגב, מי אתם? הסקרנות בוערת כמו גחלים לוחשות והשובבות מתגברת עליי ורוח שטות נכנסת בי, אני מחליט לעשות תעלול ולהציג את עצמי ככתב של עיתונות התנועה, ולצורך כתבה אני מבקש לדעת על התנועה בבולגריה, על העלייה שלהם, על ההכשרה שלהם בקיבוץ זה, לשם כך באתי במיוחד. בדיוק פגשתי בת צעירה יפה, עם שיער יפה להפליא, מעין צבע הערמון, ארוך וגולש על כתפיה. היא הציגה את עצמה בשם סטלה, אבל קוראים לה אסתר, והיא – בביישנות האופיינית לצעירים לפני מבוגרים מהם – סיפקה לי את כל האינפורמאציה הדרושה לנו לדיונים בבית.

הסיפור נגמר בכך, שהם באמת השלימו אותנו כעבור זמן קצר. אנו בבוני הנגב החלטנו בשמחה לקבל אותם כגרעין משלים, הם היו נערים ונערות מלאי חיים, והעיקר בעלי חינוך תנועתי מסודר, אין ספק שההשלמה הזאת הייתה חיונית ביותר והוסיפה לנו הרבה מאוד מבחינה חברתית. זכור לי היטב שביום גשום במיוחד, כשהדרכים לקיבוץ היו למעשה מנותקים לגמרי, בוץ עמוק מנע מכלי רכב על גלגלים כל אפשרות לנוע בדרך הזאת, יצאתי לכביש לחכות להם כדי להוביל לקיבוץ את חפציהם. יצאתי רכוב על הטרקטור טי.די.6 החדש רתום לפלאטפורמה. המשאית מעין שמר הגיעה, מעבירים את החפצים על הפלטרפורמה, לפתע ניגשת אלי בת בשם בטי ובשטף דיבורה היא מורידה לי מנה: אתה העיתונאי הא? למה שיקרת לנו הא? המקרה פרח מזכרוני, פשוט שכחתי והנה תזכורת כזאת, לא ידעתי איפה לקבור את עצמי מבושה, מזלי שכולם קיבלו את זה כבדיחה לא כל כך מוצלחת, והכל עבר בסדר.

הגרעין נכנס ממש ברגל ימין לחיי הקיבוץ ונעשה במהרה מעורב בכל האירועים היום יומיים. הם מילאו את כל הענפים, כמו לול (אסתר), פלחה (ששון ובימבו), ארד ועוד. אכן תגבורת ראויה לשמה. מייד עם בואם החלו לדבר עם חברת הנוער שעמדה לסיים את לימודיה בהזורע. היה מדובר, שהם ישלימו את הגרעין הבולגרי ויחד יהוו השלמה כוללת לבוני הנגב, וכך היה כעבור זמן קצר, נדמה לי עם סיום שנת הלימודים, שהצטרפה חברת הנוער הבולגרית מהזורע לקיבוצנו. האוכלוסיה גדלה בהרבה, הקימונו אוהלים חדשים, הייתה תקופה טובה, היה שמח מאוד. הופיעו המשפחות הראשונות, הזוגות המודיעים שברצונם "להיכנס לחדר משפחה", כפי שקראו לזה. עוד לא ידענו את עול חוקי האישות לפי כללי ההלכה, והיה טוב על הלב.

מובן שהמצוקה בדיור הכריחה אותנו ללכת בדרך של שתי משפחות בחדר או משפחה עם פרימוס; "פרימוס" לא כזה שמבשלים עליו, אלא הוא, הפרימוס

המסכן, מתבשל כאשר הוא שוכב שם על יצועו בודד ואילו שם במיטה השניה...

מדברים על כך שעם סיום המלחמה נעבור למקום אחר, שם נוכל לפתח משק רחב וגם להקצות שטחים לבניית מגורי חברים: הגבעה ממול, דרומה מאיתנו נקבעה להקמת הקיבוץ בעתיד. הגבעה רחבת ידיים היא, מאפשרת לגדול ולהתרחב לפחות בעשרים השנים הבאות, לנו זה נראה כקץ כל הדורות, אבל ככה זה: נחוץ מבט רחוק מאוד על מנת לתכנן משק קיבוצי, וחייבים להביא בחשבון את כל האפשרויות לגדילה ולהתרחבות. החלטנו להתחיל בהקמת המבנה הראשון שם, והוא הדיר, דיר הצאן ההולך וגדל. יוז'יו מרכז את הענף בידע שרכש בעין השופט, והוא מגלה כשרון נדיר בשטח זה. הצטרף אליו יהושע, אשר את הכשרתו קיבל בדליה.

התבואה אשר זרענו בסתיו הנצה וגדלה לשמחתנו. בצומת הכביש, על יד המועצה של היום, נזרעה חיטה ובשטחי אליקים של היום, משני עברי הכביש, זרענו שעורה. החיטה צמחה יפה מאוד, כל יום ירדנו לראות, הקמה הייתה בריאה וגבוהה. אך יום אחד אני מגלה שהגלומה בשיבולת מתמלאת רק למחצה, נראה כאילו יצמחו עם גרעינים חצויים ברוחב. צמרמורת אחזה בי, ליקטתי צרור של שיבולים ורצתי כל עוד רוחי בי לקיבוץ דליה ופגשתי את אלפרד הטוב והמבין, אגרונום במקצועו, מהיחידים בתנועה הקיבוצית, עוסק בנסיונות להשגת זנים יותר בריאים ויותר מניבים. רצתי אליו בהתרגשות, הראיתי לו את השיבולים וחיכיתי לפסק הדין. הוא ברצינות גמורה מושיב אותי ונותן שיעור בסיסי בוגטאציה של הצמח ובמורפולוגיה של השטח, והכל ברצינות שלא להעליב חס וחלילה ואני שמח ועליז חוזר לקיבוץ מבלי לספר על חששות השווא שלי ועל הריצה לאלפרד שמא יצחק ממני.

הגיע הקומביין הראשון, "אליס צ'אלמרס" בצבע כתום, הוא נגרר ומונע על ידי פי.טי.או., מעביר כוח מהטרקטור לקומביין. הוא מפעיל סכין ומכונת דיש, בזמן הדישה הגרעינים עוברים דרך נפות ומקבלים ניקוי ראשוני, נופלים החוצה ונאספים בשקים התלויים על הסיפון. שם יושב פלח וקושר את השקים שנתמלאו וזורק אותם החוצה בשדה; הקש לאחר הדיש נפלט החוצה ולאחר מכן נכבש בחבילות, למזון ולריפוד ברפת ובדיר, ואילו השקים המלאים נאספים בתום היום הגורנה ונשקלים. בעתיד יגיעו השקים למכון הניקוי ומשם למחסני הממשלה לשיווק.

הגיע גם המכבש הראשון "ניו הולנד", המכבש החדיש ביותר, המשוכלל ביותר, לא עוד מבצע עשיית חציר כפי שתיארתי כאשר רק הגענו ארצה, אלא קציר במקצרה נגררת אחרי טרקטור, גיבוב, ייבוש על ידי השמש וכבישה במכבש אוטומאטי העושה את כל העבודה בעצמו: החציר נאסף על־ידי מתקן איסוף, עובר תא כבישה שלתוכו הוא נדחף על ידי ה"גולם", בתא הוא נכבש על־ידי בוכנה רבת כוח ועובר הלאה, ומגיע למתקן הקשירה האוטומאטי שהוא גולת הכותרת של המכונה. בתחילה התקשינו להפעיל את המכבש, אבל בעזרתו הנדיבה של ראובן מרכוס מדליה למדנו לתפעל את המכבש החדש החדיש הזה. כל מכונה חדשה הייתה בשבילנו עולם ומלואו והפיצוח היה קשה מאוד, זה מחיר הראשוניות, אבל גם זכות גדולה שלא הייתי מוותר עליה בשום מחיר.

מתחילה בנייה ענקית בניצוחו של יעקב פלכצ׳ינסקי (פלך). בונים בנקודה החדשה את חדר האוכל החדש, המטבח יהיה בנוי בטון, ואילו חדר האוכל יהיה צריף משוכלל וגדול. בניית הדיר הושלמה ונשמעת המיית הרחלות והטלאים לשמחת כולנו.

עוד מעט ויגשו לבניית ארבעת בתי המגורים הראשונים, אך זה יהיה בשנה הבאה, כמו כן מתוכנן להעביר את כל הצריפים לנקודה החדשה בבוא הזמן.

הייתה החלטה במזכירות לפנות לכמה משפחות ולהמריץ אותן להמשך הביולוגי של האוכלוסייה. התפקיד הוטל עליי, ולשמחתנו לא רק שהמשפחות נענו לבקשותינו, אלא הודיעו בפשטות: נעשה ונשמע, כלומר הם עשו עוד לפני ששמעו אותי. ואכן התברר שכמה חברות בהריון, וכך נולדה לנו הבת הבכורה אורה, בתם של סוניה ויהודה הג׳ינג׳י, נולד רפי, בנם של ירדנה ויהושוע,זה היה בחורף: הדרכים משובשות לגמרי; באין כביש סלול, האוטו שקע בבוץ, על הנהג לחזור ברגל לקיבוץ ולבקש מטרקטוריסט שיחלץ אותו מהבוץ בגרירה. והנה מרטה מקבלת צירי לידה, מזעיקים את הנהג שהוא יעקב שניימן, כבר אי אפשר להושיב את היולדת בקאבינה של הנהג, משכיבים אותה על מיטה למעלה בארגז המשאית, ונוסעים מהר. והנה בוואדי המשאית שוקעת, הטרקטור בדרך, אך היולדת לא יכולה עוד לחכות, ומתחילה הלידה על האוטו. הנהג, החובשת (כמדומני מניה) ואולי גם סבקה היו שם ומרטה ילדה בת במזל טוב בעזרתו של יעקב הנהג. הכל עבר בסדר, אבל קר מאוד, איך שהוא נחלצים מהבוץ, נוסעים מהר מאוד לקיבוץ דליה. התינוקת העטופה בשמיכות רבות נבדקת על־ידי עובדות בית התינוקות, הכל בסדר, מזל טוב.

אמציה נולד, בנם של אסתר ושלמה סלומון, וגם אילנה של ריטה ודב, בית התינוקות הומה ומלא פעילות בניצוחה של סבקה, בית תינוקות קטן בצריף קטן באווירה מאוד משפחתית; הונח היסוד להמשך הדורות של קיבוצנו – כה לחי.

ינואר 1949, בחירות לאסיפה המכוננת, לאחר היבחרה היא תקרא לעצמה ״כנסת״. הרכבה: מפא״י 46 צירים, מפ״ם (עם אחדות עבודה) 19 צירים, חרות 14. הארץ הייתה יכולה להיות אחרת לגמרי, המלחמה קרה לסיומה, במבצע עובדה במארץ אותה שנה כבשו כוחותינו את אילת.

חוילנו לצה״ל והוצבנו ביחידות שונות. גייסו את כל האוכלוסייה להוציא אמהות לילדים בלבד, ההשבעה התקיימה בעפולה, במבנה היחיד והישן של תחנת הרכבת. רכבת העמק המפורסמת שימשה לנו כמקום התכנסות לצורך זה, כל אחד נכנס לחדר שעמד בו קצין בדרגת סרן (שלמה ק׳ מרמת השופט). הוא קרא את נוסח השבועה יחד עמי וחתמתי. הוצבתי לחטיבה 9, חטיבת העמק בפיקודו של אברהם יפה מתל־עמל, לפלוגת ההנדסה 252 של החטיבה בפיקודו של אהרון בן חורין מהזורע, יחד איתי גויסו לפלוגה עוד כמה חברים מבוני הנגב.

במארץ 1949 נחתם הסכם שביתת הנשק עם לבנון, שמעולם לא לחמה נגד ישראל למרות שהכריזה על מצב מלחמה. ההסכם נחתם בראש הנקרה, עשרה ימים לאחר מכן נחתם ההסכם עם ירדן ברודוס, עם סוריה הגיעו להסכם בחודש יולי 1949, קדם לכל ההסכמים ההסכם הראשון עם מצרים באי רודוס במלון ״השושנים״ ב–12 בינואר 1949 וסלל את הדרך להסכמים דומים עם יתר ארצות

ערב אשר לחמו נגדנו, להוציא את עירק שלא חתמה איתנו על כל הסכם מאז. חמישה ימים לאחר חתימת ההסכם עם מצרים, הוסדר פינוי כיס פלוג'ה בדרום, שם נלכדו כוחות מצריים רבים.

בקיבוץ שריד שבעמק התחנך גרעין מדרום־אמריקה, מורכב משתי הכשרות: מצ'ילי ואורוגואי שאוחדו, הצטרפו אליהם יוצאי תנועת השומר הצעיר בברזיל וארגנטינה. הגרעין הזה היווה את השכבה הבוגרת של התנועה ביבשת דרום אמריקה, ובין חבריה מייסדי התנועה ופעיליה, כולם בעלי נסיון תנועתי רב וחדורי הכרה ציונית ושומרית, נוער משכיל ונכון למשימות במולדת. הצטרפו־חזרו אליהם כמה חברים אשר לחמו במלחמת השחרור במסגרת ה"מח"ל" בקרבות נגבה, ועכשיו הם חזרו לשריד אל חבריהם מהתנועה.

הם עמדו לסיים את הכשרתם בשריד והביעו את רצונם לייסד קיבוץ דרום אמריקני, שיהיה הבסיס ההתיישבותי לתנועה בארצות אמריקה הלאטינית. הוצע להם על ידי מוסדות הקיבוץ הארצי להתאחד עם קיבוץ בוני הנגב שזה עתה עלה על הקרקע בהרי אפרים, גם לנו הוצע להתאחד עם הגרעין הזה. מצב האוכלוסייה בבוני הנגב היה מסובך, עם קליטתו של הגרעין הפולני ממסילות ובואם של שני הגרעינים הבולגריים היינו עדיין קיבוץ קטן, והתחיל גל של עזיבות. ראינו בהצעה הזו אפשרויות רבות לביסוס ולהתרחבות חברתית ומשקית, התקבלה החלטה על פתיחת משא ומתן עם החברים הדרום־אמריקנים בשריד. נערכו פגישות ודיונים, החברים משריד עשו עלינו רושם של אנשים בעלי הכרה פרולטארית מגובשת מאוד, חדורי הכרה סוציאליסטית ואולי קצת יותר שמאלה, אם־כי בשנות "המולדת השנייה" לא היה זה יוצא דופן – אדרבא, זה היה במודה.

הגרעין ביקר אצלנו, התקיים המפגש הראשון בקיבוץ. הם הגיעו ביום שישי ובילינו יחד את השבת, הערב הוקדש להיכרות אישית, כל המחיצות הוסרו. רקדנו עד מאוחר בלילה, למחרת יצאנו לטיולים בסביבה. אנחנו הולכים וקרבים לאיחוד ממש, הייתה התלהבות משני הצדדים, הקשרים התהדקו, ובמשך הזמן נערכו עוד פגישות.

חלף החורף קשה, אפילו שלג ירד, היה קר מאוד; גרנו עוד באוהלים והגשם דלף פנימה, אוהלים התמוטטו בלילות מהרוח העזה, התנאים שלנו היו בדיוק כמו התנאים במעברות הרבות שהוקמו ברחבי הארץ לעולים החדשים. אבל החורף היה גשום וזה טוב לשדות שנזרעו. במקום השטח אשר הועד למושב יוצאי רומניה אשר עמד לעלות על הקרקע (בסוף לא הם עלו, אלא עולים חדשים מתימן, אליקים), הספקנו לסקל בעצמנו שטחים בבית, הובטח לנו לקבל שטחי מזרע בעמק עם חלוקת האדמות הנטושות של הערבים אשר עזבו את הכפרים, מצב השדות היה טוב והבטיח יבולים טובים.

אביב 1950, בנייה רצינית בנקודה החדשה, חדר האוכל בסיום הבניה, בונים ארבעה בנייני מגורים, הקירות מבטון יצוק ולא בלוקים, שיהיה יציב וחזק, מוקמים כמה צריפים שוודיים, בונים לול מלבנים שרופות באורך של מאה מטר. התחוללה סופה עזה והקיר, שלא היה מספיק חזק, התמוטט והיה צריך לבנות אותו מחדש.

מתקרב האחד במאי 1950. תהיה הפגנה גדולה בחיפה, הגרעין משריד יפגין

יחד אתנו כקיבוץ בוני הנגב. למחרת, זאת אומרת ב־2 במאי, תבוא הקבוצה הראשונה לבוני הנגב והאיחוד ימומש הלכה למעשה. קיבוץ בוני הנגב יהיה קיבוץ גדול ויהווה בסיס איתן לקליטת חלוצים מדרום אמריקה אשר יבואו להגשים את חזונם הציוני בארץ ישראל לפי ציווי התנועה וההכרה הציונית־סוציאליסטית שלהם. הציווי הזה, לשמחתנו, מתגשם עד עצם היום הזה במלואו.

עם בואם של החברים נערכנו מחדש. חלק כבר גרו בנקודה החדשה וחלק בנקודה הישנה. משריד הגיעו בקו ואילנה ובתם שלומית, חנה ובלו ובנם גבי, רותקה ודן ובתם רינה, פנינה ונחום ובתם חנה'לה. כמה חברות גרעין בהריון, יחד עם החברות בהריון של בוני הנגב, היוו הבטחה ברורה ואיתנה לדור ההמשך. בית התינוקות שכן בצריף קטן בנקודה הישנה על יד המקלט היחיד. הילדים שכבו בלולים בחוץ, כל אחד בלול שלו, ונהנו מזיו השמש האביבית המלטפת ומהרוח הקרירה. כאן עליי לספר על עוד מקרה אשר יכול היה להיגמר באסון מחריד, אך למזלנו ולמזלי נגמר כפי שנגמר, והמעשה כך היה: היו לנו אדמות בעמק יזרעאל, בשכנות עם משמר העמק, כפר ברוך וגבעות זייד והיה צורך להוריד לעמק את הטרקטור די.4 קטרפילר שלנו. מול בית התינוקות היה כמובן המקלט, מעל למקלט התרומם תל קטן אך מספיק גבוה כדי לנצל אותו להעמסת הטרקטור. המשאית עמדה מהעבר השני של התל, בין התל והאוטו קשרו שני אדני רכבת, אני באתי עם הטרקטור מהצד של בית התינוקות ועליתי בנסיעה על התל ודרך האדנים לאוטו; כאשר עליתי היה לי נראה, שאחד האדנים לא ישר ויקשה על הגישה לפלאטפורמה של המשאית. הכנסתי את וו הבלם (הברקס) לחריץ שלו ומכיוון שהמנוע עבד, השארתי את הטרקטור במהלך סרק וירדתי ממושבי כדי ליישר את האדן. כל הזמן הזה הייתי לבדי, למטה מצד בית התינוקות היו כמה לולים ובכל לול ילד, הם היו מרוחקים מהתל. לפתע הטרקטור, מסיבה בלתי־ברורה לי, התחיל לנוע בחזרה לכיוון הילדים בלולים. כהרף עין ידעתי שלא אוכל לעלות על הטרקטור ולעצור אותו, הוא כבר במדרון התל, הדבר היחיד שעשיתי היה להציל את הילד הקרוב ביותר למסלול הגלישה של הטרקטור. זאת היתה עדה, בתם של מרטה ויהודה שאואר, הפעולה נעשתה אינסטינקטיבית, כנראה הקדמתי את הטרקטור בשבר של שנייה, הרגשתי את השרשרת של הטרקטור על ידי ממש, אבל עדה כבר הייתה בזרועותי, הטרקטור עצר על יד הלול של גבי, הוא הספיק עוד להכנס בפינה של הלול. גבי שכב בפינה ממול, עמדתי כמאובן והחזקתי את עדה חזק בידיי עד שהילדה התחילה להכחיל, סבקה יצאה בדיוק מהצריף וראתה את המחזה כולו, היא ניגשה אלי והוציאה את עדה מזרועותי, הילדה התחילה לבכות, אבל היא ניצלה.

הייתי בהלם ולקח לי זמן להתאושש; זכור לי היטב שרצתי לכביש ונסעתי לחיפה, קניתי בפרוטותי מתנה, בובה מגומי. בשובי לקיבוץ התקבלתי בעוגה וביין, שמחנו, יש בהחלט מקום ללמוד לקח ממקרה כזה ולנקוט לפני המעשה את כל כללי הבטיחות, ואם לא ניתן – יש לוותר על הפעולה.

קיבוץ רמות מנשה

קיבוץ בוני הנגב היה לקיבוץ אחד, הושלם האיחוד עם חברי התנועה הדרום־אמריקנית. השם שונה לקיבוץ השומר הצעיר רמות מנשה על שמו ההיסטורי והגיאוגרפי של האיזור. כאן, בין שומרון והכרמל, שכן חציו של שבט מנשה וחציו השני אי שם בגולן, וזה בא לתקן עיוות היסטורי לשם המקום. לא עוד הרי אפרים כי אם הרי מנשה, הרי אפרים נמצאים בין הרי יהודה לרמת מנשה.

קוריוז אשר טוב שנדע: היינו אסירי תודה לברית המועצות על תמיכתה והצבעתה בעצרת הכללית באומות המאוחדות על הקמת מדינת היהודים, רצינו לתת ביטוי הולם למאמציו של הנציג הסובייטי, אנדרי גרומיקו היה בעינינו סמל של עוז וגבורה. כאשר ועדת השמות של הקרן הקיימת לישראל הציעה לנו את השם החדש של קיבוצנו "מעגלים", לא מצא השם חן בעינינו, מפני שהיה דומה לשם ספרו של שמעון מלץ "מעגלות", שנתפס אז כספר אנטי־קיבוצי, והצענו את השם "כפר גרומיקו", היה רעש, היו התנגדויות, והצעתנו נדחתה על הסף בנימוק, שאין לתת שם כל עוד נושא השם בחיים.

חברי ההכשרה משריד באו באופן רשמי לקיבוץ ב–2 במאי 1950, למחרת ההפגנה בחיפה. מיד התחלנו בהתארגנות בהתאם לצרכים, הוקמו ועדות משותפות, נבחרו בעלֵי תפקידים, נעשה הכל כדי לזרז את המיזוג המלא.

בקיץ 1950 נבנו בנקודה החדשה בתי מגורים, צריף חדר האוכל היה בשלבי גמר ואילו המטבח מבטון יצוק עוד היה בבנייה. קבוצת הבניין התבססה על עבודה עצמית, פרט לברזלן שכיר מיוקנעם, איתן ז"ל. ראש הקבוצה היה יעקב פל' וחבריה יוסקה, מחק ז"ל, והצטרף אליהם לוציו מהדרום אמריקנים, ואחרים ששמותיהם פרחו מזכרוני. יום אחד יצקנו את קירות המטבח, לאחר הכנות קדחתניות שנמשכו ימים רבים, הכינו מלט, זיפזיף, הרבה אבנים למילוי (פריט זה דווקא לא חסר, והיה בחינם), הכינו גם חומר לפיגומים והרבה מאוד דליים לשאת את הבטון.

ביום היציקה מגויס כל הקיבוץ, את הבטון עושים במקום בידיים, אולי הייתה גם מכונת בטון קטנה "קסלה", אבל זכורה לי במיוחד עשיית הבטון בידיים, עֲרמות של זיפזיף עם שקע באמצע, כמו צלחת חומוס, בשביל המים, מוסיפים מלט, מערבבים באתים בהתחלה על יבש ואחר כך עם מים, יעקב בודק עד שהוא נותן אישור שהבטון מוכן ליציקה, ממלאים דליים ונושאים את הדליים ליוצקים, הם בעלי המקצוע, יש שמקבלים את הדליים ושופכים פנימה בתוך התבנית ויש שמהדקים את הבטון ומוסיפים מילוי אבנים.

חייבים לגמור היום, לא ניתן להשאיר למחר, והיום נמשך – כבר ערב וזה עוד רחוק מלהיות גמור, ממשיכים בלילה מאוחר אחרי חצות, האנשים עוד מעט יפלו מעייפות, סוף סוף שומעים את המלה הגואלת גמרנו; היו אלה זמנים טובים, כלל לא היה עולה על הדעת לא לגמור עבודה שהייתה דחופה. בהמשך קיומנו אורגנו גיוסים לכל דבר: תורנות פריקת אוטו, גיוסים בשבתות לשתילת עצי יער בשטח הקיבוץ, גיוס לאיסוף תבואה בשדה, אבל העיקר היה לכל הדעות – הגיוסים

להובלת חציר מהשדה למתבן, זה היה גיוס טוטאלי, בעיקר בלילות, עם כיבוד כמו בירה וגלידה, ואז זה היה יקר המציאות, כך נוצר הווי מיוחד במינו, היום נזכרים בו בנוסטאלגיה ובגעגועים.

בקיץ חגגנו שנתיים לעלייתנו על הקרקע בחגיגה צנועה, שם קיבוצנו כבר מופיע במפות חדשות; השם "בוני הנגב" צוין תחילה בסוגריים עד שנעלם כליל. הקיבוץ עוד מפוצל בין שתי הנקודות. הצריפים השוודיים החדשים עומדים על תלם וכבר גרים בהם חברים, כל ערב יושב מאיר רפלוביץ' על מדרגות הצריף ומנגן באקורדיון שירים רוסיים ושירי תנועות הנוער, יושבים סביבו ושרים עד מאוחר בלילה.

הבאנו ממחנה צבאי בריטי בלג'ון (על־יד מגידו) צריף צבאי, והוא מוקם כסככת מכונות לשלושת הטרקטורים, אבל מחליטים להפוך אותו זמנית לחדר אוכל ומטבח.

מתכוננים לשתילה במטעים: סיקול, מדידות וסימון, גיוס לפתיחת בורות – התגלו כשרונות לא רגילים לפתיחות מהירות וכמות בורות גדולה, כל יום וכשרונות חדשים מתגלים, אכן מוטיבאציה גבוהה מאוד.

עשינו חציר, בור התחמיץ מלא, לפני זה נחפר בור תחמיץ ממש מול הכניסה לרפת, בשנה הבאה עתידים לבנות את מגדל התחמיץ, אספנו יבולים נאים בבקיה לזרעים בחלקת האווירון מהזן בקיה ארגמנית; גם החיטה הנורסית הקשה והאוסטראלית הרכה לא הכזיבו, רק בשעורה לא היו היבולים גבוהים; בקיץ גידלנו סורגום, חריע וגם תירס למעלה בסוברין.

היה לנו גן ירק נאה מאוד, דוד פל הוא בעל מקצוע טוב, עשינו גזר, צנון ובצל. בעתיד הוא יתמחה, יחד עם יוסף למ', בתפוחי אדמה בהשקייה. צוות הדיר מונה את יוז'יו ז"ל, רודי היימן ויהושע (שייק), ולילה מהגרעין הבולגרי. ענף הרפת נכנס לבניין החדש בנקודה החדשה והצוות גדל, חולבים שלוש פעמים ביממה בידיים, ולכך דרוש צוות גדול. ואמנם מכל סולתו ושמנו של הקיבוץ עובדים ברפת, והיריעה רחבה. אציין רק אלה שעולים לי בזכרון: ישראל ק' (בעתיד הקרוב הוא יצטרף לצוות המזריעים), חנה ורנר, לאו פ', הרי ש' ועוד הרבה צעירים ויפים. החלב נשלח יום יום לתנובה.

מבנה הלול הולך ומתקרב לסיום הבנייה, אסתר יצחקי ובשקה גלי יהיו הצוות הראשון. הלול בנוי כמבנה ארוך, כתשעים מטר אורך, רצפת שלבי עץ, הלשלשת נושרת למטה. קרונית נוסעת לכל אורך הלול לחלוקת המזון ולאיסוף הביצים. עומדים לבנות בקרוב בית אימון לאפרוחים, הלול הקטן מפח גלי מועבר מהנקודה הישנה במבצע מרשים לאזור הלול, ומשמש עוד כמה שנים לצרכים שונים.

יש לנו מכוורת, בלו ורנר הוא המומחה, המכוורת הוקמה ביוזמתו בשטח שהיום עומד בו "ארם". בלו נדד עם הכוורת כל שנה לאזורי הפרדסים, שם היה לדבורים הרבה מזון וצוף בעונת הפריחה.

לא הספקנו להשלים את המעבר לנקודה החדשה עד החורף. החורף הזה היה קשה במיוחד, גשום מאוד, בדצמבר או בינואר ירד שלג כבד שלושה ימים ולילות, וגובהו הגיע מעל לחצי מטר. הכל מכוסה לבן, המראה מרשים מאוד אך אכזרי,

התנאים היו איומים. בנקודה הישנה עוד עמדו אוהלים והם התמוטטו מכובד השלג, והדרכים היו כלא היו. יצאתי יום אחד עם פלטפורמה רתומה לטרקטור, רציתי לקחת את החברים שעבדו בארד בקיבוץ דליה ולא מצאתי את השביל, נדרשו כמה נסיונות עד שיצאנו לכביש, גם הכביש כוסה כליל. הניתוק היה מוחלט, מזון לא ניתן להביא, כך אפשר לתאר בצורה ברורה וללא הגזמה את התנאים שלנו כקיבוץ צעיר. בתנאים ששררו אז בארץ עם התקציבים הדלים של המוסדות המיישבים בסוכנות ובממשלה, התנאים שלנו היו בהחלט שווים לתנאים של מעברות, שהיום זוכרים אותם לשמצה.

עוד הרבה שנים לאחר מכן לא השתפרו התנאים, רק בסוף 1957, תשע שנים לקיומנו כקיבוץ עצמאי, זכינו לשרותים ולמים זורמים במגורינו, עד אז היו בתי שימוש חפורים באדמה וסככה מעל לחפיר, מים סופקו מברז מול דלת החדר בחוץ, חשמל זרם רק כמה שעות בערב, אלה היו התנאים המקובלים אז. חלוציות הייתה שם־דבר חיובי בהחלט, לכן לא ראינו שום דבר חריג בתנאים אלה ולא שמענו שום תלונה על כך, היינו שמחים בחלקנו. מקלט רדיו אחד ויחיד עמד בחדר האוכל, סביבו התקבצנו כולנו לשמוע חדשות ושירים עבריים בשבתות בתוכנית בשם "כמבוקשתך", לשם כך היו מפעילים במיוחד את הגנראטור שסיפק לנו כמה קילוווטים של חשמל. לכן החורף הזה נשאר בתודעה ובזכרון כציון דרך, כמשהו מיוחד בו עמד כוח הסבל שלנו במבחן.

נבחרתי למרכז משק השני בקיבוץ, תפקיד קשה ואחראי מאוד. הקיבוץ לא היה עצמאי, גם לפרנסה עוד לא הרווחנו, לא כל שכן לפיתוח ולהשקעות, היינו תלויים בתקציבי הסוכנות, משאבי הסוכנות והממשלה היו דלים מאוד, תנופת ההתישבות בשנים 1949–1957 הייתה כבירה, מאות מתיישבים עלו על הקרקע וייסדו מושבים חדשים, נוסדו עיירות הפיתוח, וכל התנועה הקיבוצית על זרמיה שלחה את קיבוציה להתיישב על קרקע שהתפנתה לאחר שהערבים נטשו את אדמותיהם מדן ועד אילת. היינו זקוקים לכסף רב לבנייה ולפיתוח הענפים. קיבוץ דליה הציע לנו להיכנס לשותפות בארד והם רצו שנשקיע בפיתוח בית החרושת הזה, שנדחף קדימה והיה זקוק בצורה נואשת להרחבה, ולא היה לנו ממה להשקיע. מקורות הפרנסה היו הענפים החקלאיים, שהכנסותיהם השתוו עם ההוצאות ולא השאירו כלום. התמורה ליום עבודה בארד הייתה צנועה מאוד; רק שתי מחלקות של הקק"ל שילמו לנו מייד בעד העבודה שביצענו בעבורן: מחלקת הכשרת הקרקע בעד הסיקול בקיץ, מחלקת הייעור בעד הנטיעה בחורף, אבל הסכום שנכנס, היה בלתי־מספק. מחלקת הכלכלה של הקיבוץ הארצי בראשותו של שלמה רוזן עזרה לנו רבות, בעיקר יש לציין את עזרתו האישית של שלמה ז"ל, במרוצת השנים הוא נהפך לידיד ביתנו.

תחילת העשור של שנות החמישים היו שנים סוערות בארץ מבחינה פוליטית. מפלגת הפועלים המאוחדת נוסדה: מפלגת השומר הצעיר, אשר לפני כן התאחדה עם הליגה הסוציאליסטית כרתה הפעם ברית עם אחדות העבודה. אחדות העבודה ייצגו את הקו האקטיביסטי־בטחוניסטי, ואילו השומר הצעיר את הקו הפוליטי הסוציאליסטי־מארקסיסטי, ולא תמיד השקט וההסכמה שררו בבית. לימים הצטרף גם סנה שעשה תפנית בחייו הפוליטיים והיווה למקור תסיסה ללא תקנה,

היינו "קשורים" בטבור "המולדת השנייה" לא פחות ממק"י. במפלגה התחילו באותה תקופה חילוקי הדעות בין שני הפלגים על הדרך ועל הביטוי, אחדות עבודה החליטו להוציא עיתון משלהם "למרחב", מה שיוביל בהכרח לפילוג. השנה שנת בחירות לכנסת השנייה, המאבק היה קשה, לא רק עם היריבים בחוץ: גם בתוך המפלגה הורגשה מבוכה, המלחמה הקרה בין ברית המועצות וארצות הברית נתנה אותותיה גם אצלנו, ודבר זה הקצין עד מאוד את המאבק בין מפא"י, שצידדה בעמדת ארצות הברית, לבינינו שעמדנו בצורה איתנה לצידה של ברית המועצות במאבקה על השלום הגלובאלי. נערכו הפגנות קשות, היו התנגשויות עם המשטרה, היינו חדורי אמונה בצדקת דרכנו, אבל נמצאו בינינו גם חברים, שחשבו שאנו לא עושים די למען השלום ופוזלים לעבר מפא"י. המאבק הפוליטי לא בא לידי ביטוי מעבר לויכוחים חריפים מאוד. בקיבוץ שריד נשארה עוד קבוצה קטנה של חברים שלנו מדרום אמריקה, וביניהם כאלה שזה עתה הגיעו משם, בעלי השקפת עולם שמאלית מאוד, היום מגדירים זאת "שמאלניות". הם הצביעו לכנסת השנייה "ק" בעד המפלגה הקומוניסטית הישראלית, קמה צעקה, הכיצד? דבר זה לא יכול היה להתרחש באותם השנים של "הקולקטיביות הרעיונית", זה לא התיישב עם הקונסנזוס במפלגה; התמיכה בברית המועצות היא ללא עוררין, אבל אין ויתור על **הציונות**, וזה מה שהפריד בין ההשקפה שלנו להשקפה של מק"י, המפלגה הקומוניסטית. התכנסנו בחדר האוכל לדיון, שקדמה לו שורה של בירורים בשריד עם החברים הנוגעים בדבר. דרשנו מהם להודות בשגיאה ולהתנער מהצבעתם, הם לא הסכימו בשום פנים ואופן, אנו ראינו בזה מרד גלוי והחלטנו, אנו חברי המזכירות, להביא את הדיון לשיחת קיבוץ. השיחה התקיימה ברמות מנשה בחדר האוכל החדש, ונמשכה מתחילת השעות המוקדמות של הערב עד אור הבוקר, היא הייתה דרמאטית מאוד, זכורה לי במיוחד התפרצותי באמצע הדיון בשעות הקטנות של הלילה בעוד הם בשלהם, לפנות בוקר הצבענו, והתוצאה: הוצאתם משורות מפ"ם ומחברותם בקיבוץ רמות מנשה. הם היו שבעה חברים וחברות, פרט לחבר אחד שנשאר בארץ והיה חבר המפלגה הקומוניסטית כל השנים האלה ועוד חברה אשר חזרה בה ונשארה בקיבוץ, כולם עזבו את הארץ. פרשה זו הטביעה את רישומה בקיבוצנו עוד הרבה שנים.

בסוף שנת 1951 או בהתחלת 1952 נדרשנו על-ידי הצבא לבחור עשרה אחוז ממספר האוכלוסייה לשרות צבאי, כלומר תשעה חברים, ולא הייתה שום אפשרות להפחית; הדרישה נתמכה גם על-ידי מוסדות הבטחון של התנועה. ישבנו במזכירות כמה וכמה ישיבות, הצבא דרש אחוזים ולא בצורה שמית, עלינו החובה הקשה לבחור ולקבוע. פנינו לכמה חברים וביקשנו מהם להתנדב, מסיבות שונות החברים לא התנדבו; לא הייתה ברירה אלא להחליט, אני אישית נמצאתי בבעיה קשה מאוד, לדרוש מן החברים מעשה שגם אני יכולתי לעשותו. כולנו היינו מעבר לגיל הגיוס, מי פחות מי יותר, לא יכולתי להגיד: לך לצבא לשנתיים ואני נשאר בבית, זה לא נתן לי מנוח. עמדתי לסיים את תפקידי כמרכז משק כעבור חצי שנה, הודעתי למזכירות על החלטתי להתגייס לצבא בהתנדבות, הניה הייתה באותה תקופה בקורס קצר של מטפלות בגבעת חביבה, כתבתי לה על החלטתי. בסוף השבוע היא באה וקיבלתי את הסכמתה, אז ביקשתי מהחברים להביא את הצעתי

לשיחת קיבוץ. הדבר התקבל בהבנה, ביקשתי מהצבא לדחות לי את התחלת השרות עד שייבחר רכז משק במקומי, בסוף נקבעו בהסכמתם עוד שלושה חברים והם ששון, יעקב ו' וורני ז"ל, הם התגייסו ומייד ואני כעבור חודשיים.

יעקב פל' נבחר כמרכז משק, ומיד לאחר שהעברתי לו את התפקיד מצאתי את עצמי בקלט, חתמתי אל ויתור על דרגת הסמל שהייתה לי מתוקף שרותי במילואים כמש"ק חבלה, וזאת על מנת לעבור את תהליך הטירונות כפי שנדרש.

שנתיים הייתי במסגרת הצבא, עברתי קורס קצינים, שירתי בחטיבת גולני בשנים גורליות למדינה, בעיקר בצפון: נסיון הטיית מי הירדן ע"י הסורים, ההתקפות הנשנות וחוזרות מצידם, פגיעות הפדאיון בכל הארץ החזיקו את החטיבה במתח מתמיד, זה גם הוציא אותי זמנית מהבית ומהבעיות: כאשר חזרתי לאחר שרות של שנתיים, הקיבוץ נראה לי אחרת - יותר מבוגר, יותר מפותח, קיבוץ קולט עלייה בצורה חמה. היה לנו בתנועה שם של קיבוץ היודע לקלוט, וזה מלווה אותנו עד עצם היום הזה.

סוף דבר

בדרכים נפתלות, בתהפוכות גורל שלא הייתה לי שליטה עליהן, הגעתי לחוף מבטחים בארץ־ישראל.

כאן, בקרב היישוב היהודי הלוחם, חזר אליי הרצון לחיים. נפל בחלקי להיות עם אחרוני דור השיעבוד ועם ראשוני דור הגאולה, יחד עם אליהו אחי, כיום חבר קיבוץ אילון.

הדברים שכתבתי אינם היסטוריה בשום אופן; גם סדר ההתרחשויות לא נשמר – את זכרונותי מימים עברו העליתי על הכתב, ותו לא.

אם יקראו את הדפים האלה אנשים שגורלם היה כגורלי וימצאו שרגשותיהם הם כרגשותיי – אשריי שנתתי ביטוי הולם גם להם; אם לא קלעתי אל צפונות לבם, יישארו הדברים בגדר הבעת הרגשות שלי בלבד.

ארבעים שנה לאחר המלחמה הארורה, לאחר השואה הנוראה של עמנו, הריני יושב בחדרי בקיבוץ אשר בהרי מנשה מול הכרמל, ואנוכי בין מייסדי יישוב זה יחד עם רעייתי הניה לבית קליסקי מהעיר לודז' שבפולין. גילה בתנו, שנולדה כבת־חורין במדינת ישראל, תדע עתיד טוב יותר, ותזכה לחיות בשלום ובבטחון, כתקוותנו – תקוות כל ציבור חברי רמות מנשה.

ספרי זה, שנכתב ביגון ובגאווה, כשתי הפנים של מהלך חיי, מוגש כשי לקיבוצי החוגג את שנת הארבעים להתיישבותו על אדמות סוברין.

רמות מנשה 1987/88 **אברשקה**